

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Гнатюка**

Періодичне видання 2 (21) 2011- 1(22) 2012

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Мовознавство

Тернопіль - 2012

ББК 81я4

Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2012. – Вип. 2 (21) 2011-1 (22) 2012. – 224 с.

*Друкується за ухвалою вченої ради
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
від 29 травня 2012 року (протокол № 10)*

Редакційна колегія:

Бучко Д. Г. – доктор філологічних наук, професор (головний редактор)

Грещук В. В. – доктор філологічних наук, професор

Німчук В. В. – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Сабадош І. В. – доктор філологічних наук, професор

Струганець Л. В. – доктор філологічних наук, професор

Вільчинська Т. П. – доктор філологічних наук, доцент

Валігура О. – доктор філологічних наук, професор

Невідомська Л. М. – кандидат філологічних наук, доцент

Адреса редакції:

46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2 Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
тел. (0352) 435865

Періодичне видання. Виходить двічі на рік з травня 1998 року. Засновник і видавець Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Збірник внесено до переліку наукових фахових видань України протокол № 1-05/1 від 10.02.2010 р. за спеціальністю „філологічні науки” (українська мова)

ISSN 978-966-7425-97-5

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2012

ЗМІСТ

МОВНИЙ СВІТ БОРИСА ХАРЧУКА

<i>Заборна Марія (Тернопіль)</i> АСОЦІАТИВНИЙ АСПЕКТ ХУДОЖНЬОЇ КАРТИНИ СВІТУ БОРИСА ХАРЧУКА	6
<i>Скаб Мар'ян (Чернівці)</i> ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ, РЕГІОНАЛЬНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ У ЗВЕРНЕНІЙ МОВІ БОРИСА ХАРЧУКА	16

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

<i>Яремко Ярослав (Дрогобич)</i> КОНЦЕПТ ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	26
<i>Буда Володимир (Тернопіль)</i> АВТОРСЬКІ ПЕРИФРАЗИ ЯК ЗАСІБ ОБРАЗНОСТІ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО „ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО”	48
<i>Процик Ірина (Львів)</i> МИСТЕЦЬКІ ТЕРМІНИ В СОЦІОЛЕКТІ УКРАЇНСЬКИХ ФУТБОЛЬНИХ ФАНАТІВ	54
<i>Гудима Наталія (Кам'янець-Подільський)</i> СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ЗОБРАЖЕННІ МОВНОГО ПОРТРЕТА ІНТЕЛІГЕНТА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ПРОЗИ)	61
<i>Ткачівська Марія (Івано-Франківськ)</i> РАДЯНІЗМИ У ТВОРАХ Ю. АНДРУХОВИЧА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ	71
<i>Андрусихин Оксана (Львів)</i> СИНОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ „АСТРОНОМІЧНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА”)	82

<i>Петрушенко Ольга (Хмельницький)</i>	
ЕКСПРЕСИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСЕМИ <i>ВЕЧІР</i> У ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ II-ої ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ	90
<i>Білецька Олена (Дрогобич)</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО- СМИСЛОВОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ.....	99

ОНОМАСТИКА

<i>Колесник Наталія (Чернівці)</i>	
ТОПОНІМНЕ ПОЛЕ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ КОНТИНУАНТІВ ФОЛЬКЛОРОНІМНОГО ПРОСТОРУ	107
<i>Бачинська Галина (Тернопіль)</i>	
НАЙМЕНШІ ПОШИРЕНІ СЛОВОТВІРНІ МОДЕЛІ ПРІЗВИЩ УКРАЇНЦІВ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНУ.....	118
<i>Котович Віра (Дрогобич)</i>	
ОЙКОНІМИ САМБІРЩИНИ: ФОНЕТИЧНІ ТА МОРФЕМНО-СЛОВОТВІРНІ ЗМІНИ.....	128
<i>Воляннюк Інна (Кременець)</i>	
ОЙКОНІМІЯ ШУМЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ.....	136
<i>Дика Любов (Хмельницький)</i>	
ХРОНОЛОГІЯ ОЙКОНІМІВ ВІННИЧЧИНИ З ХРИСТІЯНСЬКИМИ ІМЕНАМИ В ОСНОВАХ.....	149
<i>Панчук Галина, Марочкіна Ольга (Тернопіль)</i>	
ОСОБЛИВОСТІ АГЕНТИВНОЇ ПАСИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩ ОПІЛЛЯ ТА РОЗТОЧЧЯ.....	158
<i>Хома Наталія (Тернопіль)</i>	
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ ІЗ ВЛАСНОІМЕННИМ КОМПОНЕНТОМ.....	163

ІСТОРІЯ МОВИ. СИНТАКСИС

<i>Струганець Любов (Тернопіль)</i> ПОНЯТТЯ „МОВНА ОСОБИСТІСТЬ” В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)	172
<i>Лісняк Стефанія (Тернопіль)</i> МОВОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ У ЛИСТУВАННІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА	180
<i>Гапон Леся (Тернопіль)</i> ЯРОСЛАВ-БОГДАН РУДНИЦЬКИЙ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ КРИТИКИ	188
<i>Парасін Наталія (Тернопіль)</i> ЕТАЛОННА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ З КОЛІРНИМ КОМПОНЕНТОМ	198
<i>Яцук Ольга (Тернопіль)</i> ЛІНГВОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОЇ ТА ОТОТОЖНЮВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЙ НАПІВПРЕДИКАТИВНИХ АПОЗИТИВНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКИХ ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ КІНЦЯ ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.	205

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Бучко Дмитро</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОЙКОНІМІЇ ДРОГОБИЧЧИНИ	215
<i>Бучко Дмитро</i> ПЕРШИЙ ІНВЕРСІЙНИЙ СЛОВНИК ПОЛЬСЬКОЇ ОЙКОНІМІЇ	218
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	222

МОВНИЙ СВІТ БОРИСА ХАРЧУКА

УДК 81'42=161.2
ББК 81.03+83.3 (4 Укр)

Марія Заборна (Тернопіль)

АСОЦІАТИВНИЙ АСПЕКТ ХУДОЖНЬОЇ КАРТИНИ СВІТУ БОРИСА ХАРЧУКА

Представлено асоціацію як основу формування макрообразів у художній картині світу митця. Простежено закономірності відтворення в художньому тексті асоціативного осмислення дійсності.

Ключові слова: асоціація, асоціативна діада, актуалізатор, асоціат, асоціативна база, картина світу, макрообраз.

Актуалізація в науковій парадигмі останніх двох десятиліть когнітивної лінгвістики навела нові фокуси в площині аналізу художнього тексту, який почав усвідомлюватись як фіксатор ментальних процесів автора, чиє світобачення формує індивідуальний письменницький стиль. У контексті такого когнітивно-ментального підходу художній текст „осмислюється як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність, які втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу” [2, 24]. Відповідно окреслюється поняття художньої картини світу як реконструйованої письменником реальності, що стає посередником між ним та пізнаваною дійсністю. Будучи вербально вираженою, художня картина світу представляє мову як засіб перетворення дійсності в суб’єктивну реальність. У мовних конструкціях відтворюється пізнавальна діяльність суб’єкта, вони виступають втіленням його світобачення, репрезентують

ментальний простір осягнених смислів та експлікують шляхи їх осягнення.

У системі знань про пізнавальний досвід людства здавна привертає увагу феномен асоціативної психічної діяльності людини. На цій основі виділяється асоціація як динамічний тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо) [6, 235]. Поєднання в одне ціле різнотипних явищ відбувається на основі внутрішнього усвідомлення їх подібності, суміжності чи контрасту, що позначається на виділенні відповідних трьох типів асоціації [5, 27]. Таке інваріантне розуміння основи асоціації передбачає суб'єктивну варіативність у плані бачення подібності, суміжності, контрасту. Ці варіанти становлять індивідуальні мікросвіти, в кожному з яких оригінально співіснують одні й ті ж буттєві об'єкти, що утворюють різні асоціативні діади, які чи не найкраще дозволяють інтуїтивно пережити цілісність буття. В окремій асоціативній діаді виділяється, з одного боку, актуалізатор як фрагмент дійсності, що пізнається суб'єктом, з іншого, – зумовлений ним асоціат. Асоціат входить у систему фонових знань суб'єкта. Його поява суб'єктивно-індивідуальна й засвідчує оригінальність психічного життя кожної людини. Система асоціатів утворює асоціативну базу конкретного суб'єкта пізнання. Сама ж асоціація усвідомлюється як один із способів моделювання відтвореної в мовних одиницях індивідуальної картини світу.

Асоціація за подібністю на рівні мовної репрезентації корелює з порівняльними структурами. Підставою для цієї тези слугують такі міркування. Зв'язок одного стану мислення з іншим активує пізнавальну діяльність. Зокрема, поява асоціата детермінує наступну когніцію, що зводиться до встановлення подібності двох предметів, явищ чи ситуацій. Тим самим суб'єкт пізнання реалізує когнітивну модель порівняння, де виокремлюються: а) об'єкт порівняння (те, що порівнюють); б) еталон порівняння (те, з чим порівнюють); в) спільна ознака порівняння [3, 8]. Врешті, пізнавальна порівняльна діяльність суб'єкта втілюється в порівняльній конструкції, що виступає елементом мовної системи. При цьому складові асоціативної діади узгоджуються з компонентами порівняльної конструкції. Відповідно простежуються паралелі: актуалізатор – об'єкт порівняння, асоціат – ета-

лон порівняння, підстава для асоціації – спільна ознака порівняння. Таким чином, конструювання порівняльних одиниць стає виявом буття в мові людини, яка виступає суб'єктом асоціативного пізнання й творцем асоціативної картини світу. Одним із підходів до розуміння такої картини є аналіз порівнянь, представлених у площині художнього тексту.

Мета цієї статті – виявити особливості асоціативного осмислення дійсності як засобу формування художньої картини світу в тексті роману Бориса Харчука „Неслава”. Відповідно до мети ставляться завдання: 1. Відтворити втілену в структурі порівняльних конструкцій систему асоціативних діад індивідуально-авторської картини світу письменника. 2. Окреслити тематичну варіативність еталонів порівняння як репрезентантів асоціативної бази. 3. Простежити вияви творчої індивідуальності митця в суб'єктивному встановленні подібності асоціативно співвіднесених фрагментів його картини світу.

Відображення в художньому тексті асоціативного осмислення дійсності пов'язується з лексико-семантичною організацією його порівняльних конструкцій. Дотичність порівнянь до асоціювання підтверджують ізоморфні з ними реченнєві структури, марковані предикатною лексемою *асоціюватись*. Наприклад: *Він [Подольян] каже про себе, що самотійний, що в нього тільки й рідні – бабуся. Її образ **асоціюється** мені з медом, баночкою липового пахучого меду, який Юрко поставив на підвіконні*. Конструкції на зразок наведеної можна трансформувати в порівняльні, де функціонують ті ж актуалізатор (*бабуся*) та асоціат (*баночка меду*): *Своїм внутрішнім зором я бачу **бабусю, як оту баночку липового пахучого меду на підвіконні***. Така трансформація виявляє ізоморфність розглядуваних структур і підтверджує правомірність аналізу порівняльних конструкцій для виявлення специфіки асоціативного осмислення дійсності індивідом.

Текст роману Бориса Харчука представляє систему побудованих на основі асоціативного відношення порівняльних одиниць, яку утворюють: 1. Сполучникові порівняння, сконструйовані за моделями: а) складнопідрядного порівняльного речення: *Мелькають сині кісники [дівчини], наче хтось витяг їх із чистого неба та й вплив їй у коси*; б) порівняльного звороту: *З верб капле листя, як мед у калюжі*. 2. Безсполучникові порівняння, що усвідомлюються як: а) конструкції з орудним порівняльним:

Його чуб – *кінською гривною*; б) структури зі зв'язковими синсемантичними словами: *Хазяї – Павло-коваль і його жінка Наталка – люди сумирні й сердечні. Він круглолиций, тому скидається на годованого кота. А вона, навпаки, зобиджена, стирчить гостренький носик, а тому схожа на якусь пташку*; в) речення з модально-порівняльними частками: *Облуплена каплиця,obelіски, похилі хрести і високі червоні тумби із бляшаними п'ятикутниками ніби стоять на варті*; г) заперечно-компаративні сполуки: *Я не забуду, як Арсен Громадюк ховав свого товариша. То був не похорон – траур землі*. Водночас усталена в лінгвістиці думка про те, що „порівняння є основою утворення метафори” [4, 77], яку здавна прийнято розглядати як „скорочене порівняння” [1, 280], мотивує увагу до функціонування в тексті роману метафоризованих порівнянь, організованих за моделлю речень тотожності. Так, наприклад, структури *У коханні рівності нема, бо воно – мука безсилля. Життя – маховик, і якщо вже розкрутиться, то розкрутиться* семантично співвідносні з типовими порівняльними конструкціями на зразок *Кохання схоже на муку безсилля. Життя – як маховик*.

Об'єкт та еталон порівняння, позначаючи актуалізатор та асоціат, виступають певними фокусами, навколо яких формуються асоціативно-сміслові мережі, що лежать в основі творення художнього світу митця, якому властивий паралелізм уяви. З одного боку, в його світі актуалізуються логіко-понятійні універсалиї художнього мислення загалом. У своїх конкретних вербальних реалізаціях вони узгоджуються з внутрішнім та зовнішнім автопортретом; зовнішнім обліком, психофізичними станами та емоційними переживаннями персонажів; з буденними й побутовими предметами, картинами та подіями; з природними явищами й процесами. З іншого боку, в уяві письменника ці універсалиї викликають синхронно пов'язані з ними асоціати, внаслідок чого формуються асоціативні діади. Вербалізуючись у порівняльних структурах, вони створюють побудовані на основі асоціацій художні макрообрази тексту. Пізнання механізму творення макрообразів зводиться до представлення системи асоціативних діад, що є одним із фрагментів індивідуально-авторської картини світу Бориса Харчука. З огляду на це актуалізуються паралелі: 1. Людина в реальному вимірі – людина в уявному плані: *Завкафедрою Заборський у високих мисливських чоботах,*

з вінком цибулі на шиї. Кремезний чоловічище, тербищить не тільки широкі корзини, а й наче хоче посадити в одну з них свою мізерну жіночку. 2. Людина – довкілля: На маминому обличчі тінь здивування й непевності. – Він – ваш колега, Подолян? – не встигає стулити рота, губи, ніби кінчики годинникових стрілок, які не можуть попасти одна в одну. 3. Актуальні події, стани, образи в житті людини – типові події, стани, образи: Її [маму] поховали за цвинтарем: стратилася, душогубниця. І не поставили хреста. А бабуся Хавронька стала купати мене, як купують сліпе цуценя, кидаючи його в воду. 4. Реальна картина довкілля – вигадана картина: Перед чайною – щит-афіша. Кричить кострубатими, наче виведеними сажею, літерами: „Волга-Волга”. 5. Картина довкілля – картина довкілля: М’яч стукнувся об стовбур, підкотився до моїх ніг. Круглий, надутий, лежить, як гарбуз. 6. Довкілля – людина: Жовтий листок із темними прожилками, як людська долоня, пах бенгегею, гойднувся, поплив. Порядок представлення паралелей враховує частоту їх реалізації в тексті роману. Це дає підстави стверджувати, що в картині світу Бориса Харчука асоціація, як правило, слугує основою для осмислення буттєвих вимірів людини.

Водночас побудована на основі асоціації образна художня картина світу значною мірою увиразнюється особливостями скоординованих з асоціатами еталонів порівняння. Якщо об’єкт порівняння представляє певний фрагмент світу, актуалізатор, то еталон порівняння розширює межі пізнаваного світу й дозволяє побачити органічний зв’язок всього зі всім. Тим самим еталон порівняння слугує джерелом збагачення об’єкта пізнання. Відповідно осмислення тематичної варіативності еталонів порівняння дозволяє реконструювати систему асоціатів, що утворюють асоціативну базу суб’єкта пізнання та репрезентують спектр його бачення дійсності, рівень концентрації його свідомості.

Художній мікросвіт Бориса Харчука насичений макрообразами, в основі яких виступають: 1. Ментальні та психофізіологічні стани людини: *Студентство* тихе, сором’язливе. Не задають каверзних запитань, ніби їм усе зрозуміло. Найкумедніше поводити себе Вишневський. Бачачи, що всі припишкли і попустили голови, він теж опустил свою. Але його мовби щось почало різати у вухах. Він заколувався то в одному, то в другому пальцями, ніби вуха забилися сіркою. 2. Гра авторської уяви:

Хвилину-другу слухаю дивні шелести, **неначе хтось крадеться під вікном і хоче постукаєти**. 3. Екстраординарні та ірреальні ситуації: – Ви до нашого директора? – запитала адміністраторка, розглядаючи мене, **ніби я була гола**. Все, рішуче все тут мені не сподобалося. Велике місто, гарне місто блимало на мене підсліпувато, валилося на мене своїми величезними будинками, і **я вже ніби чув по собі похоронну музику**. 4. Релігійні та міфічні поняття: Підлога вихитується під ногами, будівля поскрипує, пливе, **наче Ноїв ковчег**. 5. Уособлення тваринного світу та неживої матерії: Не люблю задухи. Земля ніби підпряжена, її навіть покидають **жайворони**. Здіймаються вгору, тріпотять крильцями, **неначе хочуть остудити**. Тричі мигнула лампочка, я сінника – на скриню, шурхаю під рядно, а в руки книжку. Але **літери** випливають, втікають із книжки, всакають до мене під рядно, **ніби їм холодно**. 6. Явища природи, рослинний і тваринний світ: У мене був дядько Сулима. Я його трохи знав: мовчун і вайлуватість. Не людина, а **хмара, яка тайть у собі грозу**. Оженився мій батько і втретє. На цей раз його жінкою була полячка Регіна. Білява, **як льон**. Ноги в капці, ступаю, **наче підковане ведмежа**. 7. Об'єкти навколишньої дійсності: Стаю на педаль, підпираюся, задираю ногу, щоб всістися, а передача не бере. Круть-круть, ноги, **як млинок**, а велосипед не падає.

Частота реалізації еталонів порівняння засвідчує такі характерні риси асоціювання Бориса Харчука, як антропоцентричність та космогонізм. З одного боку, в його асоціативній базі домінують асоціати, пов'язані з поведінкою людини за певних життєвих обставин. Зазвичай такі асоціати-еталони усвідомлюються як гіпотетична умова актуальних подій. Відповідно в конструкціях на зразок *Він сидить гордовито, **неначе виставився напоказ, продає себе***. Вона не озивається, простує, **ніби квапиться** реальна ситуація асоціюється з тою, якою вона могла би бути за наявності певної умови, представленої в еталонній ситуації. У результаті актуалізується імпліцитний зміст, що співвідноситься з еталонним, як можливий наслідок з умовним станом справ. Для порівняння: *Він сидить гордовито, **як сидів би, коли б*** виставлявся напоказ, продавав себе. Вона не озивається, простує, **як не озивалася б і простувала, якби спішила**. Окрім цього, в побудованих на основі асоціації порівняльних конструкціях може формуватись зміст, що співвідноситься з

еталонним, як уявна дія з її метою. Наприклад: *Він протирає свої окуляри в роговій оправі, ніби хоче побачити мене ще ближче*. Порівняй: *Він протирає свої окуляри в роговій оправі, як протирав би, щоб побачити мене ще ближче*. Таке асоціативне моделювання картини світу базується на життєвому досвіді митця, його спостережливості й таланті проникати в суть мотивації вчинків людей.

З іншого боку, антропоцентричність асоціювання Бориса Харчука доповнюється його космогонічністю. Пов'язані з людиною еталони на позначення довкілля виявляють асоціативне переживання Всесвіту як єдиного цілого, інтуїтивне відчуття паралелізму буттєвих виявів людини та різноманітних об'єктів живої і неживої матерії. У цьому плані в романі знаковим є мікротекст, де втілені в порівняннях та метафорах асоціації з різноплановими стихіями, природними елементами, представниками рослинного й тваринного світу, міфічними істотами, фізичними об'єктами й абстракціями зливаються в єдиний образ коханої дівчини: *А переді мною, у ворохобній темряві, – видиво. Спочатку бризнуло, як зірка. Бачу її: Олександр-Олесь-Сяню... Гарна, мила, яка ж ти гарна! Твоя голівка, як те сонце у безхмарному небі. Твої коси – сонячне проміння. Ти заплела його у дві тугі коси, і вони нижче пояса. А твої брови – дуги-коромисельця, а під ними очі – сині криниці.*

Я дивлюся тобою.

Гарна, мила, яка ж ти гарна: Сяня-Олесь-Олександра... Твоя усмішка – весняне світання, бо твої губи налиті вишневим сходом. Твої зуби – дві найбільші череди коштовностей цього світу і жодного фальшивого. Твоя шия з білої берези, висока. Стан твій тополний. І сама ти – як тополя. А руки твої лебедині, кожен палець – материнська ласка. Ноги твої міцні, пружисті, як криця, що вільно згинається, не ламаючись.

Я дихаю тобою.

Нема тобі рівних. Ти – вірлиця, що снить небом і ночує на високих горах під хмарами, а всі дівчата – лиш домашні куріпки. Твій голос дзвінкіший від солов'їного. Він мовби гірський потік, що співає, не втихаючи, аж котиться відлуння. А дівчата всі тихі, літня вода. Твоя смаглява шкіра пахне пшеницею і ночами. І ситцеве платтячко на тобі ніби шовкове, золотом

шите. **Ти – мавка**, вся із золота, неба, трав і вітру. Її не спіймати і від неї не втекти. А всі дівчата – як приручені курілки...

Усвідомлення подібності між різними гранями дійсності, об'єднаними в один макрообраз, актуалізує проблему природи асоціацій, що лежать у його основі й виступають одним із засобів моделювання художньої картини світу. З огляду на це компаративно-метафоричний пласт роману Бориса Харчука „Неслава” відтворює такі різновиди асоціації за подібністю: 1) тексто-во-прецедентні; 2) фоново-досвідні; 3) сентенційні; 4) рецептивні; 5) okazіонально-світоглядні.

Поява асоціації може мотивуватись попереднім контекстом. Так, у тексті роману виокремлюються два фрагменти, які повторно виявляються в дистантно розташованих по відношенню до них текстових відрізках, де мотивують асоціації, що формують завершене у вигляді порівняння словесне втілення художнього образу. Для порівняння: 1) **Дзявкнув песик. Олеся тупнула на нього, з-під чобота цвіркнуло.** // В цей час звідкись із-за печі чи з-під припічка повисмикувалися на довгих шиях голови малюків... Дядько тупнув на дітей, як **Олеся було тупнула на песика**, їх голови на тонких шиях поховалися. 2) **Твориво – не поема, а шедевр! А було в ній ось що: на земній кулі – острів. А на тому острові височить висока гора. А на тій горі стоїть білокам'яна вежа. А у тій вежі живе-побивається Олеся. Кругом вода. Я сідлаю доброго коня, бовть – і у воду.** // Я взявся вивчати не менше й не більше – діалектику. Я штурмував книги, **наче на невидимому коні той невидимий острів, на якому білокам'яна вежа.**

Фоново-досвідні асоціації узгоджуються із закладеним у свідомості людини суспільним досвідом причиново-наслідкових зв'язків, що становлять фонові знання індивіда. На цій основі при зображенні певного фрагменту дійсності Борис Харчук творить складні образи, де асоціатом актуальної ситуації виступає одна із можливих причин її реалізації. Наприклад: *Студентство тихе, сором'язливе. Не задають каверзних запитань, ніби їм усе зрозуміло.* Причиною ситуації студенти не задають запитань може бути те, що студентам байдуже, або студентам нецікаво, або студентам усе зрозуміло, чи студенти побоюються викладача. Із можливих варіантів художнє чуття автора обирає найбільш оптимальний для реалізації творчого задуму. Аналогічно

простежується вибір асоціата із ряду можливих у текстовому відрізку *Я жорстока, як життя! Що воно мені дало? Що? Воно в мене тільки забирало.* Для порівняння: *людина жорстока, тому що така її природа / життя було жорстоким до неї.*

З фоново-досвідними асоціаціями близькі сентенційні. Їх оригінальність мотивується особливістю людської психіки не сприймати нічого абсолютно новим й використовувати для осмислення нового типові, загальновідомі речі. Особливо актуальним це стає в тих ситуаціях, коли індивід формулює власні умовиводи, які претендують на статус сентенцій. Наприклад: *Людина не може жити без таємниці, як пташка без щибету. Пташка не приховує свого співу, але вона ховається співаючи.*

Антропоцентричність художньої картини світу Бориса Харчука узгоджується з домінуванням у ній рецептивних асоціацій, на основі яких творяться макрообрази, де поєднуються воедино фрагменти світу, що викликають подібні зорові, слухові й дотикові враження. Так, візуальні образи продукують порівняльні конструкції на зразок *Браму давно знято, і вона тепер – як тріумфальна арка. Горинь щойно замерзла першим льодком. І той льодок – як тонесеньке скло. В його [Лаврентія Павловича] обох руках – ремінні трофейні сумки: він, бідний, аж згинається. А перед ним весь час задкує завгосп, вертить головою, як гусак. Хазяї – Павло-коваль і його жінка Наталка – люди сумирні й сердечні. Він круглолиций, тому скидається на годованого kota. А вона, навпаки, зобиджена, стирчить гостренький носик, а тому схожа на якусь пташку.* Емоційно-аудіальне переживання передає структура *Він [Юрко] співав, як співають матері над колисками, не шкодуючи ласки.* Тактильні відчуття є основою асоціацій, представлених у таких порівняльних конструкціях, як *Я взяв її руку – п'ять пальців, кожен – як материнська ласка. Розмахнувся на всю силу: кольнуло в плечі, ніби відірвалася рука.*

Типізація підстав для виникнення асоціацій не заперечує суб'єктивності асоціювання. Як зауважила Н. Д. Арутюнова, „...людина не стільки відкриває подібність, скільки створює її. Особливості сенсорних механізмів та їх взаємодія з психікою дозволяють людині зіставити те, що не можна зіставити, і виміряти те, що не можна виміряти” [1, 364]. На цьому фоні текст Бориса Харчука представляє метафоризовані порівняння, побудовані виключно на оказіональних інтуїтивних асоціаціях, у яких поєднано непокероване. Такі конструкції можна вважати своєрідними формулами внутрішнього досвіду письменника. Для прикладу: *Жінка – це чекання. Без прощань, без розлук. І*

після забуття. Навіть тоді, коли ні на що не сподіваєшся. Не треба гнівити долю: вона – дикий кінь, якого не загнурдаєш і не вкоськаєш. *Провінція – баба Палажка і баба Параска*. Тому й епіграфом до результату okazіонально-світоглядного асоціювання може слугувати вислів Н. Д. Арутюнової: „Порівняння доступне будь-якій спостережливій людині, метафора – тільки майстрові” [1, 282].

Отож, асоціативне осмислення дійсності веде до творення макрообразів як елементів художньої картини світу письменника. Покладений у їх основу механізм поєднання актуалізатора та асоціата позначений суб’єктивністю, що узгоджується зі світоглядною позицією митця, індивідуально-авторською технікою асоціювання та природою його асоціацій. Водночас узагальнення стосовно конструювання асоціативних діад, формування асоціативної бази та визначення підстав для асоціювання фрагментів дійсності окреслюють перспективи для дослідження асоціації в контексті співвідношень між національно-мовною та індивідуальною (художньою, наївно-побутовою, науковою) картиною світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: „Языки русской культуры”, 1999. – I-XV, 896 с.
2. Девятова Н. М. Сравнение в динамической системе языка / Н. М. Девятова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
3. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.
4. Кучеренко І. І. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І. І. Кучеренко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 107 с.
5. Психология: словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Я. Ярошевского. – М.: Изд. Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Харчук Б. М. Неслава / Б. М. Харчук. – К.: Рад. письм., 1968. – 130 с.

Mariya Zaoborna. Associative aspect of Borys Kharchuk's artistic worldview

An association has been presented as a basis of macroimages formation in artistic worldview of the artist. There have been traced reproduction patterns of associative comprehension of reality.

Key words: association, associative dyad, actualizer, asociat, associative base, worldview, macroimage.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2012 р.

**ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ, РЕГІОНАЛЬНЕ ТА
ІНДИВІДУАЛЬНЕ У ЗВЕРНЕНІЙ МОВІ
БОРИСА ХАРЧУКА**

Здійснивши аналіз виявлення зверненості у текстах художніх творів Бориса Харчука, автор статті робить висновок, про, перше, дотримання письменником загальнонаціональних українських традицій мовокористування, по-друге, використання ним мовних одиниць та конструкцій, поширених на Волині, по-третє, виразні особливості ідіостилю письменника. Отримані результати є дуже важливими та показовими з погляду комплексного системного й динамічного опису зверненої мови українців.

Ключові слова: звернена мова, функціональна сфера апеляції, кличний відмінок (локатив), звертання, способи апеляції.

Важливим і необхідним складником комунікативної поведінки окремого мовця та цілого етносу є використання ними засобів зверненості – одиниць та конструкцій вольового впливу на адресата мовлення. Протягом тривалого періоду розвитку лінгвістики ці елементи мови неодноразово досліджували в найрізноманітніших аспектах. На сучасному етапі розвитку лінгвістики дослідників уже не задовольняють суто граматичні інтерпретації мінімальних одиниць та конструкцій мови; на перший план виступає зацікавлення механізмами їх витворення в тісному зв'язку із з'ясуванням їх активної ролі у процесі мовної комунікації її учасників – адресанта, тобто творця певного тексту, і адресата, якому текст призначений для сприйняття. Цей підхід дозволяє по-іншому розглянути окремі фрагменти граматичного ладу мови, серед яких – засоби, використовувані для позначення ситуації мовної комунікації (встановлення, підтримування та регулювання контакту між особами, що спілкуються). Злободенним напрямком лінгвістичних студій є апеляційної системи етносу, яке, однак, може бути зреалізоване лише після моделювання апеляційних систем конкретних носіїв мови і передусім тих, які більшою або меншою мірою впливали

на формування української літературної мови взагалі. Цікавим у цьому сенсі є вивчення зверненої мови Бориса Харчука, яку, як врешті-решт і будь-яку іншу, відзначають специфічне поєднання загальнонаціональних, регіональних (локальних, діалектних) та індивідуальних (властивих ідіостилю письменника) чинників. Борис Харчук цікавить нас, як письменник з покоління шістдесятників, що за висловом автора передмови до чотиритомного видання С. Гречанюка, „до кінця своїх днів залишався собою – зі своєю місткою пам'яттю, яка ввбирала трагічний досвід кількох поколінь хліборобів-волиняків, з непереступними заповідями народної етики”, а літературу бачив, як „передовсім силу історієтворну і націєтворну” [5 I, 5-6].

Дослідження названої системи, яке ми ставимо собі за мету виконати у цій роботі, здійснюємо на підставі вивчення мовних фактів, відібраних нами з художніх творів Б. Харчука у 2-х томах за нами розробленою та неоднократно апробованою методикою (дивись зокрема наші розвідки про звернену мову Ю. Федьковича [2], Б. Мельничука [3] та І. Франка [1]).

Звернена мова Бориса Харчука загалом відповідає загальнонаціональним українським вимогам та традиціям. Письменник послідовно використовує специфічні українські імперативні синтетичні форми дієслова 2-ої особи однини та множини: та форми 1-ої особи множини, а також функціональні еквіваленти імперативних форм, для вираження предметного змісту апеляції – форми кличного відмінка (вокатива) імені – власне іменники зі специфічними закінченнями кличного відмінка. Ми зафіксували лише поодинокі випадки паралельного використання одним і тим же персонажем спеціальних та омофлексійних з номінативом форм вокатива: *Там, у гурті, йшов Філик. На його добре змащених олінафтом чоботях налипав пил. Антось гукнув: - Філька!* (5 I, 39); *Антось тікав, зловив Філика за руку, тягнув його за собою, лементуючи: - Коні, лови коней... Філько, вернися! – крикнула Тодорка* (5 I, 45).

Досить часто предметну частину змісту апеляції в мовленні Бориса Харчука можуть позначати також субстантивовані прикметники, дієприкметники або власне прикметники, порядкові числівники та дієприкметники, вжиті разом з іменниками у поширених звертаннях; *Антось настромив на свою кучму ремінного картуза. Усе скінчилося. Він узяв Мокрину за плечі. – Вставай, стара. Йди на*

цвинтар і реви там скільки хочеш, а тут не треба. – **Люди-людоньки**, - побивалася Мокрина (5 I, 357). Ти, **старий**, не диктатор, - сказав Мухійко і сів за кермо. – Не ображайся, **старий** (5, II, 487).

Звернімо увагу на рідкісні, але винятково важливі з теоретичного погляду випадки утворення вокативних форм прикметника-субстантивата: *Віта сіла й обняла руками коліна. Пам'ятаєш, братово, танець?* (5 I, 351); *Ти, братово, чогось, як коса? – Ви-гострили.* (5 II, 223). **Братово**, - казав зі сміхом Микола Гордійович. – *слинка котиться, такі пахоці* (5 II, 313).

Винятково цікавим та важливим видається вибір мовцем одного з можливих у мовному узусі варіантів вираження зверненості, який виявляється у взаємодії і взаємопогодженні граматичних значень репрезентантів предметної та предикатної частин змісту апеляції. Маємо на увазі явища, що в лінгвістиці отримали назву "тикання", "викання" [див. про це докладніше: 4,18-29] і т. ін. Для Бориса Харчука характерне використання двох основних для українців способів апеляції до однієї особи "тикання" й "викання", зокрема, активно „викання” до батьків.

Відповідно до загальноукраїнських традицій Борис Харчук використовує для номінації адресата власні назви осіб: імена (повні, короткі та суфіксовані): *Помагайбі, Мотре, привіталася Марія з Федулихою і стояла на стежці* (5 I, 249); **Василинко**, ми тут не загаємося, - *втишувала її* (5 II, 514); *Чого ти причепився до мене? Пильнуй свій бік! – раптом каже вона йому. - Марієчко...* (5 I, 129); *Душ скінчився, і з ванної почулося батькове: Віто, готуйсь. Я розпалив титан* (5 I, 74); *Старий птах, Мироне, гнізда не покидає* (5 II, 39); *Юстина миттю підхопилася. Відразу забулося про все, що думала. Швиденько йшла горбом і гукала: - Мироне, Ганко, вона встала...* (5 II, 76). *Ми, Косте, своє віджили, нехай вони починають* (5 II, 466); *Євген сказав: - Давай, Косте, я підможу тобі під голову, щоб вище* (5 I, 143); *Отець Іов не взяв, цапнув за лікоть Опанаса. І заговорив – мова прорізалася: - Рабе божий, Опанасе, послужи громаді і нехай бог допоможе тобі* (5 I, 206); імена у поєднанні з по батькові: *Виходили з базару: - Христофоре Нечипоровичу! Моє шануваннячко!* (5 I, 77); *Йй-богу, я вас не впізнаю, Сидоре Мироновичу. Самі мене навчили, а ще і кричите!*

Не менш активно уживає Борис Харчук загальні номінації, з-поміж яких:

– усталені в суспільстві номінації, відзначені максимальною універсальністю використання, що функціонують як етикетні: **Пане**, а я б хотіла для вас зіграти вальса... (5 I, 137); Коли дано було наказ: далі, на схід, і коли його викликав гауптман Еней, сказав йому, не кричись: „Хочу в своє село, почуваю до того обов'язок, **друже**” (5 I, 141); та їх поєднання з власними назвами: **Що ж вам, товаришу Турій?** Хіба з вітрини?; **Ех, шановні добродії**, люди добрі... Хіба я вам не казав? (5, II, с. 150); **Моє ви панство**, осінь, осінь переживає селянство (5 II, 150); Мирон брав її, посміхаючись. – Коли йти, **пане солтис?** (5 II, 156); Ну, кажу, поїдемо на кутю, **панове Бачинські**, ви, **паночку Адаме**, й ви, **пані Євро**... (5 II, 167).

– назви осіб за ознаками статі, доповнювані віковими характеристиками: Холодний сталеви́й полиск старих очей, які бачать те, що в душі. – **Юначе**, а нуте скажіть: вам страшно було йти на цю акцію? (5 I, 55); Кинувши сапу, простягає до нього зарошені руки: „**Дитинко**, росиночко...” – але не може це вимовити. Їй мокро в очах – роса, слюза? (5, II, с. 575); **Хлопці**, до лісу! Подав команду і тут же її переінакиив: - Ні, заждіть. Де хазяї? (5 II, 395). Годі, **хлопці-дівчата**, крутити доісторію! – гукнув і виплигнув за цими своїми словами з машини (5 II, 21);

– назви осіб за спорідненістю та свояцтвом, вжиті в прямому чи переносному значенні: Є і виделочка, і сметана, – ніби ласкаво відказала вона. – А ви чого всілися, мов старець. Вас же, **тату**, не хто-небудь – невістка приймає (5 I, 42); Мирон віддав Григоркові віжки і воза, а тоді мовив Одарці: - **Сестро, сестро**... (5 II, 93). Загавкав собака. На подвір'ї з'явився молодець і гукнув: - **Ба-бо!** – і тупнув на собаку (5 II, 10). **Дядьку**... - вступилася Ганка, але Шпаргела зиркнув на неї, і вона почервоніла (5 II, 121). **Брате, брате**, прийди, навчи, як бути!... (5 II, 122); За загальноукраїнською традицією автор рясно використовує й демінутивні форми: Насунувши картуза мало не на очі, Антось ішов до хліва. – Ми не горді, самі своє перепряжемо, **невісточко** (5 I, 45); – Може, нам ліпше помовчати, **батьку!** – Помовчимо, **дочко**. Ти ліпше спи (5 I, 69); **Мамо! Мамцю!** – крикнуло і впало на майдан (5 I, 66); Ой, що я наробила? **Мамцю моя** ... та й закрилася руками (5 I, 126); Візьміть, **бабуню**, просив (5 II, 21); Дай-но, **братко**, пиріжка, - проказувало зі смішком і шкірилося, вже жуючи його (5 II, 342);

– назви осіб за їх стосунками з іншими особами: *Кобилко пив, як сонний. Не дотив, віддавав чашку і звалився. – Братці, товаришочки... проказував із шепотом* (5 II, 324);

– назви за фахом, родом діяльності, політичними уподобаннями, посадою: *Побачив Наума Ісаковича на пеньку і зупинився на хвилинку, відставивши убік праву ногу. – Журитесь, хірурге?* (5 I, 218); „*Ти цього чекаєш, оунівцю*” – *Йосип промовив це спокійно і просто, як промовляють люди, переконані в своїй правоті* (5 I, 140); *Батюшечко, благословіть мене, - і стала на стежці на коліна, низько нагнувши голову* (5 I, 149); *Хіба дам корець картоплі, батюшко?* – *сказав з порога Маркіян* (5 I, 150); *Посунься, начальнику, - сказала. Опускалася й казала: - О, тріщить, як rado, і в очах їй мигає, як телевізія, - начеб не про себе. – і не соромно тобі? Отяжіла... Самі ж шкіра і кості. Ти, як грудка, кинь і розсиплється, - підсміювалася із себе* (5 II, 30);

– назви за національністю: *А таки розстріляю. Нехай моя рука виправиться. Але мені цікаво, чому ти мене виходжуєш? А, пархачу? Боїшся? Зовсім не боюся. Виходжувати – моя професія. Брешиш, жиде, брешиш, свине* (5 I, 210); *Рости, жидку, швидко, - манив пальцем і щось давав, хоча б балабушку-перепічку* (5 I, 215);

– назви осіб за майновим та суспільним статусом: *Він готувався до цієї зустрічі: „Ну, догрався, легінику? Навіщо це тобі?!”* (5 I, 224);

– назви осіб за ознакою їх належності до певної групи людей: *Матуня відніс гичку, а тоді навис над нею, обняв, підхопив і ніс її до столика. – Басурмане, зупинися! Юстино, ой, солодка сусідонько, забери мене із собою* (5 II, 514);

– назви осіб, що містять їх абсолютну чи відносну (ситуаційно зумовлену) оцінку або характеристику: *Тодорка сама тягнула матір з гурту, а на Романа крикнула: - Дурню, тікай!* (5 I, 66); *Не форси, дурнику, - чемно і просто сказала Алька* (5 II, 457); *Можеш сидати, красуне. Сльози поганять вроду, - подобрішала Світлана Марківна* (5 II, 362);

– okazіональні назви особи адресата мовлення, персоніфіковані найменування: *Знаю, знаю, голубонько, чого ти хочеш, - він наблизився до неї, наче б ненароком обняв її* (5 I, 472). *Коли від ковбаси не лишилося й шматочка, Байдачиха*

спитала сваху: - **Голубонько**, ви й не попробували? (5 II, 217). Я тебе вб'ю! Я тебе згною, **падло!** (5 I, 528).

Регіональна специфіка зверненої мови Бориса Харчука виявляється:

– у властивому саме для південної Волині наборі власних назв людей та інших живих істот: *Коло неї Мокрина, ще жінки. „О, о, наші, **Маріко**, пішли”, - штовхнула її Мокрина. Сваха, а проте свахою ніколи не назове, - **Маріко*** (5 I, 63);

– у специфічних регіональних (передусім демінутивних) формах вокатива власних та загальних найменувань персонажів творів Бориса Харчука: *А господар де? – А я тобі хто, **Юзику?** – відповіла Тодорка...* (5 I, 82); *А я до вас, **Мотруню**, - прошепотіла Марія тихо, що Федулиха і не почула* (5 I, 249); *Покажи, **Євочко**, сусідам, як наш говод вводи* (5 II, 117); *Не лякай їх, **Адамчику**, - промовила пані Єва – Мене, коханий, ти давно переконав, а їх не лякай* (5 II, 118); *Катерина спробувала взяти його за рукав, але він турнув її ліктем, і вона оступилася. - **Владзьо**, послухай...* (5 II, 136); *Федулу поставили на ноги. Дали води. – Пий і стій на ногах, **совєтюго!*** (5 I, 203);

– у особливих етикетних звертаннях: *Його то ми швидко обкрутимо, **пане-дзєю**, - жартувала Майя, стріляючи на Тимоша очима* (5 I, 373); *Ви не вірите, **добродію Турій?*** (5 II, 117); *Але я вам скажу ще більше, **добродію Турій**, і вам, **добродійко Турієва**, ви теж приречені* (5 II, 118).

Не менш яскраво звернена мова аналізованих творів Бориса Харчука свідчить про **своєрідність ідіостилю** письменника. Так, зокрема класичність і традиційність його прози виявляється у традиційно народних, близьких до пісенно-фольклорних, звертаннях типу: *Ти мене зістарив. І чому я не вму? **Смертонько, голубонько**, де ти? **Смертонько**, прихось...* - скімлила вона (5 II, 232); *Кинувши сапу, простягає до нього заросені руки: „**Дитинко, росиночко...**” – але не може це вимовити. Їй мокро в очах – роса, сльоза?* (5 II, 575); *Плаксій! – крикнув Шпаргела й тупнупногою. – То все ти, ти, **стара відьмо!** – замахав кулаками* (5 II, 312).

Винятково прикметним та симптоматичним для творів саме Бориса Харчука, які часто описують історію роду, тобто є якимись українськими сагами, є активне використання для називання адресата мовлення широкого діапазону найменувань особи за спорідненістю і свояцтвом: *Може, воно й не по-людському, -*

зачала вона. – Ні, не по-нашому. Я знаю. Хай би доходило своїх літ, хай би само вибирало собі, а не ми з вами, **сестрице**... (5 I, 250); Йосип ніби проковтнув, Юстина ступила в сіни, а динамік якраз розбалакався. – Радій а чи гнівайся, подумала, **машинний небоже**, й, пустивши вперед себе кота, зійшла на поріг (5 II, 5) Що за крик, **свояки**? Кинула з порога, погордлива, непідступна (5 II, 95); **Тату і ... тату-мамо**, - слова йому запиналися, голос зривався (5 II, 215); З вечерею, **свате і свахо**... - промовила Байдачиха (5 II, 215); Я не про ковбасу, **сватуню**... (5 II, 218); Матуня перестрашено дивився то на матір, то на батька. Поставив миску з їжею на долівку. – Відвезіть **татуню**. Я більше не можу... Знову здіймався крик, беручись лементом. **Людоньки!.. Татку-батеньку!** (5 II, 357); Тільки ти наді мною не стій, - просив. Домовилися? **Бабцю, бабусенціє**, а нащо це все? – і дивився широкими очима (5 II, 573).

Селянська закоріненість автора виявляється у активній присутності у текстах Бориса Харчука а відтак і у зверненій мові його персонажів свійських тварин: До корови і Юстині стало так тепло і чомусь навіть весело, що її вируділі брови розрівнялися, острішки зникли, і було легко грудям. – **Первісточко, миню**... (5 II, 9); Хлопці і дівчата сміялися, собака гавкав. Юстина сказала: **Мурзо**, не дзяволи (5 II, 19); Жеребець – Кумис – відганяв від себе лошицю й наступав на Тодорку, загравав, тикаючись мордою їй у шию. – **Кумис**, ах ти ж зараза, - сказала (5 I, 80); Вйо, **Кумисику**, - й попустила повід (5 I, 114).

Тяжіння до опису тривалих відрізків часу виявляється на рівні зображення зверненого мовлення персонажів і відображенні динаміки української системи найменувань адресата мовлення. Зокрема, у аналізованих творах Бориса Харчука промовисто описано процеси змін у використанні українцями способів апеляції (поступовим поширенням тикання до батька-матері): Він звертався до неї на „ти”. Дома, у місті, це їй зовсім не різало слух. Вона ніколи б не посміла так звернутися до своєї матері. Тому тут синове „ти” здавалося їй не те що образливим, а ніби не на місці (5 II, 504).

Не менш виразно Борис Харчук фіксує і поступовий перехід від абсолютного чи майже абсолютного використання українцями спеціальних форм кличного відмінка іменника до вживання у таких ситуаціях форм омофлексійних формам називного

відмінка однини відповідних іменників або й суржикових форм: *Алька*, розкривай чемоданчик, подаруємо бабусі хустину (5 II, 459). Сиди дома, *Пострельонок*. Нічого не бійся. Про тебе думаю я, - він заквапився, щоб іти (5 I, 113). Не переступаючи через поріг, втримуючи пальцями картоплю, нахлюпнула зливки і вже хотіла гукнути Опанаса, але в ту ж мить почула: - *Хазяйка...* - Голос і слабкий, і незвичний (5 I, 146); *Перед сном* Василь Мусійович гладив голову Фоньці, клав руку на голову Гапочці, але вона відплигувала, як неприручена кішка. - *Папуля*, навіщо лизатися! (5 II, 440). *Парень!* - звертався Климчик до Мусійка (5 II, 496).

Названі зміни стосуються мовлення чи то представників молодшого покоління, чи то осіб які займають вище від звичайних селян та городян місце у суспільній ієрархії (чи то вважають, що їх статус є вищим), чи немісцевих (переважно неукраїнських) персонажів аналізованих творів Бориса Харчука.

Характерним для стилю саме Бориса Харчука, що можливо пов'язане з його філологічним минулим, є достатньо часті у художніх творах мікроконтексти, що містять міркування про використання мовцями елементи та конструкції зверненої мови: *Ми б'ємо фашистів. Увесь світ з нами. А ти вовк, друже провіднику, вибач, не знаю якого рангу. Яке слівце собі присвоїли - друже! Бо ви слово товариш споганили* (Йосип і Євген. - М. С.) (5 I, 341); *Правда*, дівчинку Наташею називала тільки мама, а прабаба, баба і дід, сам Терентій кликали її просто *Наталкою* (5 I, 449); *Вона забулася, як її звати. - Іваниха. Так кликали люди, а він кликав - ти. Казав: „Ти”, або „Гей, ти!”* Інколи це виходило не без поваги, навіть не без захоплення, адже й коняку він поганяв тими ж словами: „Гей, ти!”. А коли замилювався конякою, то цідив: „Ти...”. Вся суть була в інтонації - вимогливій, буркотливій, байдужій чи поважній, а слова ті ж самі. *Іваниха* вся зіщулилася, і в ній, згорьованій, зобидженій, було *оте* - „ти”, принизливе й застрахане (5 II, 67); *Ти ...* - звертався до жінки. *Не крізь зуби. Його „ти...”* перескакувало через зуби, наче через штахети, - ласка, на яку був спроможний (5 II, 232); *Чалапеле*, і махнув молотком, щоб ішов до нього, а Мефодя прогнав: - *Забирайся орати! Тепер наймиток натягував сітку. Шпаргела ніколи не називав його по імені: Чалапало. Навіть брату Данилкові, солтису, сказав, що у нього наймиток, - і все. У цьому було щось принизливе, зневажливе, ніби наймит*

не людина (5 II, 85-86); Як у всіх людей, у їздового є ім'я й по батькові: Кирило Кирилович, - але всі, навіть і нова жінка, називають його Квіточкою – на прізвище, а офіційно – товаришем Квіточкою (5 II, 280). Пішов шелест: мама не складала рук до останньої хвилини, мама не хворіла, мама нікому не заважали, мама нікому не набридли, усім би таку смерть (5 II, 515).

Не менш цікавими і характерними для Бориса Харчука вважаємо і жартівливе використання засобів зверненості у мовленні героїв його творів: *Товаришу бабцю*, якщо і мені перепаде, сідайте, - пожартував веселий водій (5 II, 547); Я власною персоною, *Юстино батьківно*. Мене собаки знають, а ви впізнали? (5 II, 456); несподіване звернення до нетрадиційних адресатів: *Ганка водила неситими очима, промовляючи: ви, купи гравію, ти, цегло, почекаєш, я вишкребу й вимію підлогу, щоб її пофарбувати, а тоді візмусь за вас* (5 II, 472).

Тексти творів Бориса Харчука також рясніють свіжими й соковитими авторськими складеними номінаціями адресата мовлення: *І це кажеш мені ти, підспівувач фашизму, годованець Гітлера? Так низько ще ніхто не падав* (5 I, 342); *Приймаче, чужий чоловіче, люблятко Йосипуню*, - благала Мокрина (5 I, 357); *А я торжествую. Вас побачив – сусіди. Прошу знайомитися. Встань, суспільна прикрасо світу*, - набасився на дівчину, яка присіла на лаві (5 II, 456).

Таким чином, звернена мова художніх творів Бориса Харчука, по-перше, виразно характеризує автора як глибоко українського письменника, що береже, закріплює, поглиблює та примножує загальнонаціональні традиції мовокористування, по-друге, чітко позиціонує автора як вірного патріота своєї малої батьківщини – Волині, по-третє, свідчить про його великий та широкий талант мовокористувача та мовотворця, є дуже важливим та показовим з погляду комплексного, системного й динамічного, опису зверненої мови українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скаб М. С. Загальнонаціональне, регіональне та індивідуальне у зверненій мові Івана Франка / М. С. Скаб // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка

- (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Т. 2. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 29-39.
2. Скаб М. С. Засоби апеляції у мовленні Юрія Федьковича / М. С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274-275. – Слов'янська філологія. – Чернівці, 2005. – С. 377-381.
 3. Скаб М. С. Особливості зверненого мовлення сучасного українського поета-інтелектуала (на матеріалі творчості Б. Мельничука) / М. С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 394-398: Слов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 58-62.
 4. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові: Навчальний посібник / М. С. Скаб. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с.
 5. Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / Упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 1: Майдан; Межі і безмежжя: Романи / Авт. передм. С. С. Гречанюк / Б. Харчук. – К.: Дніпро, 1991. – 539 с.; Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / Упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 2: Кривняки: Роман / Б. Харчук. – К.: Дніпро, 1991. – 575 с.

Marian Skab. National, regional and individual in Borys Kharchuk's appealed language

Analyzing address expression in Borys Kharchuk's works, the author comes to the conclusions, firstly, about the writer's adherence to the national Ukrainian traditions of the language use, thirdly, about the significant peculiarities of the writer's idiomatic style. The received results are very important and significant from the point of view of complex systematic and dynamic description of the Ukrainian appealed language.

Key words: appealed language, fun, secondly, about the writer's use of the linguistic units and constructions widespread in Volyn'ctional sphere of appeal, Vocative Case (locative), appeal, means of appellation.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012 р.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

УДК 81'371
ББК 81.0

Ярослав Яремко (Дрогобич)

КОНЦЕПТ *ПОЛІТИКА* В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

*У статті розглядається концепт **політика** як багатовимірне ментальне утворення, аналізується його поняттєве й аксіологічне наповнення, на основі когнітивно-дискурсивного підходу характеризуються смислові асоціації, пов'язані з цим концептом.*

Ключові слова: концепт, політика, комунікація, смисл, конотація, асоціація.

Базовим концептом політичного дискурсу є *політика*. Його семантичний обсяг надзвичайно широкий, багатокомпонентний і більшою чи меншою мірою структурований. Оскільки за своєю природою він охоплює елементи різних рівнів – макроконцепти і мікроконцепти, між якими у концептосфері теж існують певні родо-видові відношення, доречно кваліфікувати цей інтегральний концепт як мегаконцепт.

Як відомо, концептосфера перебуває постійному русі. Тож звернемо увагу на ті значення і смисли, якими наповнений концепт *політика* в сучасній мовній та мовленнєвій площинах.

На лексикографічному рівні слово *політика* має певні тлумачення: 1) цілі й завдання, що їх ставлять суспільні класи в боротьбі за свої інтереси; методи і засоби досягнення цих цілей і завдань; з *означ.* загальний напрямок, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії; з *означ.* напрямок діяльності держави або політичної партії у тій чи іншій галузі в певний період; події і питання внутрішньодержавного і міжнародного суспільного життя; 2) *перен., розм.* лінія

поведінки в чому-небудь, певне ставлення до кого-, чого-небудь // хитрий, ухильний спосіб дій, спрямований на досягнення певної мети; 3) *розм.* у царській Росії – революційна діяльність, участь у революційному русі [27 VII, 81-82].

Однак смислове наповнення слова *політика* значно ширше, що зумовлено як характером політичної свідомості суспільства (людини), так і активним функціонуванням терміна у політичній комунікації. Це засвідчує широка палітра сучасних політологічних визначень, які можна розмежувати на соціологічні та субстанційні. Соціологічний підхід простежуємо, наприклад, у таких дефініціях: „*політика* – це концентрований вираз економіки”, це – „боротьба, суперництво різних зацікавлених груп, що забезпечують баланс, рівновагу суспільних інтересів”, це – „спеціальна діяльність у царині охорони природних фундаментальних прав людини” [див.: 17, 9]. Із субстанційним підходом пов’язуємо такі визначення цього політоніма: *політика* – це „діяльність, спрямована на владу: її одержання, утримання і використання”; це – „сукупність засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади, утриматися при владі і корисно використати її”. Це також „участь у справах держави, скерування її, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави”; або ще: „діяльність, спрямована на примусове і мирне розв’язання конфліктів” [див.: 17, 10].

Наведені визначення відображають унікальну сутність *політики*, що охоплює найрізноманітніші типи і форми людської діяльності. Адже за своєю природою вона „є продовженням специфічними засобами світоглядних, філософських, ідеологічних настанов і програм, теоретичних і емпіричних поглядів на суспільство” [20, 18-19].

У філософському аспекті *політика* трактується як „діяльність, що зв’язана відносинами між класами, націями та іншими соціальним групами, ядром якої є завоювання, утримання і використання державної влади” [31, 370].

У більшості тлумачень впадає в око конфронтаційне розуміння природи політики, що можна пояснити яскраво вираженими прагматичними цілями політичної діяльності. В основі цієї діяльності – боротьба за владу. Тому попри очевидні варіювання наведені вище тлумачення *політики* об’єднані се-мою (експліцитно чи імпліцитно) „*влада*”. У політичному

дискурсі інтенція боротьби за владу може проявлятися у мовленнєвій агресії. Вона притаманна агональному (змагальному) типу відносин, що ґрунтується на боротьбі і перемозі.

У політичному дискурсі виокремлюють також гармонізуючий тип відносин (Анна Михальська), спрямованих на пошук істини та згоди. Невипадково на Заході поширеним є уявлення про *політику* „як практику мистецтва (або науки) керування державами та іншими політичними утвореннями” [12, 515-516]. Доречно зауважити, що наведене вище трактування зближується з історично первинним значенням слова „*політика*”, яке походить від давньогрецького „*politike*” і означає „мистецтво здійснювати спільні справи, співіснувати громадою, управляти державою” [20, 26]. Однак, як зазначає „Короткий оксфордський політичний словник”, „таке визначення *політики* украй, а можливо і за своєю суттю суперечливе. Існує значна незгода з приводу того, які аспекти соціального життя слід вважати за „політичні” [12, 515]. Йдеться, таким чином, про встановлення меж політики, самого предмету науки про політику – політології, а відтак – про семантичне наповнення слова *політика*.

Попри розмаїття підходів до визначення сфери політики їх можна звести до двох основних: з одного боку, „у суспільстві неможливо знайти хоча б один факт, який залежно від обставин не міг би набути політичного забарвлення. Подія на залізниці чи авіаційна катастрофа, неврожай чи стихійне лихо, технологічна інновація або наукове відкриття мають політичний аспект настільки, наскільки вони зачіпають інтереси людей, можуть бути відповідно інтерпретовані або мати політичні наслідки. Все суспільство в цілому є політичним, якщо розглянути його з цієї точки зору” [20, 14]; з іншого боку, „найпоширеніше значення цього слова припускає, що сфера політики набагато вужча: часто вважають, що політика постає тільки на рівні урядування та держави й має бути пов’язана з міжпартійною боротьбою” [12, 515]. Такі, здавалось би, взаємовиключні, полярні погляди на політику дозволяють, однак, сформувати цілісне, системне розуміння цієї політичної науки: *політологія* – це наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством, одна із складових системи наукових знань людства, його духовної культури, активний чинник суспільного прогресу [20, 8].

Політика як форма суспільної життєдіяльності нерозривно поєднана із мовленнєвою діяльністю, а якщо ширше – із комунікацією, що передбачає спілкування, обмін думками, знаннями, почуттями, схемами поведінки тощо [10, 7]. Незалежно від різновиду комунікація (інтраперсональна, міжособистісна, групова, масова, міжкультурна) сприяє реалізації чи не основної у політиці консолідаційної функції – узгоджувати приватні (групові) інтереси та загальні, суспільні, ~~забезпечувати їх єдність~~.

Міждисциплінарний характер політології як науки про політику, її зв'язок з іншими антропоспрямованими науками – політичною психологією, когнітивною лінгвістикою і теорією комунікації – розширює смисловий потенціал концепту *політика*. Тому логічно окреслити сутність поняття *політика* в координатах тріади згаданих вище дисциплін: *політика* – *це синтез* політичної свідомості, політичної і комунікативної поведінки, пов'язаних із політичною дійсністю, створеної (безпосередньо чи опосередковано) певним суспільством. У цьому визначенні ключовим поняттям є політична свідомість, оскільки і політична, і комунікативна поведінка зумовлені тим, як людина сприймає політичну дійсність. *Політична свідомість* – це сукупність соціально-психологічних феноменів, пов'язаних зі ставленням людини до влади і її соціальних інститутів. Про політичну свідомість можна говорити тоді, коли людина (суспільство) неформально визнає певну систему влади і свідомо надає їй переваги перед іншими системами [21, 316]. На когнітивному рівні це пов'язано з мовною картиною світу, яка, відображаючи передусім концептуальну (поняттєву) картину світу, не є при цьому „дзеркальним відображенням світу і не відкритим „вікном” у світ, а саме картиною, тобто інтерпретацією, актом світорозуміння, вона залежить від призми, через яку здійснюється світобачення” [28, 179].

Мовна картина світу – явище історичне, мінливе, оскільки є „результатом взаємодії мислення, дійсності і мови як засобу вираження думок про світ в актах комунікації” [28, 179]. Що стосується термінів-політонімів, то мовленнєва реалізація їх мовних значень обов'язково закладає в їх семантику емоційно-оцінний заряд. Він детермінований, по-перше, суб'єктивним характером мовлення, відображеним у ньому різним досвідом адресанта і адресата; по-друге, природою самої пам'яті людини:

на думку М. Амосова, у кожного адресата відповідь спершу нотується у тимчасовій пам'яті, а потім аналізується за двома програмами: смисловою і почуттєвою. При цьому спершу програмується ідея відповіді, а після цього підбираються слова відповідно до бажань, намірів, що є наслідком почуттів" [1, 187-189]. Отже, оцінний та емоційний чинники імпліцитно закладені в самій природі людського спілкування [22, 51]; по третє, притаманна для політичного дискурсу зміна суспільної оцінки денотата веде до перерозподілу семем і сем у семантиці слова.

Ілюстрацією, коли „почуттєвого забарвлення" [1, 187] набувають абстрактні поняття, може служити семантичний розвиток слова *політика*. За ЕСУМ, воно походить від грецького *πολιτική* у значенні „державна діяльність, політика". І хоча „Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст." Є. Тимченка фіксують лише слово *політик* у значенні „політик, державний муж" [Тимч. II, 159], можна припустити, що раніше староукраїнська мова запозичила слово *політика*, (пор. *політія* „правління" – Тимч. II, 159), на основі якого утворилося похідне *політик*, тобто „той, хто займається питаннями політики".

Як засвідчують спостереження, розвиток слова *політика* в українському політичному дискурсі постійно еволюціонує в бік наростання негативної конотації через вплив суспільно-політичних чинників: в умовах майже постійної бездержавності саме цієї „державної діяльності" Україна проводити не могла. Відтак у мовному вияві слово втрачало свій семантичний центр – первинне значення, перестаючи бути самим собою. Натомість у „Толковом словаре" В. Даля першим значенням подається якраз „наука державного управління" [Даль III, 261].

Для з'ясування внутрішнього змісту концепту, крім зіставних характеристик, доречним є звертання до народного світобачення. *Політика* в народній свідомості асоціюється з чимось підступним, нещирим. Це й відбито у пареміях, зафіксованих у фундаментальних працях української пареміографії: „Українські приказки, прислів'я і таке інше" Г. Номиса та „Галицько-руські народні приказки" І. Франка. Маючи характер переважно формально простих речень чи коротких ланцюжків речень, які стисло відтворюють комунікативну ситуацію, ці народні вислови є носіями значного прагматично-смислового навантаження: *1. Де багато політики,*

там щирости мало (Політикою в згіднім значінню називають усяке крутіство або пусту бесіду). 2. *Не знає політики* (Не знає звичайних форм товариського поводження). 3. *Політика є укрита обмана* (Песимістичний погляд на фальшивість товариських форм). 4. *Що то політика? – Нещирість. – А інпекуляція що? – Циганство.* (Рішучий вислов думок, виражених у ч. 1 і 3). 5. *Як буде політика, то буде риль і мотика* (Значінє неясне, щось немов мудрованє) – читаємо в І.Франка [5 III, 755-756]; *Що то політика? – Нещирість.* – читаємо у Г. Номиса [30, 83]. Як бачимо, у наведених паралелях, які відбивають певну паремійну асиметричність у тлумаченні концепту *політика*, четверта паремія пареміологічного словника І. Франка частково перегукується з паремією Г. Номиса, характеризуючи таким чином спільне уявлення про політику. Неважко помітити, що у наведених соціально-політичних контекстах слово-поняття *політика* розширило свою семантику, причому у напрямку прирошення негативними оцінними значеннями, пов'язаними з поведінкою, зокрема комунікативною: 1. Лінія поведінки в чому-небудь, певне ставлення до кого-, чого-небудь. 2. Хитрий, ухильний спосіб дій, спрямований на досягнення певної мети. Такі зміни в семантиці слова *політика* набули загальнонародного усвідомлення й зафіксовані в загальномовних словниках [27 VII, 81].

Роль суб'єктивного чинника у концептуалізації політичної дійсності відбивають і деривати, у структурі яких простежується також прирошення емотивної конотації, а в результаті – ніби подвоєння свого семантичного потенціалу. Наприкінці XIX ст. у західноукраїнському політичному дискурсі побутували політоніми, більшість яких посилювала свій емотивний заряд; *політичний, політикан* „безпринципний політик, інтриган”, *політикувати* „розмовляти про політику, надзвичайно чемно, ввічливо поводитися, маніжитися”, *політикуватися* „вести один з одним політику; дипломатничати” [СЖН II, 690]. Фіксує „Малорусько-німецький словник” Є. Желехівського і С. Недільського також політонім-комполіт *політико-економіст* [СЖН II, 690].

„Семантична прозорість більшості похідних одиниць виконує, таким чином, різні функції, – зауважує О. С. Кубрякова: – полегшує сприйняття слова з огляду на його зрозумілість, „вгадуваність”, але, що, напевно, ще важливіше, полегшує оперування новими поняттями, включаючи їх у звич-

ний світ речей і експліцитно указуючи на конкретний характер зв'язку нового зі старим" [13, 156]. І далі: „Звичайно, позначенню у довкіллі підлягає тільки те, що уже відображено у свідомості людини, і в цьому смислі іменується, власне, не стільки сама річ чи явище, скільки концепт, створений людиною стосовно цієї речі, у зв'язку з нею і т. п.” [13, 165].

Частина наведених вище термінів (*політика, політичний, політикуватися*) поповнила реєстр „Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка. У цій лексикографічній праці, яка за своєю джерельною базою, добром лексичного матеріалу зорієнтована на народну основу – на „слова народної мови”, питома вага термінів (зокрема політонімів) є порівняно меншою, ніж у словнику Є. Желехівського і Є. Недільського, що відчутною мірою репрезентував західноукраїнську мовну практику. Його більша насиченість політичними поняттями пояснюється порівняно сприятливішими суспільно-політичними умовами в Галичині й на Буковині, що перебували у складі Австрії. Як зазначає Ю. Шевельов, тут „діяла відносно ліберальна конституція 1867 р. Розділ про права громадян давав повну свободу місцевим та приватним чинникам у царині освіти (§17), в §19 говорилося: „Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання в школах, і на різні акти громадського життя”. Так у полікультурному просторі Австрії, де проживали чехи, словаки, українці, поляки, серби, хорвати, словени, закладались основи міжкультурної комунікації, вироблялись пріоритети, які згодом будуть названі „європейськими цінностями”. Звісна річ, загальну картину мовної ситуації в Галичині наприкінці XIX ст. не слід наївно ідеалізувати, бо „коли прикласти абсолютну мірку, то виявиться, що стан української мови в Галичині був вельми далекий від нормального стану мови, яку підтримує й охороняє держава, скажімо, французької мови у Франції, чи шведської у Швеції [34, 26]. Мало не в кожному окремому випадку, – зауважує Ю. Шевельов, – щоб відстояти конституційне право, українці мали витримати затяжну й запеклу суперечку з польською адміністрацією... Як наслідок історичних обставин на 1900 р. українці в Австрії мали відносно розвинену пресу – де широко

друкувалися й автори з підросійської України – і шкільництво...” [34, 19-20].

Саме у мові преси, орієнтованій на масового читача-адресата, відбувається апробація і відбір термінів. Упорядкуванню управлінської термінології державних документів, що виходили німецькою та слов'янськими мовами, мав посприяти перекладний словник: „Die juridisch-politische Terminologie für die slawischen.... Sprachen Österreichs” („Правничо-політична термінологія для слов'янських мов в Австрії”, 1853) [36]. Окрім мовної складової, це лексикографічна праця мала й суто політико-прагматичне завдання – для гнучкішого й ефективнішого керівництва державою посприяти формуванню у громадян, висловлюючись сучасною термінологією, правової свідомості, оскільки, як відомо, незнання законів не звільняє від відповідальності перед ними, а знання й поготів. В укладанні цієї колективної праці взяли участь відомі на той час слов'янські вчені Карел Ербен, Яків Головацький, Вук Караджич, Франц Міклошич на чолі з керівником комісії П.-Й. Шафариком. Не буде перебільшенням сказати, що український варіант юридично-політичних термінів цього словника досить відчутно вплинув на становлення сучасної терміносистеми політонімів. Реєстр словника охопив семантично різнопланові групи, підтверджуючи думку сучасних політологів, що межі політичної науки, або політології, „визначити досить складно” [20, 14], оскільки „політична наука стосується всіх явищ і сфер життя [20, 15]. Словник синтезував:

1) терміни, пов'язані із суспільно-державним ладом, зокрема: а) назви знаків і символів державної влади: *прапор* (194), *державний герб* (180), *крест заслуг* (236), *медаль заслужений* (236); б) назви установ й органів державної влади та управління: *ратуш* (174), *уряд* (90), *урядувати* (98), *найвищий суд* (106), *верховний суд* (100), *рада громадска* (104), *громадській архів* (104), *комісія в справах законів* (108), *секретаріат* (194), *канцелярія* (90), *староство* (119), *посольство* (106); в) назви представників органів державної влади та управління: *урядник* (90), *губернатор*, *правитель* (112), *міністер* (119), *сенатор* (195), *посол* (106), *чиновник* (98), *член ради* (174), *війт*, *староста* (259), *скарбник* (130), *секретар* (194); г) терміни, співвідносні із діяльністю адміністративних органів: *держава* (99), *міністерство* (94),

відомство (90), дирекція (94), засіданє ради (174); патронат церкви (13); г) назви офіційних державних документів: протокол справ (109), декрет (128), книга карних законів (108), резолюція (182), ухвала (191), договір (197), лист гербовий (270), грамота гербова (270), печатка (129), свідоцтво (96), посвідченє (110), довіренність (253), дорученє (291); д) назви одиниць територіально-адміністративного поділу: край (230), округ (221), повіт (230), староство (230); е) назви соціальних груп населення, їх прошарків і представників: дворянство (122), панство (114), учительство (192), інженієрство (105), купецтво (110), господар (92), інженієр (105), робітник (91), слуги (116); є) назви, що виражають позитивні явища у суспільно-політичному житті: вільномисліє (97), добродійство (177), рівноправність (112), мирний конгрес (97), опікунство (264), обов'язок опікуна (264), ухвала громадска (104); ж) назви, що виражають негативні явища у суспільно-політичному житті: беззаконність (108), насильство (110), безправність (176), паницина (184), перекутити право (236), святотатьство (131), розкол віри (181), переворот (222), безчинство (224), злочинство (235), насильник (110), перекиньчик (219); з) назви репресивних органів, їх представників та результатів діяльності: поліція (93), жандарм, жандармерія (105), допит (126), судити (183), в'язниця (98);

2) терміни, пов'язані з політико-економічною сферою: а) назви загальних економічних понять: торгівля (117), ціна (249), купля (117), товар (96), плата (97), рахунок (91), податок (92), патент (94), валюта (95), фабрика (90), магазин (109), продавець (242), каса (179), бухгалтерія (122), сума (103); б) поняття, що стосуються політико-економічної діяльності і тих, хто її здійснює: пожитки і доходи (105), обіг грошій (103), веденє рахунків (175), дохід, рента (181), видаток грошій (103), почесна плата (123), такса (114), катастр ґрунтовий (114), зробити контракт (253), міністерство торгівлі (118), фундація (98), безплатний договір (224), поділ судовий (106), збанкрутовати (91), банкрутство (91), експедитор (90), фабрикант (90), митник (284).

3) Політико-юридична термінологія охоплює політоніми, що означають: а) загальні, власне юридичні поняття: право (94), законодавство, правознавство (176), суд (90), закон (95); б) поняття, пов'язані із системою прав, свобод і обов'язків громадян: свобода (181), право громадске (104), право областне (212), пра-

во домове (119), лісове право (96), пільне право (95), право церковне (129), право звернення (185), право до спадку (120), фонд церковний, фонд науковий, фонд шкільний (95), сила права (176), пенсія (186), рівність голосів (112); в) осіб, чия діяльність стосується сфери права: правник (128), правознавець (176), правозаступник (176), засідатель (106), присяжний (108), законознавець (108), судовий урядник (106), судовий комісар (128); г) поняття, співвідносні з юридичною діяльністю, правосуддям: слідство (177), арешт, арештовати (240), домовий арешт (118), підсудний (106), лжесвідок (92), порядок судовий (95), практика судейства (184), свідчене (282), суд присяглих (194), вирок судій (184), стаття (293), програти справу (186).

До корпусу політонімів, що поєднані із політико-культурною та релігійною царинами, увійшли: а) назви явищ, фактів культурного та наукового життя: школа (119), гимназія (113), головна школа (119), інститут (125), академія (212), ректорат (178), факультет (91), фонд науковий (95), ступінь академічний (112), училище (192), шкільний уряд (192), поле науки (228), газета (179), редакція (178); б) сакральні терміни: віра, релігія (111), богослуження (181), правити літургію (службу Божу) (198), набоженство (112), сила духа (102), покаяння (130), монастир (131); в) назви репрезентантів культурно-наукової та релігійної царин: учитель (90), директор (129), ректор (178), патрон школи (192), священник (102), патрон церкви (131), душпастир (195), єдиновірник (112).

Як бачимо, реєстр українського варіанту словника досить системно відбив багату палітру політичного життя. Переважна більшість наведених вище політонімів (як власних, так і запозичених), адаптувавшись до норм сучасної української літературної мови, успадкована терміносистемою сучасної політології. Ця історично стійка частина реєстру аналізованої лексикографічної праці заклала підмурівки для подальшої систематизації і кодифікації політичного словника.

Варто пам'ятати, що видання словника припало на час, коли в Галичині поширювались ідеї москвофільства. Як відомо, одним із його прихильників пізніше став колишній соратник Маркіяна Шашкевича Яків Головацький – співукладач словника. Тому реєстр його українського варіанту перенасичений словами, які з погляду норм сучасної української літературної мови

кваліфікуються як росіянізми. Йдеться про слова типу *власть* (сучасне *влада*), *полновластіє* (с. *повновладдя*), *безправность*, *безправіє* (с. *безправність*), *повинность* (с. *повинність*), *связь громадска* (с. *зв'язок з громадою*), *собраніє* (с. *зібрання*), *свобода в7роіспов7данія* (с. *свобода віросповідання*), *тайне товаришество* (с. *таємне товариство*), *приказ* (с. *наказ*) та багато ін. Зберігши завдяки ядерній частині слова – кореню – своє старе значення і набувши нових афіксів, назви такого типу також поповнили сучасний політичний словник.

Проблема полягає, звичайно, не у правильному чи неправильному слововжитку, бо коли мова неунормована, не має кодифікованої граматики і правопису, відповідно упорядкованих словників, дуже непросто спрогнозувати, яке слово виявить свою життєздатність, свою, сказати б, „українськість”, а яке не приживеться у структурі мови. Проблема закорінена у площину мовної, а відтак й історичної ідентичності. Свого часу на цій проблемі загострював увагу Є. Маланюк: „Є у нас недобра й недоцільна звичка „перекладати” той твір [„Слово о полку Ігоревім”], уважаючи його мову за трудну і незнану, майже чужу (а то ж є київська літературна мова XII ст., поважно „зукраїнізована”, пересипана словами й реченнями, живцем взятими з живої розмови). З тією звичкою треба рвати. „Слово” (зрештою так само, як „Поученіє Мономаха” і ряд зацілілих творів XI-XIII ст.) ми мусимо засвоїти цілком, зробити його невід’ємним складником нашої історичної *пам’яті* (підкреслення Є. Маланюка) і нашої культурно-історичної *свідомості* (підкреслення теж Є. Маланюка) [15, 40]. Із сучасних лінгвістичних позицій інтерпретується також зменшення впливу староукраїнської мови на сучасного українського словника: „Значна частина спільних колись елементів староукраїнської та староросійської літературних мов не стала надбанням нової української літературної мови і мовною свідомістю сучасного мовця сприймається як елементи суржику чи російської мови, проте ці одиниці продовжують уживатися в різних українських діалектах, а деякі з них і дотепер збереглися в українських прізвищах” (Л. Л. Гнатюк) [див: 2, 94].

Недооцінювати вплив староукраїнської мовної спадщини на становлення сучасного політичного дискурсу – значить штучно редукувати історичну тяглість українського політичного слов-

ника, який мовними узами в'яже нас з політичною культурою Київської Русі – „ранньої Української держави” [19, 194]. Адже і історичному розвитку мова незрівнянно життєздатніша і довговічніша за будь-які форми існування суспільного ладу. На думку сучасних мовознавців, аналізований вище термінологічний словник „є феноменом, що заслуговує на особливу увагу при спостереженні над становленням суспільно-політичної термінології [...]”. Це була перша колективна праця, яка допомогла майбутнім славістам-термінознавцям користуватися і позитивним, і негативним досвідом тих, хто стояв біля витоків термінографічної практики у слов'янознавстві” [18, 38-41].

В аспекті нашої теми ця праця наклала виразний відбиток на когнітивну конфігурацію мегаконцепту *політика*, давши основний ключ до його розуміння – систему понять. Власне концептуальна (поняттева) картина світу є квінтесенцією для політичного способу мислення. Симптоматично, що політико-філософський термін *політичний спосіб мислення* фіксує згаданий вище термінологічний словник [36, 212]. У політичній комунікації цей політонім набуває додаткового смислового наповнення, оскільки притаманний людині спосіб мислення дає їй змогу по-своєму сприймати політичне буття, залежно від рівня і характеру політичної культури. Адже саме в політичній культурі зосереджено знання і уявлення людини про політику, її емотивне ставлення до неї. Тому політична культура мотивує політичну і комунікативну поведінку людей і характеризує водночас їх політичну свідомість. Позаяк у структурному вимірі політична свідомість, окрім психології, формується також з ідеології, то залежно від останнього чинника у сучасній політичній психології розмежовують тоталітарний, авторитарний, демографічний, ліберальний та інші типи політичної свідомості.

Ясна річ, кожен із різновидів має своє мовне забарвлення. Ліберальний тип політичної свідомості знайшов своє відображення в українському варіанті словника „Правничо-політичної термінології для слов'янських мов Австрії”, (1851) [36]. Він співвідноситься з такими політонімами: *сила права* (176), *толеранція* (215), *закон виборовий* (269), *порядок виборовий* (269), *право бути вибраним* (269), *мандат виборовий* (269), *голос виборчий* (269), *давати голоси (голосувати)* (223), *числити голоси (голосочисленє)* (194), *рівна квота* (186), *фракція* (96),

публічно обголосити, обнародувати (217), нижча палата (277) та ін. За цими втіленими у слові явищами політичного життя постає характер політичної системи, місце і роль людини в політиці.

Якісно інше смислове наповнення концепту *політика* диктує тоталітарний тип свідомості. Він виражений специфічними вербальними засобами, які із легкої руки Джорджа Оруела отримали назву новомови [16, 300], яка скерована не на пізнання світу, а на його фальшування. У тоталітарному суспільстві вона служить засобом політико-психологічного маніпулювання. Розкриваючи механізм маніпуляції масовою свідомістю через новомову, Д. Оруел зауважує: „Новомова [...] була розроблена для того, щоб обслуговувати ідеологію ангсоцу, або англійського соціалізму [...]. Новомова повинна була не тільки забезпечити знаковими засобами світогляд і мислення діяльність прихильників ангсоцу, але й зробити неможливими інші напрямки думки [...]. Лексика була сконструйована так, щоб точно, а часто й досить тонко виразити будь-яке дозволене значення, потрібне члену партії, а крім того, відсікти всі інші значення, а також самі можливості прийти до них обхідними шляхами. Це досягалось винаходом нових слів, але в основному виключенням слів небажаних й очищенням тих, що залишилися, від неортодоксальних значень – по можливості від усіх похідних значень [...]. Призначенням новомови було не розширити, а звузити горизонти думки, і опосередковано цій меті служило те, що вибір слів зводили до мінімуму” [16, 200].

Як бачимо, деформація мови неминуче деформує мислення. Програмованість лексики новомови на „єдинодумство” призводить до оглушення людини, перетворює її в істоту вегетативну, біологічну. В утвердженні новомови домінував принцип: „...чим менший вибір слів, тим менша спокуса задуматися. Передбачалось, що врешті-решт членороздільне мовлення буде народжуватися безпосередньо в гортані без участі вищих нервових центрів ” [16, 206]. Так мала відбуватися трансформація у людину-зомбі, яка позбавлялася здатності не то що думати інакше, а думати взагалі. Перед цим слід було сформувати таких носіїв мовного коду, зі свідомості яких були витіснені базові людські цінності і відповідні слова-поняття. У такого типу змодельованій політичній дійсності першорядні концепти-політоніми по суті були табуовані в за-

родку: „слова [...] „честь”, „справедливість”, „мораль”, „інтернаціоналізм”, „демократія”, „релігія”, „наука” просто перестали існувати” [16, 204].

Однак реальне життя багатше за будь-які схеми. Як зауважує у своїй аналітичній культурологічній праці „Синергетична концепція культури” А. Свідзінський, „проникливі констатації і прогнози, зроблені Дж. Оруелом після першого десятиліття існування тоталітарного ладу в СРСР, були згодом суттєво „збагачені” життям. Воно перевершило видатну уяву цього автора” [26, 172-173]. Наведені вище мовні знаки, навпаки, досить активно циркулювали у радянському публіцистичному дискурсі, набувши відповідної ідеологічної заакцентованості на кшталт: „*пролетарський інтернаціоналізм*”, „*комуністична мораль*”, „*радянська демократія*” тощо, натомість *релігія* оголошувалась „*пережитком минулого*”, „*опіумом народу*” тощо. „Свідомо підібрані мовні знаки служили колишній системі не стільки для переконання, скільки для підкорення людської психіки, деіндивідуалізації особистості” [29, 90]. З погляду сучасної політології, така людина кваліфікується як *неполітична істота*. „Оскільки в СРСР *політику* як галузь відносин і форму діяльності людей монополізувала верховна партійна влада, то пересічні особи, не розвиваючись політично, мирилися зі своїм становищем *неполітичних істот*, зливалися й губилися у політичному процесі, перетворювалися на об’єкт і засоби політико-психологічного маніпулювання” [20, 334-335].

У політичній комунікації між владою-адресантом і суспільством-адресатом основною функцією є персуазивна (регулювання світогляду і поведінки громадян). В офіційній риторичі радянського періоду для підтримування ідеологічних міфів активно використовувались у політичному словнику ідеологеми-евфемізми типу *розвинутий соціалізм, час величних звершень, переможна доба, торжество ленінської національної політики, розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй і т.п.* У психологічному вияві така евфемізація продукувала у масовій свідомості стереотипи подвійного мислення, подвійної моралі, подвійної поведінки, а в семантичному аспекті призводила до девальвації слова, бо внаслідок „розквіту і взаємозбагачення” „мови соціалістичних націй” звужували свої

функціональні можливості, втрачали свої національно-специфічні особливості через деформацію різних мовних рівнів.

Оцінність суспільних явищ радянської доби характеризувалась у наперед запрограмованих координатах, відповідно стандартизованих до ідеологічних лекал. Маніпулятивну природу цієї ідеології розкривають асоціативні означення до іменника *політика*. Корпус загальновживаних означень до цього слова-стимулу під час психолінгвістичного експерименту охопив 44 реакції-асоціації. Неважко догадатись, що коли *політика радянська*, то вона повинна б характеризуватись словами із позитивною конотацією: *миролюбна, справедлива, добросусідська, національна, державна, прогресивна, ленінська, мудра, цілеспрямована, інтернаціональна, антифашистська, розумна, активна, чесна, антивоєнна* [4, 223]. *Політика* тих, хто виступав, скажімо, проти війни СРСР в Афганістані, характеризувалась як: *зрадлива, антирадянська, реакційна, рейганівська, ворожа, буржуазна, нерозумна, зрадницька, агресивна* тощо [4, 223].

У штапованій, пронизаній ідеологемами мові важко побачити глибину політологічної аналітичної думки. Зрештою, світопізнавальні, світопояснювальні засади є апіорі непринятими для новомови, культивування якої у неформальній, неофіційній, так би мовити, політичній комунікації, часто супроводжувалось „вживанням непристойних виразів, у яких виразно акумульоване гостро негативне ставлення до всього на світі. Чітке пояснення цього явища дає такий анекдот: „*Комунізм неможна побудувати без діамату, істмату і просто мату*” [25, 209].

Наївно було б вважати, що новомова – продукт лише радянської доби. Звертаючи увагу на універсализм і живучість цього явища, І.Дзюба зауважує: „...Сама собою новомова супроводжує існування всіх суспільств, де правляча верства створює свою ідеологію з потреби обґрунтувати й увінчати державні священнодійства” [7, 786]. Її реставрацію простежуємо на сучасному етапі, тепер уже в оновлених шатах державницької риторики. У цій риторичній, лейтмотивом якої є ідеологема „*розбудова держави*”, культурологи і політологи вбачають „її спекулятивний, демагогічний сенс”, спрямований на збереження етатистських настроїв та патерналістських взаємин в країні, блокування інституційних реформ і, по суті, консервацію совєтсько-авторитарної системи влади” [23, 7].

У такому разі доречно, мабуть, звернути увагу на взаємодію двох понять – *політика і мораль*, синтез яких закладений у базовому значенні слова *політик* „державний муж”. Однак на сучасному етапі впадає в око втрата дериватом *політик* свого первинного значення. У зв’язку з аксіологічною переорієнтацією у соціально-політичних контекстах часто згадується ім’я італійського філософа Н. Макіавеллі, який нібито стверджував несумісність цих понять у політичній дійсності. Поширеною є думка, що цей мислитель проповідував політичне дворушництво, як сказали б сьогодні, „подвійні стандарти”, бо, мовляв, „в політичній боротьбі вважав за можливе в ім’я великої мети ігнорувати закони моралі і використовувати будь-які засоби, виправдовував жорстокість і віроломство правителів у їх боротьбі за владу” [31, 253-257].

З погляду теорії комунікації тут має місце підміна аксіологем автора-адресанта й інтерпретатора-адресата. Говорячи про „матеріальний інтерес”, „силу” як цінності влади, Н. Макіавеллі „безсторонньо описував політичні звичаї правителів свого часу, які, йдучи неухильно до наміченої мети, не обмежували себе у виборі засобів, не вагалися щодо можливих жертв” [20, 18]. Відтак в його ученні закладений неабиякий когнітивний потенціал, який дає змогу розкрити комунікативні стратегії і тактики політичного дискурсу, різновиди комунікативної мімікрії, основна мета яких як тоді, так і тепер – боротьба за владу.

В умовах тотальної політизації сучасного життя, що супроводжується нівелюванням духовних цінностей, смислові межі концепту *політика* розширюються за рахунок прихованих чи неприхованих суспільно-політичних конотацій. Невипадково „дослідники слов’янських мов звертають увагу на дедалі частіше побутування в негативних контекстах слова *політика* та його дериватів” [11, 108]. Інтенсивне розширення прагматичного компонента простежується під час метафоризації як особливо виразного засобу у створенні мовної картини світу. Продуктивність метафоричного омовлення політичної дійсності зумовлена антропометричним характером цього вторинного засобу номінації – здатністю людини порівнювати новопізнане „за своїм образом і подобою”, виражаючи, звичайно, ставлення до пізнаного. Оцінка та емоції, з одного боку, формують конота-

тивний компонент в значенні слова і надають таким чином мовній картині світу національно-культурного забарвлення; з іншого – формують архітектуру оцінно-експресивної метафори. Порівняно з іншими різновидами метафор у номінативно-функціональній класифікації (ідентифікуюча, чи індикативна метафора, когнітивна метафора, образна метафора) оцінно-експресивна метафора є найскладніша за будовою [28, 190-201]. З когнітивного погляду основною передумовою для метафоризації вважається так званий модус (принцип) фіктивності – припущення про подібність однієї реальності з іншою. Смісл цього модусу виражається формою „*як ніби*” [28, 186]. Таке образно-асоціативне уявлення базується на певних стереотипах, які є свого роду орієнтирами у сприйнятті дійсності. Стереотипи, пов’язані з концептом *політика*, здебільшого викликають негативні асоціації.

Концент *політика* передано такими оцінно-експресивними метафорами:

Політика – *кухня*: „*Політик, друже мій, так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робиться, то й апетит тобі відбере. А про всі та сварки та лайки – мій Боже!*” [32 XXXXV, 295]. Прагматичні компоненти метафори (імплікатури) – „щось приховане”, „відразливе”, „нещире”.

Політика – *гроші*: „*Політичний вплив – це зараз не голоси, а гроші на передвиборню кампанію. Політика дорого коштує*” [3, 3]. Прагматичні компоненти метафори – „кон’юнктура”, „обман”, „продажність”.

Політика – *багатство*: „*Зараз домінує так звана політика, яка передусім переслідує свої цілі – набуття влади, а набуття влади – означає набуття багатства*” [9, 6]. Імплікатури: „*вузький прагматизм*”, „*егоїзм*”.

Політика – *вузька призма*: „*Біда політиків, не тільки українських, у тому, що вони все бачать крізь призму політики. Політикові потрібно, щоб він хоч інколи забував про політику, а пригадував, що він – людина*” [6, 6]. Прагматичні компоненти метафори „заполітизованість світогляду”, „викривлене сприйняття дійсності”, „відірваність від людського Я”.

Політика – *заповідник*: „*Українська політика стала сьогодні заповідником для кар’єристів, сприятливим середовищем для розвитку вірусу відкритого ігнорування юридичних і*

моральних норм. Потрібні ліки. Де їх шукати” [8, 6]. Прагматичні компоненти метафори – „самоізоляція”, „подвійні стандарти поведінки”. Мимоволі згадується Франкове:

Ех, якби я геній був!

Я б вам душі переродив,

Я б вам випрямив хребти,

Я б мужів з вас повиводив... [33 III, 267-268]

З комунікативно-прагматичного погляду адресату для розуміння метафори потрібно не тільки знати свою мову (мовна компетенція), але й володіти спільними з адресантом фоновими уявленнями. Імплицитний характер оцінно-експресивних метафор потребує від особистості адресата установити, не що мовець сказав, а що він мав на увазі. Від того, настільки перетинаються комуніканти взоні пресупозиції, залежить ефективність комунікації.

Слід зауважити, що у концептуалізації політичної дійсності мають місце оцінки, у яких політика асоціюється не лише як *ніби* з „чимось нечистим”, а й як *ніби* з „чимось високим”. Мабуть, дається взнаки вплив втраченого на сьогодні семантичного центру слова *політик* – його стилістично високого первинного значення „державний муж”. У кожному разі, комунікативна інтенція актуалізувати це значення простежується в інтерпретації Є. Сверстюка: „В суспільстві має панувати думка, що *політика* – це висока і відповідальна справа. Брудною політику роблять брудні люди. А гідні люди роблять навколо себе здорову атмосферу. Я проти того, щоб у людей було упередження, що політика є брудною справою” [24, 7].

Поширеною у сучасних політично орієнтованих публіцистичних текстах є когнітивна метафора *гра в політику*. Ця словесна формула асоціативно пов’язана з різними конситуаціями політичної комунікації: „*Гра в політику* – це коли складними політичними і соціальними проблемами займаються поверхнево, по-аматорськи, в коротких перервах між іншими справами, перетворюючи це заняття на приємне проведення часу, придбання дешевої популярності або додатковий і необтяжливий приробіток до зарплати. *Гра в політику* – це коли десятки загалом недурних людей регулярно просиджують на різних ток-шоу і намагаються підвищити свій рейтинг звичайним словоблуддям та прилюдним хамством, а не наполегливою

та вмілою організаторською роботою. *Гра в політику* – це коли всілякі ток-шоу починають виконувати функції парламенту, а парламент – функції ток-шоу [...]; коли створюють дедалі більше нових партій, комітетів із „захисту”, „запобігання” тощо, причому вся діяльність цих партій і комітетів зводиться до проведення засідань, написання закликів, які читає мізерна частина населення, та до оповіщення, аби народ з’явився на чергову масовку в зазначене місце [...]. Внаслідок цієї *гри в політику* сама ідея політичного змагання і боротьби – в тому числі масових акцій – поступово дискредитується...” [14, 20]. Словесна формула *гра в політику* семантично зближується з дериватами *політиканство* „поведінка і спосіб дій політикана – політичного ділка, неперебірливого у засобах для досягнення своєї мети” [27 VII, 81], *політиканствувати* „займатися політиканством” [27 VII, 81] і сигналізує, наскільки психолінгвістичне значення аксіологічно глибше від його лексикографічного корелята.

Паралельно з *грою в політику* відбувається і гра словами, зокрема „словами-ланцюгами” (Дж. Оруелл), які „стали одною із характерних особливостей політичної мови ще у першій чверті ХХ ст.; особливий потяг до [...] скорочень був помітний у тоталітарних країнах і тоталітарних організаціях” [16, 205]. Їх засилля із скороченим компонентом *політ-* простежується, наприклад, у „Російсько-українському словнику військової термінології” 1928 р. в.: *політосвітмайно*, *політосвітробота*, *політбій*, *політграмота*, *політдиректива*, *політінспекція*, *політогляд*, *політобслуговування*, *політобставини*, *політвідділ*, *політробітник*, *політкерівник*, *політрулетка*, *політсекретаріат*, *політсклад*, *політуправління*, *політгодина*, *політчастина* [35, 135-136]. Надмірна ідеологізація суспільства, абсолютизація у політиці вузько прагматичної складової – боротьби за владу – призвела у лінгвокультурологічній площині до явища, яке отримало діагностичну назву – „вимирання слова”. Воно віддзеркалює маніпулятивну природу так званої „прагматичної політики”, яку відомий політолог Євген Головаха влучно назвав „моментократією” [23, 40]. Така політична дійсність як основне джерело структуризації внутрішнього змісту концепту, на жаль, не є сприятливою для накопичення у концепті *політика* позитивних асоціативно-оцінних конотацій. Виголошене свого часу передвиборне гасло „Не словом, а ділом”

так і залишилось гаслом, а винувате без вини *слово* і надалі залишається вимушеним „антагоністом” діла.

З погляду комунікативного кодексу (система принципів, правил і конвенцій, які регулюють поведінку учасників комунікації), суб’єкти інтеракції ставлять перед собою певні цілі. Спільні цілі сприяють виробленню спільних смислів і досягненню результату. Його розуміння, звичайно, не зводиться до комунікативної рівноваги, яка часто (особливо напередодні виборів) підмінюється „погладжуванням” соціуму. Основою успішної комунікації у політичному дискурсі є взаємодія інтенції мовця-політикуму й інтерпретанти адресата суспільства, простіше кажучи: коли влада розуміє народ, а народ – владу, довіряє владі. Лише за такої умови реалізується принцип комунікативної кооперації (співробітництва) між комунікантом та суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амосов Н. М. Моделирование мышления и психики / Н. М. Амосов. – Киев, 1965. – С. 187-189.
2. Басова Г. Хроніка/ Басова Г. // Мовознавство. – 2011. – №6. – С. 92-94.
3. Бжезінський Збігнев. Занепад Європи / Збігнев Бжезінський. // День. – 15 липня 2010 р. – С. 3.
4. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко [наук. ред. А. Є. Супрун.] – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті „Вища школа”, 1989. – 328 с.
5. Галицько-руські народні приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко] // Етнографічний збірник вид. етнограф. коміс. Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XXII.
6. Гузар Л. „Ми хочемо дати людям трошки світла в сьогоднішній темряві” / Гузар Л. // День. – 15 квітня 2009 р. – С. 6.
7. Дзюба І. Вимирання слова / Іван Дзюба // 3 криниці літ: [у 3 т.] – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2006. – Т. 1. – С. 780-789.
8. Дубровик А. Заповідник для кар’єристів. Для чого студентам ради, а радам – студенти / А. Дубровик, Л. Жукович // День. – 29 лип. 2009 р. – С. 6.
9. Жулинський М. „Коли жито вже вижали, а картоплі ще не вибирали” / М. Жулинський. // День. – 22 серпня 2008 р. – С. 6.
10. Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации / В. Б. Кашкин. – М., 2007. – 248 с.
11. Клименко Н. Ф. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов’янських паралелей /

- Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. І. Даниленко
//Мовознавство.–2003.–№ 2-3.
12. Короткий оксфордський політичний словник / [пер. з англ.] [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2006. – 789 с.
 13. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова [и др.] // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
 14. Лесной В. Про три стовпи сучасної розвиненої нації / В. Лесной // День. – 16-17 грудня 2011 р. – С. 20.
 15. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
 16. Оруэлл Джордж. “1984” и эссе разных лет / Джордж Оруэлл ; [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1989. – 384 с.
 17. Основи політичної науки: [курс лекцій / за ред. Б. Кухти]. – Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути // Б. Кухта, А. Романюк [та ін.] – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.
 18. Панько Т. І. Українське термінознавство / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
 19. Півторак Г. Українці: Звідки ми й наша мова / Григорій Півторак // Сила м'якого знака [за заг. ред. Л. Івшиної]. – Київ, 2011. – С. 174-220.
 20. Політологія: [підручник] / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко [та ін.]: [за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського] ; [2-е вид., випр. і доповн.]. – К. : Вища школа, 2001. – 415 с.
 21. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О. М. Степанов]. – К. : „Академвидав”, 2006. – 424 с.
 22. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
 23. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
 24. Сверстюк Є. “Не можу брудного брати до рук і в душу” / Євген Сверстюк // Високий замок. – 13 березня 2008 р. – С. 7.
 25. Свідзинський Анатолій. Синергетична концепція культури / Анатолій Свідзинський. – Луцьк: ВАТ „Волинська обл. друкарня”, 2009. – 695 с.
 26. Свідзинський Анатолій. Синергетична концепція культури / Анатолій Свідзинський. – Луцьк, 2009. – С. 209.
 27. Словник української мови: [в 11 т.] / ред. кол.: Білодід І. К. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

28. Телия В. И. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В. И. Телия. // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова и др.]. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
29. Тодор Олена. Перифрази у мові газет / Олена Тодор // Najnowsze dzieje języków słowiańskich. – Українська мова / [red. nauk. Switlana Jermolenko]. – Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – С. 88-90.
30. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [укл. М. Номис]; [упоряд., приміт. та вступн. част. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
31. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
32. Франко І. На склоні віку // Франко І. Зібрання творів: [у 50 т.] – К., 1986. – Т. 45. – С. 286-299.
33. Франко І. О. Лунатикові // Франко І. Зібрання творів: [у 50 т.] – К.: 1976. – Т. 3. – С. 237-368.
34. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Юрій Шевельов // Сучасність, 1987. – 295 с.
35. Якубський С. Російсько-український словник військової термінології / С. та О. Якубські. – Харків, 1928; [фото, передрук з післясловом Олекси Горбача]. – Мюнхен, 1993. – 216 с.
36. Die juridisch-politische Terminologie für die slawischen // Sprachen Österreichs. – Wien, 1851.

Yaroslav Yaremko. Concept „policy” in the ukrainian linguocultural space

The article dwells upon the concept “policy” as a versatile mental formation, its conceptual and axiological content is researched, the semantic associations are characterized on the basis of the cognitive-discursive approach, connected with concept.

Key words: concept, policy, communication, meaning, connotation, association.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2012 р.

**АВТОРСЬКІ ПЕРИФРАЗИ ЯК ЗАСІБ
ОБРАЗНОСТІ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО
„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО”**

У статті проаналізовано авторські перифрази, які творять головні образи роману. Вказано, що в основному це поширені конструкції, які виконують не синонімічну, а оцінну функцію. Зауважено, що особливе стилістичне навантаження несуть перифрази-оксиморони і тавтологічні описові звороти.

Ключові слова: перифраз, образ, тавтологія, оксиморон, оцінна функція.

Перший прозовий твір Ліни Костенко „Записки українського самашедшого” викликав неабияку реакцію у літературних і навкололітературних колах українського суспільства. Погляди оцінювачів виявилися неоднозначними: одні вважають роман досконалим, інші вказують на невиписаність персонажів, песимістичність і публіцистичність твору. Але „Записки...” байдужими не залишили нікого. Як зазначає Галина Левченко: „Писаний лаконічною, а подекуди й афористичною мовою твір передбачає багату емоційну гаму з боку реципієнта” [3, 88].

Одним із яскравих засобів творення образності у романі Ліни Костенко виступають перифрази, які „... обов’язково містять оцінку того, що вони називають, і ніколи не бувають звичайними лексичними паралелізмами до існуючих назв” [5, 41].

Отже, предметом нашого дослідження є перифрази як засіб образності у названому вище прозовому творі Ліни Костенко. Стилiстичні функції описових зворотів проаналізовані в окремих працях І. Кобилянського, М. Коломійця, Є. Регушевського, О. Юрченка та інших. Але джерелом для аналізу перифразів ще не була мова роману „Записки українського самашедшого”.

У творі помітні певні особливості при використанні описових зворотів. Зауважуємо, що оповідь у „Записках...” ведеться від першої особи, а це, мінімізуючи авторську суб’єктивність, відображає сприйняття дійсності через рефлексії головного ге-

роя. У романі значно звужений також онімний простір: замість багатьох антропонімів, ойконімів письменниця активно використовує перифрази, які мають оцінно-почуттєву тональність. Романіст ніби робить співавторами своїх читачів, які усе зображене теж переживали. Зрідка це подається з евфемістичною метою, аби не завдавати болю близьким згаданих людей: „Одна знайома втонула у ванні” [2, 10].

Але частіше письменниця, особливо коли це стосується політиків, просто знебарвлює персонажів, виводячи на перше місце їх посади і вчинки: „В Росії прийшов до влади *новий президент* і почав нову чеченську війну. У нас прийшов *нетиповий прем'єр-міністр* і заходився робити реформи” (10). Таким чином зауважуємо, що „у перифразі розкривається світосприйняття не тільки автора, а й читача, їх оцінка об'єктивної дійсності” [1, 52].

Ліна Костенко любить творити поширені перифрази, які дають чітку характеристику об'єктові опису: *те, що у нас зветься елітою* (95) – про бомонд; *чоловік він поважний, з біографією* (252) – про одного з прем'єрів; *недоторканні бандити у парламенті* (312) – про депутатів; *випадковий у нашої історії чоловік* (348) – про одного з президентів.

Звичайно, письменниця вживає в романі загальнономовні перифрази, які часто виконують синонімічну функцію, що дає можливість авторові оминати невинуватдану тавтологію: *Леді Ю* (180), *газова принцеса* (56), *Чорний Континент* (21), *чума ХХ століття* (21), *коричнева чума* (93), *«оборотні» у погонах* (308). Це традиційні звороти, які регулярно використовуються у мові публіцистики. Але Ліна Костенко добре знається і на народних, просторічних, часом вульгарних перифразах й активно вводить їх у твір: *українська Барбі*, *Дівка на фалосі* (232) – про монумент Незалежності; *бананова республіка* (109) – Україна; *послав на три букви* (477) – ...

У мові „Записок...” все ж переважають авторські перифрази, які „...створені письменником і живуть лише в конкретному контексті..., виникають у художньо-образній системі окремого твору і несуть у ньому таке художньо-сміслові та емоційне навантаження, яке характерне лише для даної описуваної ситуації” [5, 42]. Погоджуючись із суттю цієї думки, вважаємо, що частина новотворів Ліни Костенко вийде, і вже виходить, за межі твору і стане афоризмами. Очевидно, що тут реалізується поетич-

ний талант письменниці, яка ідеально вміє підібрати слова, розставити їх у правильному порядку, створити маленькі мовні шедеври, семантика яких значно ширша від конкретної романної. На це звернула увагу О. Маленко, наголошуючи, що „Записки...” уже розбирають „на цитати та афоризми”, бо вони просякнуті „присмаком теперішнього українського буття” [4, 4]. Отож знаходимо у творі модифіковані чи й авторські фразеологізми: „Люди гинуть не за метал – за металобрухт” (18); „Бліц скінчився, а кріг – ні” (281); „Нашого цвіту по всіх борделях світу” (120); „Це ж тільки герої різні, а подонки всіх націй однакові” (282); „Тепер же не в тому річ, в якого бея під носом шишка, а в якого – нафтова вишка” (282) тощо. Інші «слогани-афоризми» побудовано як перифрази: „Колись це було *свято*, *со слезами на глазах*”, тепер, буває, і з *піною на губах*” (133) – про День Перемоги; „...несила вже розібратись *хто кому Кайн, хто кому Авель*” (283) – про масштабність вселюдського гріха. Письменниця любить іронічно „побавитись” модними запозиченими словами, які нічого свіжого у мову не несуть: „*Наші бренди* відповідають *європейським трендам*” (120).

Роман насичений внутрішніми монологам, авторськими, на нашу думку, роздумами, які несуть глибинний зміст, б’ють по совісті читача: „Об’єднуються дони й подонки. Роз’єднуються папріопи.

Дивлюсь я на цих політиків і думаю. А були ж колись лідери націй, такі, як Ганді. Народ назвав його Махатмою, по-їхньому це – Велика Душа.

Господи! Де ж *наша Велика Душа*?!

Чи ми вже тепер більше цінуємо *Велику Кишеню*?” (344).

А чого вартує образ сивого, змученого жебрака з бандурою, який у підземному переході співає „Червону калину”. „Люди пробігають повз нього, й не глянувши. Зрідка хто кине яку монету, *тільки українці* зупиняються, як ударені в груди, і потім швидко-швидко йдуть, заганняючи сльози кудись глибше у душу” (290). Тут зворот *тільки українці* має зовсім іншу семантику, ніж просто українці.

Тема української мови – одна з найболючіших у романі. Тональність проблеми задається з перших сторінок оповіді: „У всіх країнах мови як мови, *інструмент спілкування*, у нас це *фактор відчуження*. Глуха ворожість оточує *нашу мову*, навіть

тепер, у нашої державі. ... Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються. ... Україна – це *резервація для українців*” (23).

У творі йдеться не лише про статус української мови, але й про її якість і реальне вживання. Найточнішу оцінку такої „українській” письменниця дає, творячи градацію: *мова недолюдська, сурогат української і російської, плебейський сленг, спадок рабського духу* (6). Далі романістка саркастично заявляє, що, якщо націю не можна підняти до рівня мови, то, напевно, простіше опустити мову до рівня нації: „Оскільки для не-громадян найріднішою є не-мова, тобто не українська і не російська, а *гібрид-ерзац-мішанка*, то, може б, саме їй надати статус державної. ... *Общепонятний суржик на субстраті фені і мата*” (268). Такий образ рідної мови змушує реципієнта аналізувати своє мовне середовище, не тільки особисте, але й телевізійне, політичне, бомондне...

Домінують у „Записках...” і перифрази на позначення людей. Частину образів-персонажів письменниця взагалі не виписує, а окремі характеризує дуже спрощено, через сприйняття наратора. Тому тут частіше актуалізується роль перифразів як засобів оцінності. Тим паче, що більшість осіб, як уже згадувалося, не номінуються. І навіть поряд з онімами Ліна Костенко вживає поширені описові звороти-прикладки, які лаконічно, але надзвичайно точно й глибоко характеризують відомих сучасників: „Джеймс Мейс, *американець, якого покликали наші мертві*. Микола Вінграновський, *дивовижний поет, без якого в українській поезії утворилась чорна діра*. Яцек Куронь, *етичний камертон Польщі...* Франсуаза Саган, *чарівна трагедія французької прози...*” (351). Так у романі оцінена одна сторона людства, велика й безсмертна, яка залишиться у пам’яті своїми ділами.

Окремо через увесь твір проходить образ дружини оповідача. Стосунки у сім’ї є непростими, і це виражається оригінальними неоднозначними перифразами, які часто побудовані за принципами антитези чи й оксиморона: «кожен чоловік, крім своєї *домашньої Єви*, має в уяві свою *недосяжну Ліліт*” (202); „чоловік і жінка – це *дві різні цивілізації...* дружина – це *інша галактика*” (138); „*сонце моєї долі, якір моєї свободи – жінка*” (308); „*кохана фурія*” (144).

Зауважуємо у романі невелику групу нейтральних перифраз на позначення персонажів. Серед них і ті, що характеризують

представників опозиції: очевидно, наратор не довіряє їм, бо вони, так чи інакше, пов'язані з владою і бізнесом. Надибуємо у тексті такі роздуми про „кандидата від опозиції”: „народ вбачає у ньому лідера, вождя, *батька нації*, тим паче, що він уже має опінію *батька гривні*. Як на мене, трохи завелика дистанція – від гривні до нації” (346).

Інші описові звороти на позначення осіб несуть відтінки іронії, сатири, а то й сарказму: *фея фуришетів* (99) – секретарка; *наші Синдбади, флібустьєри чужого бізнесу* (308) – українські моряки-контрабандисти; *державні миші* (267) – чиновники; *улюблений „рівноапостольний” генерал* (78) – міністр МВС; *розпаношіле свинство* (96) – бомонд; *товариші шевальє* (229) – українські можновладці тощо. Знижена характеристика притаманна перифразам, які номінують українських політиків, передусім депутатів: *Хамове плем'я* (294), *недоторканні бандити у парламенті* (312), *те, що у нас зветься елітою* (95), *політичні клоуни* (350), *нами ж обрані карлики* (30)...

Письменниця вміло творить несподівані мовні конструкції, поєднуючи оксиморон з модифікованим фразеологізмом, і, таким чином, показує некомпетентність керівництва держави, його безпринципність: „*стрілочники нашого бездоріжжя* переводять стрілки, *політики з великої дороги* переставляють семафори...” (345). Послугується авторка й зворотами, у структурі яких наявна тавтологія, що руйнує сему „влада”, створюючи ефект абсурду: „*Гарантуючі гаранти* нічого не гарантують” (356).

Ще одним активним образом роману Ліни Костенко є час. Ця категорія функціонує у багатьох творах письменниці і відіграє в них неабияку роль: «Час як апріорна форма сприйняття світу в митця, що тяжіє до філософічності, породжує ціле інтерпретаційне поле гадок, розмислів, осяянь і провідчувань на художньо-інтуїтивному рівні, витворюючи образи, що розгортаються в темпоральний код прочитання й перепрочитання людського досвіду в розрізі минулого, сучасного та прийдешнього, які у творчості Ліни Костенко створюють „презумпцію одночасності” на рівні авторської свідомості” [6,43].

Уже на початку роману зауважуємо несподіване сприйняття 2000-го року: „... *чорний лебідь з трьома нулями*... Хоча, може, це й не лебідь, а *Вселенський Змій з хвостом, звинутим у три нулі* – символ страшний, космогонічний, не треба б людству на-

кликати його на себе” (10). Далеко не оптимістичний старт твору. Оповідач вірить у магію чисел, бо ж переходимо не лише межу століть, а й тисячоліть: „Інші покоління жили й не переходили *такий Рубікон*” (10). Письменниця сміливо накладає один час на інший, і ці шари не існують окремо: „Те, що діється тепер у світі, – це *кошмар, що приснився людству*. Потім його назвуть Історією і приплюсують до *попередніх кошмарів*” (55). Події, що відбуваються в політичному житті України, також асоціюються з певними епохами, часом ще долюдськими: „З ним („*новим прем'єром*” – Б. В.) у нашу історію входить *новий мезозой*. Панування *гігантських рептилій*, диктат *головоногих молюсків*, *транстресія кримінального елемента*” (253).

Через сприйняття наратора читач пропереживав 1000 днів нового століття: „Завтра тисяча один день, отже, й тисяча одна ніч. А *одвічна Шехерезада* – Історія – розкаже дедалі кривавіші казки” (328). Отакий простий і зрозумілий образ – бо через одне-два покоління сьогоднішні події сприйматимуться, як казка, бажано, щоб зі щасливим кінцем.

Оповідач теж вірить у це, точніше, його змушують так мислити останні події: настав час Майдану. Це завершальний образ твору. Лише тут роман набирає рис пафосності, бо це і є Історія, яку творить народ, а не хтось від його імені чи за нього: *велике серце Києва* (394), *всесвітній центр тяжіння* (408), *простір, де вона* (Україна – Б. В.) *зустріла себе* (399). Зауважуємо, що тема Майдану не є вивершеною, письменниця ніби заявляє: далі буде.

Отже, мова роману Ліни Костенко „Записки українського самашедшого” насичена описовими зворотами, що творять яскраві образні картини. Серед них переважають поширені авторські конструкції, які дають можливість змістовніше оцінювати описувані явища.

Зауважуємо, що перифрази на позначення осіб часто виконують функцію первинної номінації, адже реальні імена персонажів не називаються. Тому синонімічна місія описових зворотів не є основною у романі. Непоширеним явищем у „Записах...” є також вживання перифраз з евфемістичною метою, адже оцінки різних негативних фактів тут подаються прямолінійно й не потребують завуалювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кобилянський І. Ю. Перифрази як засіб емоційно-образного висловлення думки / І. Ю. Кобилянський // Українська мова та література в школі. – 1986. – № 1. – С. 51-55.

2. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
3. Левченко Галина. Необароковий діаріуш людства Ліни Костенко // Слово і час / Галина Левченко. – 2011. – № 5. – С. 84-89.
4. Маленко О. О. Ліна Костенко. Криголам українського духу / О. О. Маленко // Вивчаємо українську мову та літературу – 2011. – № 9. – С. 2-4.
5. Регушевський Є. С. Перифрази в українській мові Є. С. Регушевський // Українська мова і література в школі/ – 1984. – № 4. – С. 41-42.
6. Тарнашевська Людмила. Час у творчості Ліни Костенко як темпоральний код структури людського досвіду/ Людмила Тарнашевська // Слово і час. – 2005. – № 6. – С.42-52.

Volodymyr Buda. Author's periphrases as means of imagery in the novel by Lina Kostenko "Notes by Ukrainian crazy"

Author's periphrases which create the main images of the novel were analyzed in the article. It is indicated that these are mostly extended constructions which perform not synonymous but evaluative function. In addition, periphrases-oxymoron and tautological descriptive constructions bear special stylistic loading.

Key words: periphrases, image, tautology, oxymoron, evaluative function.

Стаття надійшла до редакції 5.03.2012 р.

УДК 811.161.2'373.47
ББК Ш141.4-34:4515.78

Ірина Процик (Львів)

**МИСТЕЦЬКІ ТЕРМІНИ В СОЦІОЛЕКТІ
УКРАЇНСЬКИХ ФУТБОЛЬНИХ ФАНАТІВ**

У статті йде мова про специфіку мовлення українських футбольних фанатів, а саме про функціонування у цьому соціолекті мистецьких термінів.

Ключові слова: субкультура футбольних фанатів, фанатський соціолект, терміни художнього мистецтва, архітектурні терміни, музичні терміни.

Уперше потрапивши у середовище футбольних фанатів, стороння людина, яка не знайома з цією субкультурою, насамперед вловлює в мовленні футбольних уболівальників чималу кількість невідомих їй слів та ненормативну лексику. Звичайно ж, вербальне самовираження в субкультурі футбольних фанатів далеке від літературної норми, що загалом характерно для соціальних діалектів, але воно не зводиться лише до пересипання мовлення нецензурними елементами, як вважає більшість мовців. Соціолект українських футбольних фанатів має свою специфіку, яка заслуговує на увагу вітчизняних мовознавців, насамперед соціолінгвістів.

Якщо скрупульозно проаналізувати фанатське мовлення, то стає очевидним, що воно насичене, зокрема, спеціальною лексикою, і не лише спортивною термінологією (переважно футбольними термінами), що є цілком закономірним і логічним, а й спеціальними назвами з інших галузей знань, наприклад, мистецькими термінами.

У цій розвідці простежимо, термінологію яких мистецьких сфер використовують у своєму мовленні українські футбольні фанати, та спробуємо виявити специфіку функціонування термінологіки різних галузей мистецтва в нелітературній формі мови, якою є соціолект футбольних фанатів. Актуальність порушення цієї теми зумовлена насамперед тим, що специфіка мовлення українських футбольних фанатів як цілісне явище не була предметом окремого дослідження. Принагідно про соціолект футбольних фанів писали українські дослідниці Світлана Мартос [3], Людмила Кудрявцева та Ірина Приходько [2] в публікаціях про сучасний молодіжний сленг та мову міста. Новим у статті є й розгляд аспекту використання наукової термінології у фанатському мовленні.

Під час матчу для футбольних фанатів найважливішим є продемонструвати *рівень** уболівання, справити враження на присутніх на стадіоні, адже, на думку самих членів цієї спільноти, вони відрізняються від решти футбольних уболівальників тим, що не тільки спостерігають за перипетіями

* Курсивом у статті виділено назви спеціальних понять із соціолекту футбольних фанатів.

на полі, а й упродовж усього матчу підтримують улюблену команду, використовуючи при цьому найрізноманітніші засоби. Тому чи не найчастотнішими за вживанням словами в соціолекті футбольних фанатів є **мистецькі терміни** *перформенс* і *шоу*.

Перформенс ((англ. performance – букв. показ) – 1) виконання, здійснення; 2) *театр.* вистава, спектакль [4, 389]) у розумінні футбольних фанатів передбачає три складники – *звукове, візуальне та піротехнічне шоу* ((англ. show – букв. показ, демонстрація) – 1) видовище, вистава; 2) *перен.* чий-небудь дії, заходи, розраховані на привернення до себе уваги [1, 1403]; 1) показ, демонстрація; 2) видовище, спектакль [4, 487]; 2) *перен.* про що-небудь, що привертає увагу; про те, що розраховане на зовнішній ефект [6, 985]).

Для найменування *візуального шоу* в соціолекті фанатів функціонує лексема *візуал*^{**} (візуальне оформлення трибун). Візуальна підтримка може мати найрізноманітніші вияви: використання *роз* (шаликів клубних барв), різноманітних прапорів (маленьких прапорців, *розтягів* (прапорів на двох палицях) і величезних полотнищ, які цілковито покривають один чи навіть кілька секторів), та *банерів* (саморобних транспарантів на полотнищах великого розміру, що містять лаконічне, актуальне висловлювання, яке має безпосередній стосунок до певного матчу, та які вболівальники розміщують під час матчу на трибунах чи розвішують на огорожах унизу сектора). Іншими формами візуальної підтримки під час матчу є влаштування *шоу з повітряних кульок*, коли використовують велику кількість надувних кульок у барвах клубу, *модульного шоу*, коли з аркушів паперу однакового розміру, але різних кольорів – *модулів* (**модуль** (лат. modulus – міра) – *фіз., тех.* – 1) назва деяких коефіцієнтів, мірил яких-небудь величин [1, 536]; 4) відносно самостійна частина будь-якої системи, організації [6, 649]), які піднімають одночасно, утворюють певний напис чи зображення, що його видно здалека, *шоу з касовими стрічками*, коли з *фанатського сектора* кидають на футбольне поле рулони касових стрічок, які, розмотуючись у польоті, створюють ефект

^{**} У тексті подано тлумачення усіх лексем із соціолекту українських футбольних фанатів, які вжито в цій статті, а не лише мистецьких термінів, аналізу яких присвячена ця розвідка.

серпантину, шоу з бенгальськими вогнями, шоу з конфеті, шоу з мобільними телефонами, шоу зі запаленими газетами та ін.

Термін художнього мистецтва **торс** ((італ. torso – тулуб) – скульптурне зображення тулуба людини [7, 264]) фанати використовують у таких стійких словосполученнях: *голий торс*, (*бути, стояти*) „на торсі”, *стояти „на голому торсі”*, які позначають те саме поняття – ситуацію під час матчу, коли за командою всі присутні у *фанатському секторі* одночасно роздягаються до пояса, демонструючи, незалежно від погоди, оголений торс.

Для називання фанатського сектора в соціолекті футбольних фанатів нерідко вживають **архітектурний термін тераса** ((франц. – terrasse, від лат. terra – земля) – 1) горизонтальний або трохи похилий майданчик (уступ) природного походження або штучно створений на схилі [6, 886]; архітектурно оформлений відкритий або напіввідкритий майданчик, що межує з будівлею [7, 260]).

Звукове шоу охоплює скандування *тем* (*тема* – один або два-три ритмізовані, часто римовані куплети) та *зарядів* (*заряд* – вигук, гасло на підтримку футбольної команди під час матчу; нерідко є коментарем до ситуацій на футбольному полі), спів пісень, оплески та відбивання ритму на музичних інструментах тощо. Якість звукової підтримки оцінюють не лише за гучністю, а й за злагодженістю скандувань і виконання пісень. Для координування своїх дій у секторі фанати орієнтуються на *споукмена* (чи *споука*) – людину, яка стоїть на спеціально обладнаному підвищенні – *вишці* (*вишка* – висока баштоподібна дерев’яна споруда для спостереження за місцевістю [7, 50]), обернута обличчям до уболівальників, і подає сигнали, коли і які *заряди* вигукувати чи які пісні співати).

Найчастіше для відбивання ритму фанати використовують ударні музичні інструменти. Отже, **музична термінологія** є ще однією терміносистемою, одиниці якої функціонують у соціолекті футбольних фанатів. Насамперед це назви музичних інструментів: **барабан** (татарськ. daraban – 1) ударний музичний інструмент, що має форму широкого порожнього циліндра, обидва отвори якого затягнені шкірою [1, 37]; 1) ударний інструмент, що складається з порожнистого корпусу чи рами (найчастіше округлої форми), який служить резонатором? і на який з одного чи з обох боків натягнута шкіра [6, 151]), **бубон** (ударний музичний інструмент, що складається з дерев’яної час-

тини – обруча, на який натягнуто шкіряну мембрану [7, 37]; ударний музичний інструмент непевної висоти звука [1, 65]). Поряд із лексемою *барабан* фанати часто вживають запозичену з англійської мови назву цього музичного інструмента – *драм* (drum), а відповідно для йменування фаната-барабанщика, який задає ритм фанатських скандувань, використовують номінацію *драмер* (drummer).

Натомість фанати цілковито відкидають використання під час *звукового шоу дудок* (*дудка* – 1) народний духовий музичний інструмент у вигляді порожнистої трубки з отворами; 2) *снец*, сигнальний інструмент у вигляді трубки з розширеним кінцем [1, 251]). Футбольні фани зневажливо ставляться до *дудариків* (уболівальників із дудками), нерідко з фанатських секторів можна почути скандування: „Дудки геть зі стадіону!”.

Комплексним виявом візуально-звукової підтримки під час матчу є *хвиля*, у виконанні якої задіяно увесь стадіон, коли вболівальники поступово – сектор за сектором – одночасно встають і піднімають догори руки, створюючи тим самим динамічний ефект водяного валу.

Перформенс футбольних фанатів не закінчується разом із фінальним свистком: після завершення матчу він переміщується на вулиці міст. Тут фанатська активність знаходить свій вияв у творенні зображень і написів на підтримку улюбленої команди на стінах різних споруд. У цьому контексті можна говорити про функціонування в мовленні фанатів **художніх термінів**, зокрема найбільш вживаним є термін *графіті* ((*італ.* graffito – стародавні написи й малюнки, видряпані на стінах давніх будівель, на посуді та інших предметах, містять інформацію про повсякденне життя, господарство, політику [7, 63]; стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, пряслицях, стінах споруд тощо [1, 196])). У соціолекті футбольних фанатів термін *графіті* частково втратив свої первісні семи „стародавній” та „видряпаний чи зроблений гострими предметами на чомусь”, адже фанатські графіті – це сучасні написи або малюнки, зроблені здебільшого на стінах будинків, мурів, парканів тощо. У субкультурі футбольних уболівальників *графіті* стає дедалі важливішим елементом боротьби за домінування у фанатських колах. Особливо важливим є *графіті* в містах, де відбуваються *дербі* (*англ., спорт.* – матчі команд із

того самого міста). В українських футбольних реаліях таких міст небагато, зокрема, Київ, де грають „Динамо” та „Арсенал”, Львів, де виступають „Карпати” і ФК „Львів”, Харків, який має дві футбольні команди – „Металіст” та ФК „Харків”, Донецьк, де є „Шахтар” і „Металург”. Тому до розряду матчів-дербі зараховують також зустрічі українських команд з одного регіону, наприклад, кримське протистояння між „Таврією” зі Сімферополя та ФК „Севастополь”, *західноукраїнське дербі* між львівськими „Карпатами” і луцькою „Волинню” чи тернопільською „Нивою” або ужгородським „Закарпаттям” та ін. *Графіті* виконують не лише естетичну функцію, адже нерідко прикрашають мури й паркани, а й мають своєрідну ідентифікаційну та пропагандистську функції – позначають територію в місті, яка „належить” фанатським угрупованням певної команди, що є *своєрідним подразником* для супротивників.

Нерідко для виконання *графіті* використовують спеціальні шрифти (**шрифт** (нім. Schrift – певний визначений характер, внутрішньо обумовлена єдність композиційного малюнку літер і знаків, що їх застосовують художники для розв’язання текстових елементів твору [7, 306]; 1) написання, накреслення літер [6, 987]; 2) графічна форма літер при писанні, характер малюнка написаних літер [1, 1405]). У фанатів більшості європейських країн, й серед українських зокрема, простежується мода на *готичний шрифт*. Цей вид шрифту наслідує готичне письмо (різновид латинського письма з гострим начертанням букв [1, 194]). *Готичний шрифт* фанати використовують і для написів на *банерах, розтягах* і прапорах.

Для того, щоб спростити й пришвидшити процес нанесення написів і зображень на стінах (нерідко це пов’язано з ризиком, що фанатів хтось застане зненацька за цією роботою) уболівальники застосовують *трафарети* (**трафарет** (або *траф*) – італ. traforetto – 1) платівка з картону, металу тощо, у якій прорізано малюнки, літери або цифри для їх швидкого відтворення на якійсь поверхні; малюнки, літери тощо, зроблені за допомогою такого приладу [1, 1263]).

Для позначення території фанатські угруповання використовують *стікери* (**стікер** – англ. sticker – 3) афіша, оголошення (що розклеюють на вулиці); 4) наклейка, етикетка [4, 520]). Нерідко стікери наліплюють у транспорті та всередині

приміщень, наприклад, у навчальних закладах, спортивних спорудах тощо. Фанати вважають *графіті*, *трафи* та *стікери* знаряддям пропаганди.

Отже, як показав аналіз, у соціолекті футбольних фанатів функціонують не лише спортивні терміни, а й назви спеціальних мистецьких понять, запозичені з різних терміносистем, зокрема: художнього мистецтва (*графіті*, *перформенс*, *стікер*, *торс*, *трафарет*, *шрифт*), музики (*барабан*, *бубон*, *дудка*, *шоу*) та архітектури (*вишка*, *тераса*). Підсумовуючи, варто зазначити, що мистецька термінологічна лексика є одним із джерел поповнення соціолекту українських футбольних фанатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Кудрявцева Л. А. Словарь молодежного сленга города Киева. 2300 слов и выражений [текст]: учеб. пособ. / Л. А. Кудрявцева, И. Г. Приходько; под ред. Л. А. Кудрявцевой. – К.: Киевский национальный университет им. Т. Шевченко, 2006. – 198 с.
3. Мартос С. А. Сленг як складова молодіжної субкультури / С. Мартос // Південний архів. Філологічні науки: Зб. наук. праць. Вип. XXI. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 111-114.
4. Новий англо-український словник / [Склав М. І. Балла]. – К.: Чумацький Шлях, 2004. – 668 с.
5. Словник іншомовних слів / [За ред. О. С. Мельничука]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 968 с.
6. Словник іншомовних слів / [Уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
7. Шкаруба Л. М., Спанатій Л. С. Російсько-український словник художніх термінів: Навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Л. М. Шкаруба, Л. С. Спанатій. – К.: Каравела, 2004. – 320 с.
8. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.

Iryna Protsyk. Art terms in the sociolect of ukrainian football fans

The article deals with the speech specificity of Ukrainian football fans. The functioning of art terms in this sociolect is shown.

Key words: subculture of football fans, fans' sociolect, terms of art, architectural terms, music terms.

Стаття надійшла до редакції 5.04.2012 р.

Наталія Гудима (Кам'янець-Подільський)

**СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У
ЗОБРАЖЕННІ МОВНОГО ПОРТРЕТА ІНТЕЛІГЕНТА
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ПРОЗИ)**

У мові сучасної художньої прози активно діє тенденція до чіткої диференціації іноземних лексичних одиниць щодо стилістичного функціонування. Автор розвідки аналізує функціональні особливості запозичених лексем у мові інтелігента в українській постмодерністській прозі.

Ключові слова: мова, запозичення, інтелігент, мовна особистість, соціальна функція, постмодерністська проза.

Кожна національна мова в процесі розвитку зазнає певних змін, які насамперед стосуються її поділу на підсистеми, тобто форми існування мови. Лінгвісти досліджують такі підсистеми для вибору найбільш зручної, яка може забезпечити більшу частину соціальних потреб. Поліфункціональною підсистемою такого типу є літературна мова (в західній та американській лінгвістиці функціонує термін „стандартна мова”). На кожному етапі еволюції літературна мова підпадає під вплив інших підсистем національної мови – діалектів, просторіч, жаргонів, що й відбиває соціальні процеси розвитку суспільства. Основним регулятором взаємодії літературної мови з іншими підсистемами є норма, яка мала б фільтрувати лексеми, що переходять з інших підсистем у літературну.

Взаємовідношення стандарту з іншими підсистемами має подвійну природу: мовну та соціальну. Саме соціальні механізми мовної системи є предметом нашої розвідки. Соціальне розшарування мови багато дослідників вважають найчіткішою формою зв'язку між мовою та суспільством.

Значний вклад у дослідження цієї проблеми внесли вітчизняні вчені – Б. М. Ажнюк, Ю. О. Жлуктенко, В. М. Русанівський

та зарубіжні лінгвісти – Є. Д. Поліванов, А. М. Селіщев, М. М. Бахтін, В. М. Жирмунський та ін.

На матеріалі художніх творів науковці досліджували засоби створення мовного портрета. Мистецтво мовного портрета вимагає, щоб разом із зовнішньою подібністю автор передав духовне життя людини, відбив соціальний стан героя, певні характерні риси епохи, в якій він живе тощо. Як елемент індивідуального стилю автора питання мовного портрета в українському мовознавстві розглядали І. К. Білодід, Л. О. Белей, С. П. Бирик, М. М. Богдан, С. Я. Єрмоленко, Ф. Т. Жилко та ін.

Мовний портрет – стилістична категорія, що реалізується у художній прозі; опис зовнішніх ознак персонажа, а також його внутрішнього стану, які забезпечують цілісність художнього зображення [9, 94].

Цілісність особистості охоплює всі структурні та динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складників, а інтегрованою єдністю трьох екзистенційних виявів: біологічного, соціального та духовного. Для реалізації себе у світі людина повинна виконувати певні дії, соціалізуватися через діяльність, зокрема мовленнєву. Через мовну особистість є можливість глибше охарактеризувати мову як суспільно-культурне явище і зрозуміти характер її функціонування в суспільстві, що трансформується.

Інформацію про соціальну роль, статус особистості логічно вважають пріоритетною, про що свідчить не тільки детальна спеціалізація соціальних ознак людини в лексичній семантиці, а й психологічна закономірність запам'ятовування під час знайомства: спочатку обличчя, потім соціальна роль, професія і, зрештою, стиль життя, типова поведінка та мовлення.

Соціальна роль – це „нормативно” погоджений суспільством взірць поведінки, яка передбачена у кожного, хто має певний соціальний статус [17, 24], тобто формальне чи справжнє місце індивіда в ієрархії суспільства [1, 23]. Суттєвим компонентом соціальної ролі є той відбиток, який вона накладає на мовлення людини.

З огляду на сказане, мета нашої статті – проаналізувати функціонування запозичених лексем у мові інтелігента на матеріалі української постмодерністської прози.

Насамперед потрібно порівняти поняття „інтелігент” та „інтелігенція”. Інтелігенція – це прошарок людей, які мають рівень освіти і культури та займаються розумовою працею. А інтелігент

– це людина, яка наділена внутрішньою культурою. Інтелігент – це певний соціальний прошарок у структурі сучасного українського суспільства. Безсумнівно, що характер освіти – гуманітарна вона чи технічна – накладає відбиток на людську особистість, на систему її цінностей. Із позиції соціальних характеристик поняття інтелігента визначаємо як „квант” інтелігенції, людину, що має велику внутрішню культуру, тоді як інтелігенція (від с.-лат. *intelligentia* – розуміння) – соціальний рівень людей, який складають працівники розумової праці зі спеціальними знаннями в різних галузях науки, техніки й культури (учені, вчителі, лікарі, інженери, артисти та ін.) [19, 265].

Услід за дослідниками соціолінгвістики (В. М. Бріцин, Л. Т. Масенко, В. Ю. Михальченко, А. К. Мойсієнко, В. М. Русанівський, О. А. Сербенська, Л. О. Ставицька), вважаємо, що варто розрізняти: а) інтелігенцію технічну та гуманітарну; б) покоління інтелігенції – старше (60 та більше років), середнє (від 36 до 59 років) та молоде (до 35 років). Не викликає сумніву, що деякі характерні риси мови і мовної поведінки притаманні інтелігенції як соціальному прошарку загалом у його протиставленні іншим соціальним верствам. Природно, що й основні ознаки мовного портрета типового представника сучасної української інтелігенції будуть визначені. Розглянемо особливості мовної поведінки представників інтелігенції.

Одна з характерних особливостей мовної поведінки інтелігентних носіїв мови – вміння переключатися в процесі комунікації з одних різновидів мови на інші залежно від умов спілкування. Ця діаголюсність відрізняє інтелігенцію, наприклад, від носіїв просторіччя, які моногосні й не вміють варіювати свою мову залежно від ситуації.

Полігосність забезпечується механізмом кодових переключень, який виробляється в людини у процесі її соціалізації в культурно-мовному середовищі. Засвоєння системи соціальних ролей, притаманних певному суспільству, йде в тісній взаємодії із засвоєнням норм мовної поведінки, які забезпечують оптимальне виконання певної ролі. А варіювання цих норм значною мірою можливе лише тому, що мова має різні способи вираження одних і тих же комунікативних інтенцій та смислів. Певні способи мовного вираження виявляються мовби прив'язаними

до конкретних умов спілкування, до різних комунікативних ситуацій, до виконання соціальних ролей.

Для середовища інтелігенції, особливо для гуманітаріїв, характерні такі явища, як рефлексія над словом, навмисне його спотворення, обігрування його звукового складу, внутрішньої форми, зв'язків з іншими словами, словесні каламбури тощо, тобто мовна гра у всіх її виявах. Зрозуміло, що людям це властиво певною мірою, можлива і повна відсутність у людини почуття гумору, мовного смаку, невміння вслухатися у звучання слова і вдумуватися в його справжній або уявний сенс, але очевидно, що саме освічені й культурні носії мови найбільше схильні до мовної гри. Гра зі словом і в слово – характерна риса мовної поведінки представників інтелігенції, що відрізняє їх від носіїв мови з інших соціальних верств і тим самим важлива як одна з ознак у соціально-мовному портреті інтелігента.

Перш ніж проаналізувати мовний портрет інтелігента, потрібно визначити об'єкт аналізу – мовні вирази, які характерні для гуманітарної та технічної інтелігенції різних поколінь.

Насамперед розглянемо мовлення гуманітарної інтелігенції, яке відображено в сучасній українській художній прозі: Як каже Нона, років через двадцять знайдеться який-небудь Роберт Картон, що напише світовий бестселер „Чи є життя поза Інтернетом?” [16, 146]; Мова йде про гоа-транс. Цей напрямок музики виник наприкінці вісімдесятих [6, 90]; У старих будинках з іржавими драбинами, пошарпаними кріслами, непретензійним декором і просто неймовірним затишком [15, 217]; Ми знаходимо кав'ярню на другому поверсі, на дверях висить ксероксний відбиток із написом вхід, а вже за дверима розташовано цілий ангар, обставлений металевими декораціями, важкими дерев'яними меблями й тим-таки абстрактним живописом [10, 26]; З огляду на „дрес-код” Юрій Андрухович на сцені Королівського драматичного театру виглядав найелегантнішим денді з-поміж усіх світил світової поезії [15, 220]; Про все це Вірста розповідав нам під час типових паризьких сніданків – гарячого ще багету з камамбером та кави з молоком [7, 123]; Париж – місто, одночасно втрачене для туристів, якими керує не стільки шик і гламур фасадів, скільки бажання відчути, що ж таке Париж насправді [7, 124]; Отже, треба подумати, перш ніж на щось зважитись у цьому місті, де вже котре десятиліття оста-

точну перемогу святкують японські брокери і перські емігранти, радості тут мало і її ретельно дозує якийсь апостол, відповідальний за культмасовий сектор в об'єднаній Європі [10, 16]; Докорінно змінити спосіб життя. Змінити імідж, змінити знайомства, змінити коло спілкування? [5, 217]; ...пишіть про головне, сказав він: слоган, прайс-лист, система знижок, про церкву що-небудь [12, 459]; Я важу якось страхотливо мало – 45 кг – тож треба напихатися. З такою вагою навіть дайвінг заборонений [16, 131]; Перша реакція львів'ян була настільки ворожою, що зовнішній лайт-бокс з „шовіністською” назвою „Русская книга” у лічені години поміняли на нейтральний: „Відкрите Кафе” [5, 108]; З іншого боку, про клуб часто згадували в масмедіа... [12, 404]; Багато з їхніх композицій мають схожу структуру, характерну для більшості пісень хард-року, – вступ, наростання напруження, драматична розв'язка і спад, часто знову з ліричним вокалом [6, 82]; Ось один такий свій лист піврічної давності я випадково надібрала у себе на хард-диску... [16, 16]; Навіть фрі-джаз, який, у принципі, відповідає вимогам спонтанності та відкритості до експериментів, не обов'язково породжує психоделічний ефект [6, 81] тощо.

Запозичення у вищеназваних ілюстраціях виступають засобом структурно-семантичної організації та змістовної цілісності тексту. Автори постмодерністської прози акцентують увагу на логічній послідовності подання інформації та виділенні її основного змісту.

Отже, гуманітарна інтелігенція вживає іншомовні слова для найменування певних реалій, оскільки саме соціально-культурний контекст є сприятливим ґрунтом для їх появи.

Не менш частотною останнім часом є запозичена лексика на позначення технічних та технологічних процесів у сучасному житті людини, яка віддзеркалена у мовленні технічної інтелігенції. Це і назви запчастин, пристроїв, інструментів, деталей, а також професій та назви осіб, які зайняті в цій сфері: Там був справжній цвинтар вбитої автотехніки – розрізані автогеном кабінки заростали густою травою... [14, 289]; Емульсію, одержану в результаті змішування атропіну, лідокаїну, ксилометазоліну та інших складників, називають „архе”. У колах, схильних до ажіотажу, вона приживається як „плазма” [2, 13]. Технічна інтелігенція часто вживає науково-технічну й абстрактну лексику, а також слова зі сфери реклами, інформаційних зв'язків і

підприємницької діяльності: ...завантажившись на баржу одного з риболовецьких господарств, починають форсувати Буг у західному напрямку [11, 179]; Капітан стояв наді мною і дивився в бінокль за моїми результатами [14, 311]; Пряма першою пішла на аборт людського сприйняття. Пряма розбиває хаос першопростору на співплощини, на „тут” і „там” [2, 80]; Мені швидко і без зайвих питань видають програмку, купу рекламних буклетів, ключвідномера в готелі „Ратуша” і пляшку мінеральної води [10, 257].

У мовленні інтелігенції старшого покоління (60 років і більше) трапляються слова, представлені у таких реченневих конструкціях: На другому поверсі автовокзалу, в залі очікувань, за часів мого дитинства висіла картина [14, 284]; Особисто мені опера найкраще сприймається, коли є можливість відігритися в теплі після морозу. Тутешній антураж і гудіння калорифера налаштували на сентиментальний лад – мені закортіло процідити скляночку винця [2, 193].

С. Жадан змальовує спогади головного персонажа, використовуючи в художньому творі іншомовізми дипломат на позначення „...великої чотирикутної сумки із застібкою для паперів, книг, зошитів, документів тощо...” [18, 259] та шолом („...металевий убір для захисту голови від ударів холодною зброєю...” [19, 662]). Проаналізовані лексеми є давніми запозиченнями (80-х рр. XX ст.). Сьогодні побутують у мовленні такі синонімічні назви, як кейс, чемодан. Напр.: В новому костюмі, в нових черевиках і новому плащі, в батьківському авіаторському шкіряному шоломі, з дипломатом штучного покриття в руках, молодий ойкуменіст Іван Лихуй ступив на борт літака і, розмістившись, замовив собі скотч [12, 468]; Вони не розуміють тиші вулиць, оглушених свого часу переміщенням армій, контужених канонадами й переможними салютами, вони фотографують фасади [14, 259]; Страйком виносить з військової кафедри макет кулемета Дегтярьова і ставить його в холі, проти головного входу [14, 332] тощо.

Отже, в мові інтелігенції старшого покоління виявляємо стилістично нейтральні іншомовні лексеми. Це найчастіше повністю освоєні українською мовою слова, які не сприймаються як запозичені.

У той же час у мовленні інтелігенції середнього покоління (від 36 до 59 років) побутують слова, представлені в таких при-

кладах: Де й познайомився зі своїм другом по листуванню – письменником-поліглотом без визначеного віку, з минулим авантюриста [5, 76]; В нашому бюро вам запропонують дешеві ділянки в одному з наймальовничіших районів Слобожанщини, ритуальні аксесуари за демпінговими цінами, автоперевезення, а також послуги професійних працівниць ритуальних послуг, духовних осіб і тамади [12, 461]; Ні, – каже Аскольд, – не блефує вона. Болить їй дуже [16, 134]; Зрештою, я би міг вже поїхати додому, але вдома у мене нікого немає, а тут хоч і прибацана, але все ж компанія і вікенд лише починається, так що поїду пізніше, ми заходимо до супермаркету і починаємо вирішувати, скільки брати – двадцять банок чи сорок [10, 37]; Тоді, на День Незалежності, мене запросили відвідати гала-концерт на даху однієї із тернопільських висоток [8, 106]; І в цьому бізнесі ніша є лише одна – потрібно відкрити гей-клуб [12, 414]; Тепер він уже взагалі не хоче розбиратися і дає мені мій карт-бланш, бо ж він потрібний „комусь іншому, а не мені” [16, 111]; Один із Юркових приятелів залишив йому ключі від квартири-люкс на пару тижнів, тож ми перебралися туди [5, 133]; Французи, окрім сили-силенної кафешок, ресторанчиків і просто забігайлівок, де подають гігантські порції багету з паштетом, залишили в столиці країни, В’єтняні, ще й богемно-сонну атмосферу. Таке враження, що ти – єдиний потенційний відвідувач усіх цих кнайп [15, 234]; У ній розповідалось, як у домашніх умовах навчитися замовляти сновидіння із потрібним вам сюжетом, як у сновидіннях шукати відповіді на запитання, а також як навчитися бачити і контролювати усвідомлені сновидіння [3, 38]; Я забрів на міську околицю, де будувалися респектабельні котеджі [5, 87]; ...вони розробили трирічну програму підготовки до сходження на Еверест, спеціальний комплекс вправ, фітнес, макробіотика, елементи йоги, спеціальний психотренінг [5, 164]; Рік суцільного псевдо-, коли в більшості сучасної молоді оте горезвісне сприйняття впадатиме в абсолютні протилежності: від екстатичних рейв-революцій до масових станів спонтанного трансу і відверто божевільних заявок про налагодження контакту з колективною космічною свідомістю... [4, 72] тощо.

Таке вживання слів характерне мові представників середнього покоління в різних мовленнєвих ситуаціях: в розмові з друзями, з колегами в офіційній та неофіційній обстановці,

пред'явлення претензій, образи тощо. Середнє покоління якщо і використовує такі слова, то у вузькому колі спілкування.

Серед сучасної молоді (інтелігенція молодого покоління (до 35 років) частими є слова, які називають реалії сучасного, „модного” життя. Модною є надмірне виявлення смаку, більш індивідуальне, недовговічне, таке, що впадає в очі, викликає роздратування у старшої, консервативної, частини суспільства. Під впливом моди інтенсифікується процес іншомовного запозичення. Слова не просто запозичують у мову, але й творчо обробляють та пристосовують до чужого для них середовища.

Мовна розкутість стала модною, вона протиставляється ustalеним літературним канонам (що робить її надто привабливою) і потрапляє в писемне мовлення. Прагнення до виразності, оновлення тягне за собою різке зростання варіативності засобів вираження, звідси й потрапляння в писемні тексти розмовної лексики.

Стало модним використовувати в усному мовленні й у писемних текстах лексичні одиниці та вирази, що відзначаються гранично вузькою сферою їх поширення, що, до речі, стало маркером нової ментальності сучасного покоління. Мовна свідомість сучасника відзначається тим, що активно сприймає мовні зміни, з регулярністю відтворює те, що визначається як модне і відповідно репрезентується у модних словах. Модні слова – це специфічний і пізнаваний шар лексики, що містить слова іншомовні й стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання і семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини.

„Модні” слова важливі й тому, що вони значною мірою відображають і репрезентують певний етап розвитку мови і ступінь адаптації сучасника в суспільстві. Це важливо і для загальних уявлень про можливості мовної системи загалом і лексичної зокрема.

Виокремлюємо такі сфери вживання іншомовізмів сучасною аудиторією:

- мистецька лексика (До правдиво психоделічних творів хвилі 60-х я б відніс окремі твори представників арт-року і прогресив-року [6, 81]; Можливо, якби Терезка спрямувала цей таємничий намір на щось людське, – на конкретного молодого чоловіка, що самотів за нею в сусідній аудиторії, або на відомого

бас-гітариста... [2, 21]; ...що починають співати чи танцювати нижній брейк, варто тільки перехожому затримати на них погляд [15, 263]; А вночі зринають інші завдання. І вони можуть бути або явними, як-то відвідини велелюдного пабу, тінейджерського панк-клубу чи кнайпи, де слухають джаз, так і секретними. Останні – ті самі вдихання міста потаємними ковтками [15, 256]; Ходила на панк-концерти, жерла таблетки, курила драп, пила портвейн [13, 69]);

- фінансово-економічна термінологія (Гога обіцяв познайомити компаньйона з майбутнім арт-директором [12, 411]);

- побутова лексика (Майнес ніколи не користується афтершейвом – у нього просто ледь-ледь росте борода [16, 42]; Добра стара товстуха Берта, як назвав кохану столицю мій друг-берлінець, не втомлюється міняти свого обличчя. Чи принаймні мейк-апу на своєму доброму лиці [15, 210]; Хочете зробити фастфуд – робіть фастфуд, але в місті вже є сто фастфудів, хочете кабак – давайте кабак, я культурну програму влаштую, це без проблем, хочете диско – давайте диско, хочете паб – давайте паб [12, 413]; На обличчі в неї був пірсинг, і коли вона пила, металеві кульки дзенькали об скло [12, 419]);

- медична термінологія (...нам було по п'ятнадцять років, нас плющило від адреналіну ...[14, 308]);

- назви сучасних інноваційних технологій (...я більшість часу проводила за комп'ютером, наздоганяючи свої журнальні дедлайни [16, 43]; Аскольд і Нона якраз пропадали в лабетах Інтернету і тому, на щастя, не помітили її ескейпу [16, 197]; Знаєш, коли китайки приїздять на навчання у Штати, десть так на другий день вони розсилають імейл всім, хто з ними на потоці [16, 125]; Це від Каті такий шматок листа. Мене дуже-дуже тішать її меседжі [16, 177]);

- загальновідомі іншомовні вигуки (Тут я попросив його розповісти детальніше, і він погодився, мовляв, о'кей, без проблем, це все давно в минулому, чому б і не розповісти [12, 406]; Тут уже, пардон, Алене, ми всі троє дико ржемо [16, 144]) тощо.

У мові молодого покоління виокремлюємо стилістично забарвлені іншомовні слова, які мають додаткове, експресивне значення і використовуються з певною стилістичною настановою в різних мовленнєвих ситуаціях.

Іншомовізми на позначення мовних портретів представників різних поколінь інтелігентів у сучасній українській прозі відіграють певну стилістичну функцію, їхній вибір є соціально маркованим, оскільки вживання мовних засобів відповідає особливостям мовної поведінки.

Отже, мовні портрети, створені авторами сучасної української прози, індивідуальні. Їхня соціальна та загальнокультурна цінність незаперечна, оскільки кожен із портретів віддзеркалює особливості мови певного суспільного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Р. Т. Социолінгвістика: пер. с англ. / Р. Т. Белл. – М.: Промсвещение, 1980. – 216 с.
2. Дереш Л. Архе: Монолог, який усе ще триває : [роман] / Любо Дереш. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.
3. Дереш Л. Культ : [роман] / Любо Дереш. – Львів : Кальварія, 2006. – 208 с.
4. Дереш Л. М'який сірий шум / Любо Дереш // Трициліндровий двигун любові. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 69–76.
5. Дереш Л. Намір : [роман] / Любо Дереш. – К. : ПП Дуліби, 2006. – 296 с.
6. Дереш Л. Психоактивна музика: коли? як? чому? / Любо Дереш // Трициліндровий двигун любові. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 77–105.
7. Дереш Л. Серп і Молот у Парижі / Любо Дереш // Трициліндровий двигун любові. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 121–125.
8. Дереш Л. Тернопіль інкогніта / Любо Дереш // Трициліндровий двигун любові. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 106–120.
9. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
10. Жадан С. Біг Мак² / Сергій Жадан. – К. : Критика, 2006. – 231 с.
11. Жадан С. Блок НАТО / Сергій Жадан // Трициліндровий двигун любові. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 139–218.
12. Жадан С. Гімн демократичної молоді / Сергій Жадан // Капітал. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 401–532.
13. Жадан С. Деш Мод / Сергій Жадан. – Х.: Фоліо, 2006. – 229 с.
14. Жадан С. ANARCHY IN THE UKR / Сергій Жадан // Капітал. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 231–401.
15. Карпа І. Кокореч та інші містичні їдла / Ірена Карпа // Супермаркет самотності. Перламутрове порно. – Х. : Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2008. – С. 201–268.

16. Карпа І. Супермаркет самотності. Перламутрове порно / Ірена Карпа // Супермаркет самотності. Перламутрове порно. – Х. : Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2008. – С. 3-199.
17. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1967. – 231 с.
18. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Эксмо, 2008. – 944 с.
19. Шевченко Л. І. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 сл. і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.

Natalya Hudyma. The social function of borrowings in depicting the intelligent's language portrait (on the material of ukrainian postmodern prose)

There is an active tendency of differentiation of foreign lexical units according their stylistic functioning in the language of modern prose. The author of the article analyses the functional peculiarities of borrowed lexemes in the intelligent's language in Ukrainian postmodern prose.

Key words: language, borrowing, intelligent, language personality, social function, postmodern prose.

Стаття надійшла до редакції 5.12.2011 р.

УДК 81'255.4:811.112.2+811.161.2
ББК 81.07 (2 Нім.)

Марія Ткачівська (Івано-Франківськ)

**РАДЯНІЗМИ У ТВОРАХ Ю. АНДРУХОВИЧА ТА
ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ НІМЕЦЬКОЮ
МОВОЮ**

Статтю присвячено дослідженню особливостей відтворення семантико-стилістичних функцій радянзмів у німецькомовних перекладах творів Ю. Андруховича. Проаналізовано способи перекладу радянзмів та труднощі, які виникають в процесі їх відтворення.

Ключові слова: радянзм, транскрипція, транслітерація, відтворення, описовий спосіб, дескриптивна перифраза.

Мова – це жива субстанція, яка має здатність постійно активізуватися, рости, збільшуватися, переміщуватися, мандрувати між територіями і культурами, між різними менталітетами і літературами, перетікати із однієї „посудини” в іншу, із старої – в нову, „затікати” у нові форми і вигини, змішуватися із наявними в ній „субстанціями” або оселятися поруч з ними і жити доти, поки живі її відображення у дзеркалі часу. Проте „посудина” іноді виявляється тимчасовою, або ж старіє і вибуває із вжитку, а її вміст ще залишається на якийсь час у пам’яті простору, в якому вона народилася. Залишаються сліди перетину культур і літератур, які поповнюють одна одну, хоча самі лексеми як одиниці мови, часто стираються у плині часу або змінюють своє попереднє значення. Це характерно не тільки для мови у цілому, але й для окремих її розгалужень, таких як діалектизми, архаїзми, історизми, в тому числі й радянізми, які ще мають своє застосування у літературі, культурі та пам’яті народу, хоча поступово втрачають свою активність і набувають статусу інертної мовної „маси”, що не здатна самостійно прижитися в умовах нового мовного простору, оскільки відірвалася у часі від предметів, які вона позначає, і перейшла у статус малодіяльного відтворювача віддаленої від активного сприйняття реальності.

Незважаючи на перехід у розряд малоактивної лексики, деяка її частина здатна впродовж тривалого часу, залишаючи за собою статус малопродуктивної, все ж перебувати у статусі «живої» лексичної одиниці, пристосованої до нових мовленнєвих умов не тільки у своїй, але й в інших мовах, в яких вона прижилася. Німецька мова не залишилася поза процесом наповнення її складу такими лексемами та різними іншомовними запозиченнями, в тому числі росіянізмами і радянізмами. Короткий екскурс щодо останніх пропонує у своїй праці „Foreign Language Study” Петер Поленц, який зазначає, що число російських запозичень у німецькій стандартній мові зменшилося. Вплив морської торгівлі, яка процвітала у час середньовіччя і охоплювала європейські порти аж до російського Новгороду, як місце перепуття культур та традицій із усієї Європи, спричинила появу таких лексем як *Droschke*, *Steppe*, *Zobel*. У XIX ст. у німецьку мову увійшли такі літературні запозичення, як: *Wodka*, *Samowar*, *Taiga*, *Balalaika*, *Borschtsch*, які, на думку П. Поленца, зазвичай використовували-

ся як екзотизми. Згодом у 1917 році з'явилися радянізми, які відігравали свою роль у політичному житті (Sowjet, Bolschewik, Kolchos(e), Komsomol, Kulak, аж до Glasnost та Perestrojka у 80-ті роки. Радянізми, які використовувалися в НДР, наприклад, Natschalnik, Propusk; Subbotnik, Druschba, Datsche, використовувалися у Федеративній Республіці Німеччини як екзотизми [10, 409].

Вплив російської мови на німецьку був пов'язаний із соціалістичним напрямком розвитку Німецької Демократичної Республіки. В її мові з'явилася значна кількість запозичень, не характерних для ФРН – країни із капіталістичним напрямком розвитку (напр.: Pioniere та ін.), так званих радянізмів.

Радянізми – це лексичні і фразеологічні одиниці, які виникли під час існування Радянського Союзу, складовою частиною якого була Україна. Лексеми із тоталітарного режиму входили до словникового складу не тільки всіх п'ятнадцяти республік, але й інших країн із соціалістичним напрямком розвитку.

Дослідженню радянізмів приділяли увагу такі вчені, як В. Костомаров, Л. Соколов, Е. Кунін, С. Верещагін, А. Брагіна, Г. Чернов, А. Швейцер, А. Гвоздев, М. Нечипоренко О. Грек, О. Калиновська та ін. Цією проблемою займалися німецькі вчені Петер Браун, Петер фон Полєнц, Гунтер Кратцель.

На думку О. Калиновської, не всі радянізми можна трактувати як застарілі або історизми. Частина з них продовжує існувати вже в певній стилістичній трансформації, набуваючи в сучасному мовленні найрізноманітніших додаткових конотацій [5].

Болгарські вчені С. Власов та С. Флорін у праці „Непереводимое в переводе” досить повно розглядають питання радянізмів і пропонують їх наступну класифікацію: 1) Власне радянізми, характерні для Радянського Союзу (рос. *совхоз, неотложка, ЖЭК, целинник, стахановец*), відсутні в країні читача; 2) Регіональні радянізми, характерні для більшості колишніх країн соціалістичного напрямку розвитку, які перекладаються зрозумілими для них еквівалентами, здебільшого транскрипцією чи кальками: рос. *субботник, дом культуры*. При перекладі на мови неосоціалістичних країн однієї транскрипції буває недостатньо; 3) Інтернаціональні радянізми (*Совет, спутник, большевик*) належать до широко відомих і при їх відтворенні достатньо звичайної транскрипції. Дуже чіткої межі між даними видами радянізмів, а особливо між останніми двома групами провести

не можна, наприклад, *Совет* – як інтернаціональна, так і регіональна реалія, але цей поділ допоможе перекладачеві не упускати в таких випадках деякої градації в підборі способів перекладу [4, 144-145].

Радянізми є неприхованим візерунком іронії у полотні постмодерністської літератури, що отримує нові конотації, які виходять за їх первісне значення. Ними пересіяний кожен твір Ю. Андруховича, що становить непересічну цінність як для читача, так і для історії в цілому. Тому мистецтво відтворення радянізмів та імпліцитності їх іронії створює для перекладача чималих зусиль, особливо тоді, коли вони не належать до інтернаціональних. При цьому недостатньо звужуватися до наявності фонових знань, а концентруватися на аспекті їх представлення, тобто на демонстративній іронізації суспільних процесів, завуальованому і водночас неприхованому зневажанні тоталітарної системи та її героїв, що характерно для української постмодерної прози.

С. Влахов та С. Флорін у вищеназваній праці посилаються на А. Швейцера, який пропонує такі способи відтворення радянізмів як транслітерація і калька (здебільшого супроводжуються пояснювальним коментарем), пояснювальний, описовий та інші види перекладу [4, 143-144].

Найважчими при перекладі радянізмів у творах Ю. Андруховича є власне радянізми, які не мають ідентичного денотата у цільовій мові і можуть бути найчастіше відтворені транскрипцією або транслітерацією чи ситуативним відповідником, а також калькою і дескриптивною перифразою. Так, за допомогою транскрипції + переклад ознаки (в нашому випадку – „rot” – червоний) відтворений радянізм „**червоні чекісти**” (порівняємо: укр.: „....., й тотальними чистками письменницького середовища ранніх тридцятих **червоними чекістами**,...” [2, 56] – нім.: „....., und den Totalsäuberungen der Schriftstellerkreise in den frühen dreißiger Jahren durch **die roten Tschekisten**,...” [9, 77]). При цьому перекладач не вдається до коментаря радянізму, не обов’язково апелюючи до перфектної обізнаності читача в історії комуністичної партії та її служителів, а швидше до осягнення контексту. Крім того, лексема „чекісти” належить до повторюваних і не вимагає щоразового пояснення.

У часи Радянського Союзу значна увага приділялася колегіальності, громадському вихованню і колективній культуризації, яка проявлялася організацією різного роду закладів (будинки вчителя, Будинки офіцерів, Будинки залізничників, комунальників і т.ін.), а також проведенням найрізноманітніших заходів, пов'язаних із пропагандою. Радянське *Будинки вчителя*, про який Ю. Андрухович згадує в есе „Мала інтимна урбаністика”, перебуває, як і багато інших, на межі між власне радянськими і регіональними радянськими, які можуть мати відповідні денотати у цільовій мові. Так, у центрі Берліна, неподалік від Александерплац, досі зберігся як „пам'ятник соціалізму НДР” – *das Haus des Lehrers*, зовні оздоблений фресками із соціалістичними мотивами (так звана „Bauchbinde”). Після об'єднання Німеччини *Haus des Lehrers* отримав статус пам'ятки архітектури ФРН, хоча втратив своє первісне значення. (Порівняємо в Ю. Андруховича: укр.: „..., мій авторський вечір у **Будинку вчителя** і те, що на споді” [2, 23] – нім.: „..., meine Lesung am Abend im „**Haus des Lehrers**” und alles, was sich daran anschloß” [8, 135]). Подібну ситуацію простежуємо і під час відтворення радянської відзнаки „Герой праці”, у нашому випадку, „Героїня праці”. Порівняймо, укр.: „Жіночий журнал мав називатися „Радянська жінка”, у ньому писали про **героїнь праці**, багатодітних матерів, ...” [2, 33] – нім.: „Die Frauenzeitschrift mußte „Sowjetische Frau“ heißen, berichtete von **Heldinnen der Arbeit** und Müttern mit vielen Kindern, ...” [9, 141]. Для колишньої НДР як країни із соціалістичним розвитком, були також характерні такі відзнаки, як „Held der Arbeit”, які супроводжувалися грошовими преміями і вважалися одною із найвищих нагород, вручених урядом, яку могли отримати робітники. (Найвищим орденом вважався орден Карла Маркса, який призначався для визначних функціонерів державного апарату, представників іноземних держав та ін. і міг би відповідати по вартості ордену Леніна в Радянському Союзі). „Вростання” таких національних „радянських” у канву мови НДР зумовлена політичним устроєм держави, яка перебрала у своє користування не тільки мовні відповідники, але й самі реалії, які є їх конотативною калькою.

При відтворенні радянського „профспілкові путівки” перекладач вдається до ситуативного відповідника (укр.: „Ось чому та-

кого значення набували **профспілкові путівки** на всілякі літні курорти” [2, 31] – нім.: „Daher erlangten **die Reiseschecks der Gewerkschaften** in alle möglichen Sommerfrischen eine so große Bedeutung” [9, 139]). Система профспілкових путівок була широко розповсюджена на території НДР. Такі профспілки (FDGB – Freier deutscher Gewerkschaftsbund), на кшталт радянських, мали у своєму розпорядженні будинки відпочинку, в яких їх члени отримували можливість відпочинку за недорогої кошт. Відповідно, регіональний радянськ **профспілкові путівки** має ситуативний відповідник у мові-реципієнті і не створює для перекладача труднощів.

Радянськ **профспілковий похорон** є виключно власне радянською реалією і відтворюється за допомогою кальки: укр.: **профспілковий похорон** [2, 32] – нім.: *n Gewerkschaftbegräbnis* [9, 140]. Уникаючи коментаря, перекладач покладається на асоціативне мислення читача та самостійне розгортання малюнку його уяви.

Ідеологія Радянського Союзу передбачала не тільки політичні організації, але й всебічне виховання радянської людини. До цього належали різного роду спортивні гуртки та клуби за інтересами, на які звертає увагу Ю. Андрухович. (Порівняємо: укр.: „... і вільний час громадян на спортивних майданчиках або в клубах за **інтересами**” [2, 36] – нім.: „... und Freizeit, die Bürger auf Sportplätzen oder in **Hobbykursen** verbringen” [9, 145]). При відтворенні радянськ клуби за інтересами перекладач вдається до ситуативного відповідника із англійським вкрапленням – *Hobbykursen*, що віддаляє читача від існуючого у німецькій мові ситуативного відповідника *Interessengemeinschaften*, тобто клубів за інтересами, які мали місце в НДР при будинках культури (*Kulturhäuser*), і поєднували любителів різних занять, таких, як шахи, шиття, вивчення мов та ін. Оскільки в есеях Ю. Андруховича йдеться про часи соціалістичної доби, переклад „з доби на добу” був би вдалішим. Така реалія (*Interessengemeinschaften*) не стала архаїзмом, а знайшла пристосування до нового часу, дещо змінивши конотацію стосовно соціального та національного навантаження.

У часи СРСР особлива увага приділялася ідеологічній роботі з дітьми, які аж до дорослого віку були заангажовані у строгій порядковості в певні організації: жовтєнєта, піонєри, комсомольці. Радянськ ідеологія передбачала також

позаполітичні дитячі об'єднання за інтересами, наприклад, юннати. Такі власне радянізми складають особливі труднощі для перекладача. (Порівняй: укр. „(а двадцятилітній Артур...був для неї саме хлопчиком...і юннатом водночас...)” [1, 230] – нім.„...der zwanzigjährige Artur ... war für sie Bursche ...und **jugendlicher Enthusiast** in einem gewesen” [7, 210]). Перекладач не відтворює складноскорочену форму реалії, а використовує дескриптивну перифразу, незважаючи на те, що відбувається лексична заміна. Проте семантика реалії не втрачається, адже лексема *юннат* містить у собі як і конотативні ознаки натураліста (*m, Naturalist* – той, хто вивчає живу природу), так і ентузіаста (*m, Enthusiast* – особа, діяльність якої базується на власних інтересах та зацікавленнях). Розгортання скорочення і текстуальне розтлумачення є однією із небагатьох можливостей зберегти адекватність відтворення.

Якщо попередні кальки та ситуативні відповідники були для перекладача результатом прозорості його прискіпливого та рутинного перекладу, то при відтворенні авторських інтенцій на площинах неприхованої іронії, де нема резервних маневрів для відступу від лексеми, у тому числі можливості підсоби́ти коментарем, перекладач вдається до ситуативних відповідників на площині інтуїції: жодне лексикографічне джерело не має таких резервів ні для перекладу, ні для кальок, коли йдеться про збереження авторської конотації. Наприклад, словосполучення *канапки з дустом* – *Sandwiches mit Mottenkugeln*. Маючи в мовному арсеналі потенційно активне словосполучення *belegtes Brot* (*Brötchen*), *belegte Schnitte*, яке є ситуативним відповідником до українського, перекладач використовує англійське слово *Sandwiches*. Перебуваючи у рівноцінній площині із лексичним ситуативним відповідником, словосполучення *канапки з дустом* на конотаційному рівні не може накладатися на матрицю жодного іншого словосполучення у цільовій мові, оскільки у творі мова йде не про рядове харчування, а про представлення іронії (порівняємо: укр.: „У Львові кажуть, ніби на вернісажі Ю. були **канапки з дустом**” [2, 19] – нім.: „In Lwiw sagt man, ..., auf der Vernissage von X. habe es **Sandwiches mit Mottenkugeln** gegeben, ...” [8, 132]). Перекладач дотримується збереження конотації в реалії дуст, що позначає „хімічний препарат у вигляді порошку, що використовується для знищення шкідливих комах” [6, 272],

як *Mottenkugel pl*, що дослівно перекладається як нафталінові кульки, які також використовують для боротьби з комахами і виступає конкурентоспроможним ситуативним відповідником до лексеми *дуст*.

До радянізмів, які продовжують існувати в дещо іншій стилістичній трансформації, але не цілком відмінній від попередньої, належить лексема *культмасовик*, яка в часи Радянського Союзу була позначенням роду занять, часто на „добровільних началах” (порівняй: укр. „Тож знайомий діляга, колишній **культмасовик** з Чортополя, підкинув йому двох місцевих бідолах-спринтизерок...” [1, 119] – нім. „So hatte ich mein Geschäftemacher, denerkannte, einehmaliger **Vorsitzende des Organisationskomitees für Massenkultur in Tschortopil, zwei lokale Jammerge-schöpfe zugeschanzt...**” [7, 8]). Використовуючи дескриптивну перифразу перекладач дещо досягає адекватності відтворення такої реальності, незважаючи на те, що стрижневим словом в ній є *m, Vorsitzende*, але орієнтуючись на масштаби Чортополя, де працівників Будинку культури не так багато, тому й один-єдиний працівник і може бути керівником. Проте у мові НДР існувало кілька лексем, що є ситуативним відповідником до *культмасовик*: *Kulturarbeiter, Kulturobmann (Kulturobfrau)*, які позначали людей, що відповідали на великих підприємствах за культурно-масову роботу, а саме, займалися організацією літературних читань, спільних походів у театр, прийомами гостей та ін. У сучасному мовленні радянізм *культмасовик* частково зберіг конотацію, проте втратив ідеологічно-конотаційну сему, так само, як втратили конотативне співвіднесення із сучасним світом радянізми *піонер, ленінець, комсомолец*.

У романі „Дванадцять обручів”, перекладеному Сабіною Штьор, Ю. Андрухович послуговується різновидом лексеми комсомолец як комсюк. Усічення та зменшувальний суфікс *-юк* представляють маловартісного мажора (*Nomenklatura-Söhnchen* – дитини функціонера), яке перекладач графічно відтворює усіченням *Komsomolführ* замість *Komsomolführer* (порівняй: укр. „Вітаю з прибуттям”, – сказала жовта постать чоловічим голосом, за яким раптово прорізався мажор і **комсюк**, громадянськи активний і вічно моложавий...” [1, 1] – нім. „Ich grüße Sie”, – sagte die gelbe Gestalt, hinter der plötzlich das Nomenklatura-Söhnchen, der **Komsomolführ** auftauchte, gesellschaftlich aktiv

und forever young...” [7, 22]). Якщо демінутивний суфікс *-юк* вказує на зневажливе і презирливе ставлення до члена „партійного апарату” СРСР, то усічення німецької лексеми не відтворює всієї іронії радянізму, проте демонструє відхилення від літературної норми лексеми мови-оригіналу на морфологічному рівні, і підсилюється дескриптивною перифразою із введенням інтернаціонального радянізму із негативним забарвленням ознаки (а саме, із конотативною семою „сарказм”), наближеним до конотативного забарвлення лексеми *мажор* – *Nomenklatura-Söhnchen*, що не затінює у мові-реципієнті тенденцію, за якою в українських постмодерних творах радянські „апаратчики” та „номенклатурщики” часто є предметом саркастичного обігравання, прихованої і неприхованої іронії та скепсису.

Важливість наявності фонових знань у перекладача простежується при відтворенні реалій зі сфери освіти. (Порівняй: укр. „*А в чортопільській культучилищній гуртязі спали в одному ліжку Ліля й Марлена*” [1, 34] – нім. „*Und im Studentenheim der Tschortopiler Kulturfachschule schliefen in einem Bett Lili und Marlen*” [7, 25]). Професійно-технічне училище (ПТУ) – це поширена за часи Радянського Союзу освітня установа для підготовки на базі восьмирічної та середньої школи кадрів робітничих професій (перукарів, кулінарів та ін.). У наш час більшість українських ПТУ перейменована в ВПТУ, ліцеї та коледжі. Радянізм культучилище відтворений методом субституції, що досягається наявністю повного відповідника в цільовій мові. Проте при відтворенні аббревіатури *ПТУ* не бачимо потреби в підміні радянізму на реалію мови-реципієнта, чужу для мови-оригіналу. (порівняй: укр. „...ДМБ-84, *ПТУ-99*....Мурманськ-95...” [1, 36] – нім. „*ABGÄNGER-84, ABI’ 99, Murmansk-95*...” [7, 29-30].). Аббревіатура *ПТУ* піддається декодуванню як професійно-технічне училище і не є семантичним відповідником до усічення *ABI* (абітура), яке у своїй скороченій формі не піддається декодуванню за літерами, а є розмовним варіантом ядрової лексеми, від якої воно походить (*-n, Abitur*), що позначає один із навчальних етапів системи освіти Німеччини. Завершивши його, абітурієнт отримує можливість вступу у вищі навчальні заклади, що не є характерним для ПТУ. Такі лексеми перебувають у різних конотативних площинах і є тільки частковими ситуативними відповідниками, як і позначен-

ня їх випускників: *ABI (абітурієнти) – випускники ПТУ*. Позначенню освітнього закладу *ПТУ* відповідає німецьке *Berufsschule*, учень якого номінується як *Lehrling* (його синонімом виступає акронім *Azubi*), що є ситуативним відповідником до учня ПТУ і не є семантичним відповідником до денотата „абітурієнт”. Оскільки конотація радянізму нічим не впливає на зміст роману і не потребує пояснення, деякий відхід перекладача на користь збереження форми виправдовує запровадження ситуативного відповідника.

Дещо невдалим є введення ситуативного відповідника при відтворенні лексеми *ДМБ – ABGÄNGER*. Лексема *ДМБ* належить до армійського жаргону й означає „дембель”, „звільнений у запас”) У мові НДР позначення солдатів *NVA (Nationale Volksarmee)* існує денотат *Entlassener*, тобто солдат, який служить останніх півроку. Перехід у статус „*Entlassener*” (у мові НДР – *EK's – Entlassungskandidat*), у мові ФРН – *ЕК*) мав свої традиції і святкувався поза присутності командирів. До такого свята належала покупка стрічки на 150 см, яка починала відлік часу до звільнення, де в перший і в кожен наступний день відстригалось по одному сантиметру. В Радянській армії також відрізали по сантиметру з метрової стрічки, починаючи із сотого дня до наказу про звільнення (Поведінка радянських „дембелів” не цілком відповідала поведінці німецьких солдатів, що завершували службу в армії, але традиції демонстрування вищості стосовно тих, кому ще багато залишилося служити, були подібними. До звичаїв *ЕК's* належало ставити на 4 хвилини 44 секунди під холодний душ „молодших”, тобто тих, що прослужили тільки півроку чи рік). Відмова у перекладі від аббревіатури (*ДМБ*) полегшує сприйняття іншомовного тексту, а підміна реалії у мові-реципієнті не стає перепоною для оцінки синтагматичного ряду на позначення армійських випускників та звільнених у запас, а також не складає труднощів для цілісного розуміння канви твору, хоча введення аббревіатури *ЕК's* було б повним ситуативним відповідником до аббревіатури *ДМБ*.

Для вияву чергової іронії у ставленні до КПРС, автор роману подає дещо змінене графічне оформлення радянізму на позначення комуністичної партії. (Порівняй: укр. „В усьому іншому йому велося добре, і як член **капсерес** він навіть іноді ... сам спускався в долину на збори первинного осередку” [1;64] – нім. „In jeder anderen Hinsicht ging es ihm gut, und als Mitglied der Ka-

PedeEsU stieg er sogar manchmal ...höchst selbst ins Tal hinunter zu den Versammlungen eines Ortsverbandes” [7, 56]). Перекладач зберігає власне авторську (первинну) транскрипцію, не вдаючись при відтворенні до офіційно партійного кліше *f, Kommunistische Partei der Sowjetunion (KPdSU)*, а вичленовуючи візуально елемент акроніму.

При зіставленні тексту-перекладу та тексту-оригіналу неодноразово надibuємо приклади, коли оригінал не містить аббревіатури, але вона з'являється у мові-реципієнті, оскільки літературне наповнення радянiзму, запропоноване автором, важко відтворюється засобами цільової мови (порівняй: укр. „*двоє переbrаних підпилими роботягами **зebіcmів** узяли його під руки....*” [1, 87] – нім. „*...packte ihn zwei als angetrunken Hilfsarbeiter getarnte **KGBer**...*” [7, 77]). Лексикографічні джерела цільової мови п, *Komitee für Staatssicherheit*. Радянiзм *зebіcmи*, представлений автором у творі як просторіччя із негативним забарвленням на позначення працівників комітету держбезпеки, зберігає у перекладі сему заниженої оцінки у ставленні до об'єкта через наявність суфікса на позначення чоловічого роду *-er*.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, не можна не погодитися з тим, що відтворення радянiзмів створює чималі незручності при перекладі таких слів. Перекладач відповідно послуговується не тільки способом транскрипції, характерним для відтворення реалій, а й ситуативними відповідниками, дескриптивною перифразою та ін. Проте репрезентовані для зіставного аналізу радянiзми демонструють не тільки труднощі перекладача, але й його високу майстерність у донесенні до реципієнта конотативно складних реалій, осягнення яких ускладнене віддаленістю у часі та менталітеті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів/ Ю. Андрухович. – Львів: Критика, 2003. – 323 с.
2. Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі / Ю. Андрухович. Вибрані спроби 1999-2005 років. Видання друге, виправлене. – Київ: Вид-во „Часопис „Критика””, 2007. – 320 с.
3. Андрухович Ю. Моя остання територія/ Ю. Андрухович. Вибрані твори: Проза, поезія, есеїстика. – Львів: ЛА „Піраміда”2009–308с.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии /С. Влахов, С. Флорин// Мастерство перевода: Сб. Статей. 1969. – М.: Сов. писатель, 1970. – С. 432-456.
5. Калиновська О. В. Проблеми лексикографічного опису ідеологічно забарвлених лексичних одиниць [Електронний ресурс] / Калиновська О. В. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.

6. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 слів/ За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД „Школа”, 2006. – 1008 с.
7. Andruchowysch J. Zwölf Ringe. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005. – 305s.
8. Andruchowysch Juri. Das letzte Territorium. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2003. – 192 s.
9. Andruchowysch Juri. Engel und Dämonen der Peripherie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007. – 224 s.
10. Polenz, Peter von: deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Berlin, New York: de Gruyter. Bd.3. 19. und 20. Jahrhundert. – 1999. – 761 s.

Maria Tkachivska. Radianizms in In Yu. Andrukhovych's Works and the Peculiarities of Their Translation into German

The article is devoted to the study of the special features of the reproduction of semantic-stylistic radyanizm functions in the German translations of Ju. Andrukhovych's works. The ways of the translation of radyanizms and difficulties that appear in the process of their reproduction are analyzed there.

Key words: radyanizm, transcription, transliteration, reproduction, descriptive way, descriptive periphrasis.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2012 р.

УДК 811.161.2'373.46:52

ББК Ш141.4-34:В6

Оксана Андрусишин (Львів)

**СИНОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ
АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ
„АСТРОНОМІЧНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО
СЛОВНИКА”)**

У статті розглянуто явище синонімії в українській астрономічній термінології. Аналіз термінного матеріалу „Астрономічного енциклопедичного словника” показав, що ця терміносистема представлена великою кількістю синонімічних пар.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, терміни-синоніми, лексичні синоніми, синтаксичні синоніми, однослівні терміни, термінні словосполучення.

Сьогоднішній етап українського термінотворення характеризується тенденцією до впорядкування й унормування всіх наявних терміносистем. Показовим у цьому плані є явище синонімії, що, на думку деяких вчених, є явищем небажаним, оскільки синоніми перевантажують пам'ять і вимагають додаткових зусиль для засвоєння. Однак існує інша думка, згідно з якою синонімія є характерною рисою літературної мови, законом розвитку та існування мови, тому немає підстав говорити про синонімію термінів як про явище негативне й надлишкове або взагалі її заперечувати, бо на термінну лексику як на підсистему літературної мови поширюються закони останньої [3, 100]. Деякі синоніми настільки увійшли в конкретні термінологічні системи, що говорити про впорядкованість останніх шляхом усунення одного з синонімічних термінів – означає ігнорувати закономірності розвитку мови [4, 181].

Синоніми у термінології – це терміни, що належать до одного і того ж денотата, але мають відмінності у понятійному плані, а також відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування [4, 181].

У термінних словниках різних галузей знань зафіксовано значну кількість синонімних термінів, що дає можливість науковцям використовувати той чи інший термін у певному контексті, а це допомагає уникнути повторів тих самих слів чи словосполучень, сприяє урізноманітненню наукового тексту.

Мета статті – простежити синонімію, зафіксовану в „Астрономічному енциклопедичному словнику”, проаналізувати та описати терміни-синоніми.

Усі астрономічні терміни-синоніми, зафіксовані в цьому словнику, поділяються на два різновиди – лексичні та синтаксичні. Невелику групу становлять лексичні синоніми – слова, що належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні [6, 124].

Синонімічні пари утворюють:

1) запозичений термін та власне український термін: *гравітація* – *тяжіння*, *опозиція* – *протистояння*, *фібрили* – *волоконця*;

2) два українські терміни: *полудень* – *південь*, *сплюснутість* – *стиснення*;

3) два запозичені терміни: *аспекти* (лат.) – *конфігурації* (лат.), *космодинаміка* (грец.) – *астродинаміка* (грец.), *мезопік* (грец.) – *стратопауза* (лат.).

Порівняно з лексичними синтаксичні синоніми становлять велику групу. Синтаксичні, або структурні, синоніми – різні синтаксичні конструкції, що використовуються для вираження тієї самої думки. Серед них можна виділити власне синтаксичні синоніми (назви з однаковою кількістю компонентів і словосполучення з різною кількістю елементів) та синонімічні назви різної структури. Останні називають ще різнорівневими синонімами, оскільки паралельно функціонують одиниці лексичного та синтаксичного рівнів [2, 6].

У синонімічних відношеннях перебувають прості однослівні терміни і терміни-словосполучення, складні терміни і терміни-словосполучення. В „Астрономічному енциклопедичному словнику” зафіксовано такі взаємозамінні назви:

1. Простий однослівний термін – термінне словосполучення:

а) простий однослівний термін – термінне словосполучення, що складається з двох слів: *амурці* – *група Амура*, *аполлонці* – *група Аполлона*, *атонці* – *група Атона*, *аероліти* – *кам'яні метеорити*, *астероїди* – *малі планети*, *вертикал* – *коло висоти*, *джети* – *зоряні струмені*, *захід* – *точка заходу*, *зодіак* – *зодіакальне коло*, *краб* – *крабоподібна туманність*, *метеороїди* – *метеорні тіла*, *паргелій* – *несправжнє сонце*, *південь* – *точка півдня*, *північ* – *точка півночі*, *повня* – *повний місяць*, *прецесія* – *випередження рівнодень*, *стрімери* – *корональні промені*, *схід* – *точка сходу*, *флокули* – *хромосферні факели*, *флюксула* – *магнітний елемент*;

б) однослівний термін – словосполучення з трьома чи більше компонентами: *альмукантарат* – *коло однакових висот*, *міриди* – *зорі типу Міри Кита*, *геостаціонар* – *стаціонарний штучний супутник Землі*.

2. Складний однослівний термін – термінне словосполучення (*космофізика* – *космічна фізика*, *склотека* – *скляна*)

бібліотека, колор-ексцес – надлишок кольору, колор-індекс – показник кольору, радіосліди – джерела типу «голова-хвіст», „Уранографія” – атлас неба Гевелія).

3. Термін-аббревіатура – термінне словосполучення (УФ – ультрафіолетове випромінювання, ЕОП – електронно-оптичний перетворювач, ЧКХ – частотно-контрастна характеристика, ФЕП – фотоелектронний помножувач, БТА – великий телескоп альтазимутальний, ЕПШ – еквівалентна потужність шумів, НЛО – невпізнані літаючі об’єкти, ОАО – орбітальні астрономічні обсерваторії, ШСЗ – штучні супутники Землі, „Лагос” – лазерний геодезичний супутник, БАММ – багатоаодний мікроканальний матричний приймач).

4. Термін із символічним компонентом – термінне словосполучення:

а) складний однослівний термін із символічним компонентом – термінне словосполучення Z-член – член Кімури, Ар-зорі – магнітні зорі, Ат-зорі – металічні зорі, СР-зорі – хімічно пекулярні зорі; СНО-цикл – вуглецево-азотний цикл, ДДО-класифікація – класифікація Ван ден Берга, РНДБ-метод – радіоінтерферометрія з наддовгою базою;

б) складений термін із символічним компонентом – термінне словосполучення: зорі *Be* – зорі типу у Кассіопеї, зорі типу *RR Ліри* – короткоперіодичні цефеїди, зорі типу *UV Кита* – спалахуючі зорі, зорі типу *DQ Геркулеса* – проміжні поляри.

Виправданим різновидом синонімії можна вважати синонімічні пари – складені назви та аббревіатури, якими часто послуговуються в наукових працях, щоб не нагромаджувати повторення багатокомпонентних назв. Їх використання дозволяє скоротити і спростити пояснення явищ.

В астрономічній термінології переважають власне синтаксичні синоніми з двох термінологічних словосполучень. Серед них можна виділити такі групи:

1. Аналітичні назви з однаковою кількістю компонентів:

а) двокомпонентні словосполучення: *варіації широти* – *коливання широти*, *гравітаційний радіус* – *радіус Шварцшильда*, *діаграма розсіювання* – *індикатриса розсіювання*, *закон косинуса* – *закон Ламберта*, *зоря Барнарда* – *летюча зоря*, *добова паралель* – *небесна паралель*, *екваторіальне монтування* – *паралактичне монтування*, *екліптична довгота* – *небесна довгота*, *затемнювані подвійні* – *фотометричні подвійні* – *затемнювані*

змінні, істинне поглинання – справжнє поглинання, камера Шмідта – телескоп Шмідта, катаклізмичні змінні – вибухові змінні, кільце астероїдів – пояс астероїдів, контур лінії – профіль лінії, корональні транзієнти – корональні події, космологічний горизонт – радіус Хаббла, кут положення – позиційний кут, кутиковий відбивач – лазерний відбивач, межа Еддінгтона – світність Еддінгтона – критична світність, метеорна злива – метеорний дощ, модель спагетті – волокниста модель, Молочний Шлях – Чумацький Шлях, нестійкість Джинса – гравітаційна нестійкість, новий стиль – григоріанський календар, оптична вісь – головна вісь, рефракційний паралакс – паралактична рефракція, плоске альbedo – істинне альbedo, полюс освітленості – підсонячна точка, поглинання випромінювання – поглинання світла, потік випромінювання – променистий потік, протон-протонний ланцюжок – р-р ланцюжок – водневий цикл, рентгенівські нові – рентгенівські новоподібні, розсіяні скупчення – відкриті скупчення – галактичні скупчення, світлове рівняння – абераційний час, сидеричний місяць – зоряний місяць, сидеричний рік – зоряний рік, спектр поглинання – поглинальний спектр – абсорбційний спектр, старий стиль – юліанський календар, телескопи Максудова – меніскові телескопи, теорія тяжіння – теорія гравітації, фазовий кут – кут фази, фактор дилуції – коефіцієнт дилуції, фотометричний парадокс – парадокс Ольберса-Шезо, час Хаббла – вік Всесвіту, цикл Бете-Вейцекера – вуглецево-азотний цикл, щілина Кассіні – поділ Кассіні, юліанська дата – юліанський день.

б) словосполучення з трьох і більше компонентів: Афінна система координат – система координат Декарта – картезіанська система координат, зворотний рух планет – назадній рух планет, зорі помірної маси – зорі проміжної маси, істинна сонячна доба – справжня сонячна доба, шкала часу Кельвіна-Гельшальца – час стискування Кельвіна, космічна шкала часу – космологічна шкала часу, міжгалактичні Н II зони – позагалактичні Н II зони, реліктові чорні діри – первинні чорні діри, розповсюдженість хімічних елементів – вміст хімічних елементів.

2. Двокомпонентне словосполучення – словосполучення з різною кількістю елементів: гринвіцький меридіан – початко-

вий меридіан Землі – нульовий меридіан Землі, демаркаційна лінія – лінія зміни дати, критерій Джинса – критична довжина хвилі, зоряна динаміка – динаміка зоряних систем, космічне радіовипромінювання – радіовипромінювання космічних об'єктів, Інтернаціональна система – Міжнародна система одиниць, всесвітнє тяжіння – закон тяжіння Ньютона, телескоп Ньютона – система рефлектора Ньютона, реліктове випромінювання – мікрохвильове фонове випромінювання, індикатриса Хенрі-Грінстейна – фазова функція Хенрі-Грінстейна, вільна нутація – коливання полюса Чандлера, рівняння рівнодень – нутація за прямим піднесенням, всесвітній час – гринвіцький середній сонячний час.

В аналізованому словнику також зафіксовано приклади синонімічних зв'язків між терміносполуками, в одній із яких вжито підрядну конструкцію: *модель роздувного Всесвіту – модель Всесвіту, який роздувається; сім'я комет Крейца – сім'я комет, які стикаються з сонцем.* Такі терміносполучення не відповідають одній із основних вимог до терміна – лаконічності, проте вони є вдалою спробою уникнути вживання активних дієприкметників теперішнього часу, які не властиві українській мові, та проте, всупереч нормі, ними рясніє багато сучасних терміносистем.

Цікавий вид синонімічних пар астрономічних термінів становлять терміни, що являють собою повну й коротку форму номінування наукового поняття, наприклад: *астрономічний прогин – прогин, абсолютно чорне тіло – чорне тіло, добове обертання Землі – обертання Землі, змінні зорі типу ZZ Кита – зорі типу ZZ Кита, змінні зорі типу RR Ліри – зорі типу RR Ліри, змінні зорі типу Міри Кита – зорі типу Міри Кита, змінні зорі типу YY Оріона – зорі типу YY Оріона, змінні зорі типу R Північної Корони – зорі типу R Північної Корони, змінні зорі типу RV Тельця – зорі типу RV Тельця, змінні зорі типу T Тельця – зорі типу T Тельця, нові зорі – нові, Південний Хрест – Хрест, поверхнева яскравість – яскравість, Полярна зоря – Полярна, шкала динамічного часу – динамічний час, шкала ефемеридного часу – ефемеридний час, шкала земного динамічного часу – земний динамічний час, шкала квазірівномірного часу – квазірівномірний час, шкала координатного часу – координатний час, шкала міжнародного атомного часу – міжнародний атомний час. Характер-*

ною рисою синонімічних пар цього типу є усунення в одному з синонімів тих елементів (чи одного компонента) терміна, які не перешкоджають його адекватному сприйняттю. Тут спрацьовує закон мовної економії, і можна спрогнозувати, що в подальшому процесі кодифікації астрономічної терміносистеми коротший термін поступово витіснить більш розлогий.

Серед астрономічних термінів, зафіксованих в „Астрономічному енциклопедичному словнику”, трапляються також варіанти термінів – „тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що розрізняються деякими розбіжностями знакової форми в межах того самого номінанта: місцем наголосу, фонемами, афіксами” [5, 6]. Прикладом є фонетичні варіанти – різновиди того самого терміна, що не порушують принципу тотожності його словотвірної структури, лексичного і граматичного значень: *Цефей* – *Кефей*, *Кентавр* – *Центавр*, *полудень* – *південь*, *секстан* – *секстант*, *Хіджра* – *Гіджра*. Варіантність у термінології – небажане явище, яке, створюючи певну надлишковість мовних елементів, суперечить уніфікації терміносистем, дестабілізує мовну норму. Якщо в літературній мові варіантність переважно є показником її стилістичного багатства, то в термінології це негативне явище. Проте терміни-варіанти є корисними на ранніх етапах формування терміносистеми, оскільки надлишковість форми допомагає обрати раціональніший спосіб вираження наукового поняття.

Отже, в українській астрономічній термінології синонімія є поширеним явищем. Вона виявляється на лексичному та синтаксичному рівнях. В „Астрономічному енциклопедичному словнику” зафіксовано невелику групу лексичних синонімів. Значно більшу групу становлять синтаксичні синоніми. У синонімічних відношеннях перебувають однослівні терміни та термінні словосполучення, складні терміни і термінні словосполучення. У цій терміносистемі переважають синоніми з двох термінологічних словосполучень, особливо аналітичні назви з однаковою кількістю компонентів (двокомпонентні, рідше трикомпонентні). Меншу групу синонімів становлять двокомпонентні словосполучення і словосполучення з різною кількістю елементів. Також зафіксовано терміни-синоніми, що являють собою повну й коротку форму номінування наукового поняття. Терміни-синоніми

допомагають уникнути повторів, урізноманітнюють мовлення, сприяють найточнішому висловлюванню думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астрономічний енциклопедичний словник / За ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 548 с.
2. Мартиняк О. А. Синонімія та варіантність в українській науково-технічній термінології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Мартиняк Оксана Андріївна. – Львів, 2010. – 19 с.
3. Мартиняк О. Явище синонімії у термінологічній лексиці / Оксана Мартиняк // Вісник Нац. у-ту „Львівська політехніка”. – Серія „Проблеми української термінології”. – 2008. – № 620. – С.100-103.
4. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
5. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Радченко Ольга Іванівна. – Х., 2000. – 20 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – 430 с.

Oksana Andrusyshyn. Synonymy in the ukrainian astronomical terminology (on the materials of „Astronomical encyclopedic dictionary”)

In the article it is considered the phenomenon of synonymy in the Ukrainian astronomical terminology. Analysis of terminological material of „Astronomical encyclopedic dictionary” showed that this terminological system is represented by a large number of synonymous pairs.

Key words: Ukrainian astronomical terminology, terms-synonyms, lexical synonyms, syntactic synonyms, one-word terms, terminological word combinations.

Стаття надійшла до редакції 5.04.2012 р.

**ЕКСПРЕСИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
МЕХАНІЗМІВ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОЇ
ЛЕКСЕМИ *ВЕЧІР* У ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ
II-ої ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ**

У статті простежено механізми метафоризації темпоральної номінації „вечір” на матеріалі мови української поезії II-ої половини XX століття. Розглянуто основні структурні та семантичні типи метафор, які виражають усталені та індивідуально-авторські вектори освоєння й стилістичної реалізації цього номена.

Ключові слова: темпоральна номінація, метафоризація, структурно-семантичні типи метафор, лексико-тематична група, мовно-часова картина світу.

В українській мові існує синтагматично й парадигматично упорядкована система засобів різних мовних рівнів, що служать для окреслення темпоральної семантики. Найпотужнішими виявляються субсистеми граматична й лексична, що охоплює цілі пласти слів, семантична структура яких актуалізує сему *час*. Зокрема, М. В. Всеволодова наголошує на тому, що функціонально-семантичне поле темпоральності охоплює „не тільки форми імені, але й прислівники, прикметники і дієслова, й іменники як лексеми, тобто як факт словника, впорядковані відносно самих себе та відносно одне одного” [1, 5]. Адже лексичні одиниці, які покривають понятійну сферу *час* репрезентують один із найоб’ємніших фрагментів мовної картини світу, відбивають особливості формування лексико-тематичних груп. Зауважимо, що відповідне системне об’єднання лексики стає можливим завдяки тому, що процес узагальнення лежить в основі всього розвитку мови, через те слова об’єднуються в групи на ґрунті їх семантичної схожості. Цей же феномен мав на увазі Д. М. Шмельов, який зазначав: „Відбиваючи певним чином ті чи інші фрагменти дійсності, слова, природно, пов’язані між собою, так само, як взаємопов’язані відображувані ними явища самої дійсності” [7, 13].

Незважаючи на помітну активність лінгвостилістичних студій у царині вивчення основних полів лексики української поезії, недостатньо дослідженими поки що залишаються механізми метафоризації темпоральних номінацій, згрупованих за семантико-тематичною ознакою навколо абстракту *час*, особливостей його образно-естетичного й експресивного розвитку в українській поетичній мові другої половини ХХ ст. У сучасних лінгвостилістичних дослідженнях відповідна проблема розглядалася багатьма лінгвістами (праці О. М. Задорожної, Л. М. Дзиковської, Л. О. Пустовіт, Л. В. Кравець, Г. М. Сюти, М. В. Цегельської та ін.), але ще й сьогодні деякі її аспекти залишаються відкритими. Ця обставина слугує вагомим мотиваційним чинником для обґрунтування актуальності пропонуваного дослідження.

У парадигмі засобів поетичної реалізації часової семантики особливе місце посідають номінації, що формують лексико-тематичну групу „назви частин доби” „: *ранок, день, вечір, ніч*. Їх семантико-асоціативний потенціал, здатність до нарощення нових типів контекстуальних зв’язків служить запорукою формування самостійних мініпарадигматичних комплексів, у межах яких простежується поетична динаміка кожної з названих одиниць як формантів мовно-часової картини світу в мові української поезії другої половини ХХ ст.

Мета нашої розвідки полягає у здійсненні комплексного аналізу механізмів метафоризації темпоральної номінації *вечір* на матеріалі мови української поезії II-ої половини ХХ століття.

Для реалізації відповідної мети визначено такі завдання:

- розглянути основні структурні та семантичні типи метафор, які відбивають усталені та індивідуально-авторські вектори стилістичної реалізації темпоральної номінації *вечір*;

- встановити корпус лексем, пов’язаних із номінацією *вечір*, та слів – носіїв колірної, одоративної, звукової семантики, маркерів емоційно-психологічного стану людини та чуттєвого впливу, що формують фрагмент епітетного поля та знаходять своє відображення у метафоричних структурах;

- простежити механізми метафоризації темпоральної номінації *вечір* на матеріалі мови української поезії II-ої половини ХХ століття.

Лексема *вечір* у мові української поезії другої половини ХХ ст. функціонує у прямому значенні, а також вживається як вторинна номінація. Іншими словами, її семантико-функціональне навантаження „виявляється у розгалуженій системі естетичних значень, що актуалізуються у різнотипних образних структурах тропеїчного і нетропеїчного характеру” [5, 11].

Варто зазначити, що пряме значення „частина доби від кінця дня до початку ночі” [4, I, 344] домінує в текстових слововживаннях автологічного характеру. До таких зараховуємо сполуки іменника *вечір* (*надвечір'я*) із прикметниками – часовими характеристиками *осінній*, *вересневий* і под.: *Чи то випадок, чи, можливо, Бог,/ В осінній вечір*, звівши нас обох/ Вернув нам віру (М. Руденко); *Осінні вечори такі густі, як вина,/ Що добру сотню літ простояли в льохах* (К. Москалець); *Надвечір'я вересневе одягається в кармін* (Б. Олійник).

Акцентуємо увагу на тому, що змістовий розвиток іменника *вечір* як вторинної поетичної номінації традиційно відбувається в структурах тропеїчного характеру – епітетних, метафоричних, порівняльних, антитетичних тощо. Вони не тільки конкретизують абстрактну часову семантику, а й „конденсовано передають результати естетико-пізнавальної діяльності і вкарбовуються в пам'ять завдяки глибині змісту та досконалості словесно-звукової форми .., втілюють як загальнохудожню істину, так і художню філософію, неповторність світосприймання творчої індивідуальності” [6, 25].

Встановлено, що значний за обсягом фрагмент епітетного поля темпоролексеми *вечір* формують колористичні характеристики. При цьому „понятійна група кольору ... становить рухливий пласт лексики, здатний до семантичних і стилістичних зрушень у поетичних контекстах. Новизна у вживанні колористичних прикметників відштовхується від традиційних засобів їх використання” [3, 20]. Природно, що, крім традиційних кольорем *темний*, *синій*, *срібний*: *...в темні вечори осінні/ бавилися ми на сні* (Д. Павличко); *Вийшла мати в синій вечір./ А з високої імлі/ Впали гуси їй на плечі і заплакали* (Б. Олійник); *Я вийду з хати у срібний вечір до яворів* (Б. Олійник), у мові досліджуваної поезії фіксуємо нові, оказіональні типи епітетизації, які виявляються в сполучуваності іменника *вечір* (*звечоріння*) з прикметниками *оранжевий*, *сизий*, *золотавий*: *Мені не пробачили*

ти,/ що я в **вечори оранжеві**/ тебе не зумів знайти (В. Симоненко); В пустелі **сизих вечорів** (Л. Костенко); **Золотаве звечоріння** в зелених кучерях сосни (Л. Костенко).

Наголосимо на тому, що художню образність номінації *вечір* часто забезпечує репрезентація цієї частини доби через базову колірну ознаку *синій*. Вона вербалізується в багаточленних статичних і динамічних метафорах з означальним компонентом *синій, підсинений, голубий, просинені* (у формі множини): **...вечорів підсинені заграви** (Людмила Ромен); **... вечірні просинені сутінки** (І. Драч); **... вечір гріє сині руки/ над жовтим вогнищем кульбаб** (Л. Костенко); **Вечір припишк голубою оманю** (І. Драч); **Вечір приходить – і синіми пальцями/ торкає наморено губи й чоло** (І. Драч); **Вечір горить синім полум'ям,/ холодним, німим, присипляючим** (Ю. Тарнавський). Отже, підтверджується висловлена Л. О. Пустовіт думка про те, що „художні засоби, побудовані на колористичній семантиці, не втратили своєї поетичності” [3, 20].

Температурні характеристики – периферійні в мікрополі *вечір*, вони репрезентовані єдиним означенням *холодний*: **Відпливаю у холодний вечір** (Л. Костенко).

Асоціативно-образне розгортання номінації *вечір* відбувається в кількох традиційних векторах. Передусім це пейзажна конкретизація цієї частини доби через образ *зір, зоряного неба*: **Вже вечір зірний, волохатий,/ Вже вічний вечір нависа** (І. Драч); **Чи вам в душі ніколи не сипався вечір? Чи ви серцем не втямили золоті логарифми зорі?** (І. Драч). Подальший текстовий розвиток асоціативного зв'язку *вечір – зорі* засвідчує поетичне фразотворення перифрастичного типу. При цьому номінація *вечір* стає суб'єктом складних предикативних метафор, естетичний зміст яких інтенсифікують контекстні отождоження *зорі – перли, золоті монети* і т. ін.: **Вечір сипав золоті монети в його потертий сірий капелюх** (Л. Костенко); **Вечір перли вам до ніг казкові/ Буде сипать росами на діл** (В. Симоненко).

Індивідуальність відчуття й осмислення часу в мовостіях Л. Костенко та Б. Олійника виявляються в конкретно-чуттєвій репрезентації частини доби – слова *вечір* через одоративні поняття. Так, сема ‘запах’ домінує в епітетному образі *прохолодно-м'ятний вечір*, тричленній предикативній метафорі *вечір пахне м'ятою*. Пор.: **... вечір пахне м'ятою** (Л. Костенко); **... в дивний**

*вечір, в прохолодно-м'ятний вечір/ Перед празником зеленим
понад берегом ріки/ Йшли дівчата лугом-долом і несли вологу
кличінь* (Б. Олійник). Слововживання такого типу засвідчують,
що при повторюваності, усталеності певних асоціативних
зв'язків індивідуально видозмінюється характер засобів їхнього
текстового втілення.

Продовживши дослідження, констатуємо, що словесно-
асоціативні ряди розгортаються також у поетичних фрагментах,
які демонструють відчуття поетами звукової наповненості пев-
них відтинків часу. Так, метафорична макромодель «час – звук»
продуктивно розвивається в образах, які естетизують поняття
вечір за рахунок його контекстного поєднання з:

– іменниками звукової семантики – *дзвін, тиша*: *Його ім'я
розгублена афіша уже несла, як вечоровий дзвін* (Л. Костенко);
Вечір стелить тишу (Ю. Коломієць);

– прикметниками і прислівниками звукової семантики –
тихий, дзвінкий, гамірливий, гамірливо: *Тихий вечір травами
котив* (Б. Олійник); *Сідало сонце. Тихе надвечір'я/ Потьмарило
будівлі, верби, став* (М. Руденко); *Сльозами темряви ридає ти-
хий вечір* (Б. Бойчук); *... надвечір'я дзвінке, гамірливо* шалене
(В. Симоненко); *Гамірливий вечір замовк* (В. Симоненко);

– дієсловами звукової семантики – *співати, сурмити*: *...
виснажений приєржк співатиме* (Б. Рубчак); *... у ріг/ місяця/
тривогу/ сурмить/ вечір* (І. Калинець).

Контекстуально-синонімічний дієслівний ряд вибудовуєть-
ся на ґрунті об'єднувальної семи 'вогонь', пор.: *Мамо, вечір дого-
ря, вигляда тебе роса* (Б. Олійник); *... вечір горить синім по-
лум'ям,/ холодним, німим, присипляючим* (Ю. Тарнавський);
Повечір'я ще тліє (В. Стус). Відповідна семантика досягає
кульмінації в естетизованому розмовному фразеологічному ви-
слові *згоріти (зітліти) на попіл*, який у поетичних мікроконтек-
стах виступає носієм значення „згоріти зовсім, дощенту” та реалі-
зується за допомогою прикметника *вечоровий*: *Жар вечоровий
згасає на попіл і дим* (В. Стус).

Відомо, що мовно-естетичні трансформації, що
відбуваються зі словом у художньому тексті, спрямовані
здебільшого на оновлення поетичної мови. У зв'язку з цим, як
наголошує В. П. Григор'єв, варто пам'ятати, що „семантика
поетичної мови розвивається значно швидше, ніж семантика

загальної мови, випереджає її, хоч їх розвиток відбувається в тісній взаємодії” [2, 5]. Цю закономірність показово підтверджують антропозорієнтовані метафори із стрижневою лексемою *вечір*: **Збожжеволілий** од смоковниць/ і гомону спеки, **вечір/ непритомний упав** на бедра/ поранених вершників (В. Стус). У цьому випадку антропоморфізм усвідомлення певного відтинка часу ефективно підтримують епітети *збожжеволілий, непритомний*.

Асоціативні потенції часономенів продуктивні у сполучуваності з дієсловами, які тематично належать до інших лексико-семантичних груп, концептосфер тощо. Так, один із найширших сегментів корпусу дієслівних метафор репрезентують предикативні метафори, у межах яких функцію суб’єкта поетичної дії виконує темпоральна номінація, а предиката – дієслово на позначення фізичної, фізіологічної активності людини. Частотним і продуктивним засобом персоніфікації частини доби *вечір* виступають предикативні метафори: *засинати, спати, позіхати, дихати, дивитися, визирати, думати, говорити, мовчати, лежати, сміятися, реготати* і т.ін.: *І дихав* мудрістю і сподіванням **вечір** (І. Драч); *Як дихає* **вечір** – все вибуха солов’ями (І. Драч); **Вечір** без ранку *плаче* (В. Стус); ...**вечір** *протягає рамена* (Б. Бойчук); **Вечір** *лягає, влягається, моститься, збиває подушку туди і сюди, Ніяк не засне, трохи лютиться, злоститься* (І. Драч); *Хилиталася темінь патлата, Вечір важко ліз через тин* (В. Симоненко); *Вже* **вечір** *тіні склав у стоси* (В. Стус); ... **вечір** ... *коромислом несе/ сугроби верб/ у суголос акацій* (Б. Рубчак). Подані ілюстрації демонструють естетично-змістову доцільність поєднання в предикативний комплекс іменника *вечір* та дієслів і дієслівних сполук, що за семантичними параметрами належать до лексико-семантичного поля „людина” (*дихати, плакати, протягати рамена, лягати, моститися, збивати подушку, засинати, лютитися, злоститися, лізти через тин, складати у стоси*).

Встановлено, що окрему мінігрупу формують образи, в яких антропоморфну мовно-естетичну трансформацію номінації *вечір* забезпечують субстантивні епітети, граматично оформлені як прикладка: *Як* **вечір-грішник** *у блакитній рясі/ нас почне благословляти на любов* (Б. Олійник); **Вечір-мулат** *підійшов до*

порога (Л. Костенко); *Вечір-мисливець/ підстрелене сонце/ несе у сірому ягдташі* (Л. Костенко).

У межах антропоморфного типу мовомислення та образотворення актуалізується також екзистенційно навантажена асоціація *вечір – смерть*: ...*вечір* ... чомусь *спонукує* їх [людей]/ *думати про старість і часами/ про смерть* (Ю. Тарнавський); ... *благословля приречених в ісход/ порожніми устами вечір, вдягнений в шинелю смерти* (Б. Бойчук); *Надходить вечір, мій останній вечір./ Я вирушав у безвість, в небуття* (М. Руденко); *А вечір не минає./ Стоїть, як мрець, що труну покидає* (В. Стус). Вербалізаторами семантики смерті, які в рамках поданих поетичних фрагментів виявляються безпосередньо граматично пов'язаними з іменником *вечір*, виступають як стрижнева однойменна номінація *смерть* і її контекстні синоніми *небуття*, *безвість*, так і негативно марковані мікрообрази *мрець*, *труна*, епітет *приречені* тощо.

Порівняно з корпусом антропоморфних метафор інтерпретації часономена *вечір* через поняття лексико-семантичного поля *природа* – кількісно нечисельні. Вони реалізуються в асоціативно-образних співвіднесеннях:

вечір – тварина, птах, комаха: ... *вечір всідається тихо на покуті/ Крила складає, ворушить крилом* (І. Драч); *Кружеляє понад нами вечір, крила розкрилиши* (В. Стус); *Нью-йоркські вечори рояться, наче оси* (Л. Костенко); *А вечір пасеться, хвостом вимахує* (І. Драч);

вечір – рослина: *Гойдається вечора зламана віть,/ як костур сліпого, що тичеться в простір осінньої невіді* (В. Стус);

вечір – вода: ... *крізь воду вечора прозирає/ затоплене місто нашого кохання* (І. Калинець).

Прагнення авторів мислити конкретними образами, робити абстрактну семантику візуально сприйнятною виявляється також у метафорах опредметнювального характеру, в межах яких слово *вечір* встановлює контекстні семантичні зв'язки з іменником *вітрило*: *Сонце, намальоване циноброю,/ на вітрилах вечора пливло* (Д. Павличко), номенами предметів *парасолька*, *мідяк*: ... *під голубими парасольками вечора* (Ю. Тарнавський); *Цей вечір,/ немов мідяк, крізь продрану кишеню/ скотився в щілину асфальту* (Ю. Коломиєць), назвами їжі та напоїв: *Осінні вечори, такі густі, як вина,/ Що добру сотню літ простояли в льохах/*

Заможної та славної родини;/ Тягучі, наче мед, і тихі, наче плач/ Ображеної бозна-чим дитини (К. Москалець).

Зауважимо, що загальновизнаною стильовою ознакою поетичної мови є її здатність до лексико-граматичного розвитку поетичної номінації у словотвірних похідних (узуальних та okazіональних), а також нарощення нових семантичних нюансів у цих одиницях. Стосовно аналізованого темпорального іменника *вечір* зазначаємо текстову активність прикметників *вечірній* („прикм. до **вечір** 1. // Який буває ввечері. // Який відбувається, здійснюється, проходить або діє увечері” [4, I, 344-345]), *вечоровий* (перев. поет. „те саме, що **вечірній**” [4, I, 345]) та дієслова *вечорити* („наближатися, проявляти свої ознаки (про вечір)” [4, I, 345]). В аналізованих поетичних текстах вони функціонують у двох семантичних ракурсах:

– у загальномовних значеннях, визначених академічним тлумачним „Словником української мови”: *Вечірнє сонце стомлено сідає* (М. Руденко); *Вечірнє сонце дибється при спаді* (В. Стус); *Дощу набрала хмара вечорова* (М. Вінграновський); ... *вечірній вітер бігав по вівсі* (І. Гнатюк); *Тчуть осоки на варстатах галуззя/ вечірній обрій* (Б. Рубчак); ... *в одне віконце світить вечірня зоря* (В. Голобородько); *Минулося кохання вечорове,/ Невинні поцілунки відцвіли* (Д. Павличко); *Ти співав до мене пісні вечорові* (Л. Костенко); *І просто сум, І просто вечоріє* (Л. Костенко); *Вечоріли дні* (Л. Костенко);

– в індивідуально-авторських інтерпретаціях, що засвідчують органічність їхнього входження до національно-поетичної та мовно-культурної свідомості: ... *у світлі любові ... яснішали/ навіть померклі вечірні очі* (Б. Бойчук); ...*довечоріє день і світ/ і ми довечорієм* звісно (І. Калинець).

Отже, здійснене дослідження дає підстави констатувати те, що складники лексико-семантичного мікрополя *вечір* не тільки засвідчують тяглість традиції поетичного слововживання відповідного темпорального номена, але й демонструють новітні напрямки його образно-естетичних модифікацій через актуалізацію сем ‘колір’, ‘запах’, ‘звук’, а також через конкретизацію абстрактної часової семантики в метафоричних структурах персоніфікаційно-опредметнювального характеру. Такі образи оформлюються в контексті через накладання лексичного значення іменника *вечір* та слів, носіїв колірної, одоративної, звукової

семантики, маркерів емоційно-психологічного стану людини, чуттєвого впливу тощо і є виявами внутрішньосемантичних потенцій аналізованої назви частини доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеволодова М. В. Категория именной темпоральности и закономерности ее речевой реализации: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.00 „Общее языкознание” / М. В. Всеволодова. – М., 1982. – 24, [1] с.
2. Григорьев В. П. Словарь языка русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1965. – 224 с.
3. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. О. Пустовіт. – К., 1993. – 36, [1] с.
4. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – 1980 с.
5. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20-30 рр. ХХ ст.: (системно-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. О. Ставицька. – Київ, 1996. – 51, [1] с.
6. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
7. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. — М.: Наука, 1973. – 280 с.

Petrushenko Olha. Expressive representation of the mechanisms of metaphorization temporal token „evening” in the poetical dictionary of the second half of the twentieth century

The mechanisms of temporal category „evening” metaphorization realized in the language of Ukrainian poetry of the second half of the twentieth century are observed in this article. The main structural and semantic types of metaphorical formations that reflect the established and individual-authors vectors of the development and stylistic realization of this temporal nomination “evening” are investigated.

Key words: temporal nomination, metaphorization, structural and semantic types of metaphorical formations, lexical-thematic group, linguistic and temporal picture of the world.

Стаття надійшла до редакції 3.04.2012 р.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СМИСЛОВОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

У статті розглядаються питання комунікативного спрямування навчання іноземних мов і з'ясовуються особливості застосування функціонально-смыслового підходу до формування іношомовної компетенції.

Ключові слова: комунікація, комунікативний метод, компетенція, функціонально-смысловий підхід.

Навчанню іноземних мов відводили чільне місце здавен, адже знання мов відкриває шляхи у культурний, соціальний, економічний, політичний та багато інших просторів певної країни. Однак не завжди мовам навчають ефективно. Традиційне навчання іноземної мови передбачає застосування граматико-перекладного та аудіо-лінгвального методів і, зосереджуючись на формі та найменуванні певної структури, а також її механічному тренуванні в окремих реченнях, не ставить перед мовцем конкретних комунікативних завдань. Ці методи дають можливість ґрунтовно вивчати і відтворювати правила та перекладати певні граматичні конструкції, що не пов'язані з життєвими ситуаціями. Таке вивчення іноземних мов, особливо на теренах СРСР, призвело до того, що випускники ВНЗ класифікували свої навички іноземних мов як „володіння мовою зі словником”, тобто мовцям бракувало навичок реального, живого, не відірваного від життєвих ситуацій спілкування.

Сучасне життя акцентує на інтеграції України в Європу, пропагує налагодження міжнародних зв'язків у культурній, соціальній, політичній та економічній сферах, тобто розширення можливостей обміну досвідом у різних сферах життєдіяльності. Сьогодні молодь усвідомлює, що іноземні мови – не лише ключ до спілкування, а й реальна можливість здобути освіту в країнах, мова яких вивчається, таким чином культурно збагачуючись та

розширюючи свій світогляд. Цитуючи Дейла Карнегі, є „чотири способи і лише чотири способи за допомогою яких ми контактуємо зі світом. Нас оцінюють і класифікують за цими чотирма способами контакту: що ми чинимо, як ми виглядаємо, що ми висловлюємо і як ми це висловлюємо” [10]

Недостатня комунікативна спрямованість, традиційне застосування граматико-перекладного методу, низький рівень мотивації навчання, обмежений арсенал методичних прийомів із застосуванням фронтальних методів роботи, відсутність емоційного фактору не сприяють повному й осмисленому засвоєнню знань, розвитку умінь та навичок. Вимоги часу та реформа системи освіти орієнтують освітян на гуманістичний підхід, на застосування методів, які сприяють творчому розвитку особистості, розкривають її індивідуальні особливості та зумовлюють актуальність нашого дослідження, що полягає у висвітленні сучасних підходів до навчання іноземних мов з урахуванням основної мети навчання іноземних мов, а саме – навичок спілкування.

Про вагомість систематичного й цілеспрямованого вивчення іноземної мови залежно від мети оволодіння нею говорив свого часу К. Ушинський [2, 69]. Із погляду порушеної у статті проблеми слід виділити праці українських та російських методистів, які звертаються до ефективної методики викладання іноземних мов. Серед них – Є. Пассов, Л. Щерба, М. Ляховицький, С. Ніколаєва, П. Бех, Л. Биркун, О. Близнюк, О. Вишневський, С. Гапонова. Є. Пассов, Є. Мельник, Н. Складенко. В. Бухбіндер Г. Китайгородська та ін. на основі вивчення досвіду Г. Лозанова запропонували новий підхід до вивчення іноземних мов. Розробивши інтенсивну методику вивчення іноземних мов, учені вказують на вагомість соціально-психологічних закономірностей формування мовних стереотипів, визначають основні принципи налагодження контакту в комунікативному підході, виділяють фактори впливу на мотиваційну сферу студента.

Витоки сучасних методів навчання іноземної мови відображені у працях таких зарубіжних учених, як Дж. Ашер, Ч. Фріз, Р. Ладо, Г. Гатеньо, Т. Террелл, С. Крашен. Низку критичних статей, що аналізують сучасні методи навчання іноземних мов та пропонують шляхи реалізації цих методів на

сучасному етапі, знаходимо у доробку таких дослідників, як Д. Ларсен-Фрімен, Дж. Річардс, Т. Роджерс, Ш. Сміт, Р. Елліс, Н. Гарретт, К. Шаффер.

Після того як у 1957 році Ноам Хомський у книзі „Syntactic Structures” запропонував поняття „граматична компетенція”, північноамериканський лінгвіст та антрополог Дел Хаймз на противагу обґрунтував поняття „комунікативна компетенція”, якою повинні володіти мовці, усвідомлюючи відповідність до різноманітних соціальних контекстів. Інші науковці, такі, як Дж. Фірт, М. Халлідей, Дж. Остін також запропонували переглянути традиційні підходи до вивчення іноземних мов, підтримуючи думку, що основне завдання мовлення – комунікація [7, 4].

Комунікативний метод, який розробили Трейсі Террел та Стівен Крашен, спрямований на досягнення мовної компетенції з метою спілкування. Цей метод передбачає: сприймання на слух, формування навичок спілкування на ранньому етапі, активну мовну діяльність, що в комплексі спонукає до природного оволодіння мовою подібно до того, як дитина набуває навичок спілкування рідною мовою. Мовній діяльності передують сприймання мови на слух, адже мовлення не повинно бути штучним, лише природним. Звучить тільки іноземна мова, якої навчають за принципом „повного занурення”, тобто слухання є надзвичайно важливим. Мовні помилки не виправляють уголос. Ретельний, свідомий підхід до навчання граматики вже не вважають домінантним. Надзвичайно важливою є робота у малих групах із метою закріплення щойно вивчених структур. Наочні матеріали із залученням малюнків, фотографій, слайдів, лексичних ігор, діалогів, змагань, відпочинкових видів діяльності, а також тих видів діяльності, що базуються на власному досвіді та реаліях стимулюють швидке вирішення проблемних завдань, а також використання схем, карт, графіків, реклами тощо. Тепер основна увага зосереджується на студентах, а викладач повинен дати їм можливість частіше висловлюватися самостійно. Формальне пояснення граматичних правил зводиться до мінімуму.

Підтримуючи розвиток комунікативно-орієнтованого навчання, Джон Ленгшоу Остін, британський філософ, у праці „How to do things with words” запропонував термін „мовленнєві акти” (speech acts) і зазначив, що під час таких актів слова не

лише називають предмети, формують запитання, виражають накази та поради, роблять пропозиції, але й вражають, підбадьорюють, переконують у спілкуванні. Цей підхід і дав поштовх для розвитку функціонально-сміслового навчання мов (functional-notional approach) [6].

У 1972 році британський лінгвіст Д. Уїлкінз у своїй публікації запропонував радикально змінити традиційний дескриптивний підхід до навчання граматики та лексики та впровадити аналіз комунікативних норм, які потрібні мовцям для ефективного розуміння і спілкування. Уже в 1976 році були прийняті так звані смислові (поняттєві) навчальні програми (Notional Syllabuses), які показували, як мова може бути поділена на категорії залежно від таких понять, як якість, розташування, час та функції, висловлювання прохань, пропозицій та вибачень [7, 4; 11; 17].

Рада Європи на основі праці Уїлкінза окреслила комунікативну мовну навчальну програму (Communicative Language Syllabus), у якій йшлося про ті комунікативні функції, якими мовцю слід оволодіти для ефективного спілкування на певному етапі мовної компетенції. Підручники, розроблені з урахуванням функціонально-сміслового підходу, базувалися на певних функціях, які мовці повинні реалізувати залежно від понять, наприклад, представлення та знайомство, висловлювання прохань тощо. Ця навчальна програма передбачала застосування таких видів навчальної діяльності, як робота в парах, групах та участь у рольових іграх.

Функціонально-сміслова програма є радше способом організації плану навчання мови, аніж методом навчання. Навчання ведеться не в межах граматичних структур, як в аудіо-лінгвальному методі, а за допомогою „понять” та „функцій” (notions and functions). За цією моделлю під „поняттям” розуміємо певний контекст, за допомогою якого мовці спілкуються, в той час як „функція” слугує певною метою для мовця в конкретному контексті. Наприклад, поняття „канікули” вимагає певних мовних функцій, як-от планування подорожі, замовлення квитків, реєстрація в готелі тощо.

Прихильники функціонально-сміслового підходу стверджували, що він здатен подолати недоліки аудіо-лінгвального методу, допомагаючи студентам ефективно спілкуватись у різноманітних життєвих ситуаціях.

Слід зауважити, що в традиційному прямому граматико-перекладному чи аудіо-лінгвальному методах такі граматичні структури англійської мови, як використання умовного способу чи модальних дієслів, наприклад, *If I were you, I would apply for this job* чи *Would you like?* вважалося доцільним застосовувати на середньому та вищому рівні мовної компетенції, в той час як у новій навчальній програмі вони впроваджувалися на початковому етапі з огляду на їх постійне і важливе застосування в повсякденних життєвих ситуаціях. Необхідно зазначити, що традиційно прийнята послідовність надходження мовного матеріалу у більшості підручників з іноземних мов може бути непродуктивною в певних умовах. Наприклад, мовні моделі повсякденного спілкування засобами англійської мови містять екстенсивне використання модальних дієслів у ввічливих формах звертання, прохання, відмови, пропозиції, запрошення тощо. Тому слід ознайомити студентів з такими граматичними явищами на тому етапі, що його вимагає певна комунікативна ситуація. При цьому зауважимо, що в межах функціонально-сміслового підходу пояснення чи виокремлення граматичної структури та її назви не вважається важливим.

Критики цього підходу часто висловлювали запитання щодо важливості послідовності представлення різних функцій і понять, наприклад, чого слід спочатку навчати: пропозиції, побажання, скарги чи вибачення? Крім того, виникали запитання, чи слід пояснювати різницю між неформальними звертаннями на зразок *Can I?* і більш формальними *Would you mind if I?* або чому слід навчати мовців на вищих рівнях мовної компетенції – лише складнішим мовним структурам чи вдаватися до екстралінгвістичних понять, скажімо, таких, як саркастична скарга?

Проте функціональний підхід має й певний позитив, оскільки більшість сучасних підручників містять вправи функціонально-сміслового характеру поряд з іншими лексико-граматичними вправами, таким чином забезпечуючи мовців комунікативно важливими виразами, необхідними для реальних мовленнєвих ситуацій (наприклад, робота в парах чи групах для обговорення прочитаного тексту).

Очевидно, що функціонально-смісловий підхід є одним із можливих шляхів реалізації комунікативного методу і підкрес-

лює важливість розроблення навчального плану у вивченні іноземної мови. Щоб скласти ефективний план, основні мовні концепції слід розбити на частини так, щоб кожна з них відображала комунікативні ситуації, в яких вони вживаються.

Автори книги „The Functional-Notional Approach” Мері Фіноччіаро та Крістофер Брумфіт вважають, що кожна комунікативна ситуація неможлива без існування понять. У контексті функціонально-смыслового підходу **поняття** – це значущі елементи, які можуть виражатися за допомогою іменників, займенників, сполучників, прикметників та прислівників. Використання певного поняття зумовлене трьома основними факторами: а) функцією, б) елементами (особливостями) ситуації, в) темою, яка обговорюється.

Ситуація може вплинути на варіанти мови, наприклад, діалекти, формальність та неформальність мовних стилів, а також на спосіб висловлювання. Ситуація містить такі компоненти: учасники мовленнєвого акту; місце, де відбувається розмова; час, коли відбувається розмова; тема, яка обговорюється.

Висловлювання чи твердження, що впливають із функції, ситуації та теми, називаються **експонентами**. Експоненти спричиняють **кодування мовлення**. **Код** – це та мова, якою розмовляє певна група людей чи мовна спільнота. **Вмикання коду** – це зміна чи перехід на кодовану мовну систему під час акту мовлення, що є навмисною поведінкою (тактикою), спрямованою на секретність інформації, мовний престиж або ж на елементи міжособистісних стосунків мовців.

Мері Фіноччіаро пропонує класифікацію функціональних мовних категорій і виділяє п'ять основних: **особистісні, міжособистісні, спрямовуючі, відносні та уявні**.

Особистісні категорії – це з'ясування чи впорядкування своїх ідей та думок; висловлювання думок та почуттів. **Міжособистісні категорії** дають змогу встановити та підтримувати бажані соціальні та робочі стосунки. **Спрямовуючі (скеровуючі) категорії** мають на меті вплинути на дії інших людей, а також підпорядкуватися скеруванню інших або ж відмовитися від такого впливу. **Відносні категорії** простежуються у розмові, що стосується певних предметів, дій, подій чи людей вашого оточення в минулому чи майбутньому, а також відображають судження про мову (що називають металінгвістичною функцією). **Уявні категорії** передбачають розвиток уяви, артистизму і творчих здібностей: обговорення поезії, художніх творів, музичного твору, вистави, картини, кінофільму, телевізійної програми тощо [11, 65-66].

Усі згадані категорії, без сумніву, спрямовані на розвиток навичок реальних комунікативних ситуацій і допомагають адекватно реагувати у тій чи іншій життєвій ситуації. Адже досить часто, розвиваючи навички діалогічного мовлення, студенти здебільшого орієнтуються на лексичне наповнення реплік, а також використання певних граматичних структур, упускаючи використання певних фраз ввічливості, здивування, співчуття тощо, які власне відрізняють діалогічне мовлення від монологічного, а також допомагають уникнути психологічного напруження під час розмови.

Дейл Карнегі у відомій книзі „*How To Win Friends and Influence People*” пропагує „філософію вдячності” і наводить такий приклад: „Якщо, скажімо, офіціантка приносить нам картоплю-пюре замість замовленої смаженої картоплі, ми зауважимо: „Мені шкода вас турбувати, але я надаю перевагу смаженій картоплі”. Вона, ймовірно, відповість: „Жодних проблем” і з приємністю принесе наше замовлення, оскільки ми виявили до неї повагу”. Д. Карнегі вважає, що короткі ввічливі репліки, як-от *I'm sorry to trouble you, Would you be so kind as to....? Won't you please....? Would you mind? Thank you* тощо „змащують зубці монотонного млинки буденного життя» і є «критерієм гарного виховання» [9, 58].

Отже, функціонально-смісловий підхід дає змогу викладачеві спланувати заняття так, щоб охопити певну життєву ситуацію. Добре продуманий сюжет, залучення студентів до роботи в парах і групах, наближеність занять до реальних мовленнєвих ситуацій дасть нагоду останнім спробувати проявити себе в тій чи іншій ситуації, грамотно використавши лексичний запас та граматичну компетенцію. Зосередження не на формі і класифікації тієї чи іншої структури, а на її активному використанні в певній мовленнєвій ситуації дасть змогу студентам ефективно спілкуватися, не відчуваючи при цьому жодного дискомфорту чи психологічного напруження, таким чином максимально наближуючи їхні мовленнєві навички до властивих носіям мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник / [кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої]. – К.: Ленвіт, 1999. – 319 с.
2. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в 19-20 вв./ [Н. И. Гез, И. А. Зимняя, И. В. Рахманов]; под. ред. И. В. Рахманова. – М.: Педагогика, 1972. – 320 с.

3. Китайгородская Г. А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам / Г. А. Китайгородская – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
4. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
5. Atkinson D. Toward a Sociocognitive Approach to Second Language Acquisition // The Modern Language Journal. – 2002. – №86/4. – pp. 525–545.
6. Austin J. L. How to Do Things with Words: Second Edition. – Harvard University Press, 1976. – 192 p. / John Langshaw Austin. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/J._L._Austin
7. Brandl K. Communicative Language Teaching in Action: Putting Principles to Work. – Prentice Hall, 2008.
8. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching: Fifth Edition. – White Plains, NY: Pearson Education, 2007.
9. Carnegie D. How to Win Friends and Influence People. Simon and Schuster, – 1981. – 133 p.
10. Great Thinkers of the world. Dale Carnegie. – Режим доступу: <http://www.livinglifefully.com/thinkerscarnegie.html>
11. Finocchiaro, M. & Brumfit, C. The Functional-Notional Approach From Theory to Practice. – New York, NY: Oxford University Press, 1983. – 235 p.
12. Richards J. C., Rogers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
13. Savignon S. Communicative Language Teaching: State of the Art//TESOL Quarterly. – 1991. – № 25. – pp. 261-277.
14. Terrell T. D. The Role of Grammar Instruction in a Communicative Approach // Modern Language Journal. – 1991. – № 75. – pp. 52-63.
15. Thompson G. Some misconceptions about communicative language teaching// ELT Journal. – 1996. – №50/1. – pp. 9-15.
16. Widdowson H. Teaching language as communication. – Oxford, UK: Oxford University Press, 1978.
17. Wilkins D. A. Notional Syllabuses. – Oxford: Oxford University Press, 1976. http://www.brainyquote.com/quotes/authors/d/dale_carnegie_3.html

Biletska Olena. Key Principles of Functional-Notional Approach Application in Foreign Language Competence Formation

The article highlights the use of the communicative method in language learning and focuses on the functional-notional approach to foreign language acquisition.

Key words: communication, communicative method, competence, functional-notional approach.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2011 р.

ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2'37
ББК 81.411.1-7

Наталія Колесник (Чернівці)

ТОПОНІМНЕ ПОЛЕ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ КОНТИНУАНТІВ ФОЛЬКЛОРОНІМНОГО ПРОСТОРУ

На матеріалі українського фольклору досліджено топоніми як засіб створення просторової домінанти, з'ясовано основні аспекти вивчення цього важливого складника фольклоронімного простору.

Ключові слова: фольклорна власна назва, фольклорний текст, фольклорний топонім, топонімне поле, локалізаційна функція, конотація, фольклоронімний простір.

Сьогодні в межах лінгвістичних студій фольклороніми є об'єктом вивчення насамперед лінгвофольклористики та ономастики. У лінгвофольклористиці онімну лексику українські мовознавці розглядають вибірково, не враховуючи її системний характер, окрім того, рідко беруть до уваги її особливий щодо апелятивів статус. Показовими в цьому плані є дослідження І. Клімас, представниці одного з найрепрезентабельніших на східнослов'янських теренах лінгвофольклористичних центрів – курської школи лінгво-фольклористики, – дослідниці фольклорної лексикології, у численних працях якої онімний матеріал залучений спорадично і лише як ілюстративний [8].

Найновіші монографічні дослідження українських лінгвофольклористів Т. Беценко „Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції” (2008) та Н. Данилюк „Поетичне слово в українській народній пісні” (2010) загалом засвідчують подібну тенденцію [2; 4]. Не змінюють кардинально ситуацію навіть праці, присвячені безпо-

середньо одному з ономастичних розрядів, зокрема стаття Н. Данилюк про топоніми на позначення іноземних локусів у текстах народних пісень. Як зазначила сама авторка, мета її розвідки – з'ясувати „відображення просторових уявлень українців про світ” [5, 31], тобто основним аспектом вивчення є культурологічний. На нашу думку, поза увагою дослідниці опинився засадничий момент: фольклоронімний простір нерозривно пов'язаний як з усією системою фольклорної мови, так і з національною системою називання, він є водночас особливим континуантом українського ономастикону та мікросистемою лексики фольклору, зі своєрідною структурою, семантикою, жанровою зорієнтованістю і вагомістю у фольклорній мовній моделі світу.

В українській ономастиці, попри те, що захищено кілька дисертацій, присвячених онімам у фольклорі [11; 22; 23], топонімія, засвідчена текстами усної народної словесності (не поодинокі назви, а топоніми як автономна підсистема фольклорного ономастикону), ще не потрапила в поле зору науковців. Це, зрештою, певна тенденція у вивченні ономастикону художнього тексту загалом. Так, наприклад, топонімія авторського художнього твору теж не одразу стала предметом зацікавлення українських дослідників. Від початків літературна ономастика відзначена посиленням інтересом до вивчення саме антропонімії як найважливішого, найсуттєвішого складника онімного простору будь-якого художнього твору. Проте останнім часом поряд з працями, у яких географічні назви проаналізовано як один з компонентів онімної системи конкретного твору [7; 16; 24], з'явилися узагальнювальні розвідки про роль і функціонування топонімів у художньому тексті, досліджується топономастична манера письма певного автора [6; 20; 21]. Хоча останніх праць ще доволі мало, але саме в них закладено початки системного вивчення поетотопонімікону як теоретичного конструкту, одного із засобів створення просторової домінанти художнього твору і засобу стилізації. Отже, у творах авторської літератури топоніми останнім часом розглядають як місткі й ефективні деталі контексту, що виокремлюють просторову домінанту художнього мікросвіту, і є дієвим засобом авторського письма [20, 190].

Мета нашої розвідки – з'ясувати основні аспекти дослідження топонімного поля українського фольклору як одно-

го з основних сегментів національного фольклоронімного простору, жанрову зорієнтованість його якісних та кількісних параметрів.

Схему й методику аналізу топонімії текстів художньої літератури, як і апелятивної лексики, засвідченої текстами усної словесності, очевидно, не можна беззастережно припасувати до географічних назв у фольклорі. Топонім у текстах усної народної творчості загалом виконує (має рацію Н. Митропольська) службову щодо сюжету роль – „надати топографічної і локальної визначеності в усьому, що втілює” задум фольклорного твору [19, 22]. Необхідність виконавцеві цього твору локалізувати в просторі ту чи іншу подію спричинює використання певного набору власних назв, хоча є жанри (а жанровий чинник у фольклорі є абсолютним, системотвірним [8, 16]), у яких взаємодія топонімної та фольклорної інформації призводить до явища, яке російська дослідниця Е. Березович визначила терміном „фольклорна ремотивація топоніма”, суть якої полягає в спробі пояснити внутрішню форму топонімів за допомогою творів усної народної творчості. У результаті з’являється текст, який, як правило, є топонімною легендою [1, 33]. Серед зібраних нами топонімних легенд Чернівецької області трапились такі: *містечко Вижниця назване так тому, що на цій території до появи поселення була велика трава, яку вижинали; село Велике з’явилося у результаті того, що багато хат, які були розташовані на великій території, об’єднали; у селі Судилові татари вчинили суд над жінкою, яка в бочці з розсолом втопила їхнього ватажка; на території Черешеньки першою посадили черешеньку; у Черногузах перший поселенець був схожий на птаха черногуза* тощо. Очевидно, що в цьому випадку топонім стає поштовхом для розгортання фольклорного тексту, відбувається переосмислення власної назви, її мотивації.

Проте в більшості жанрів народної творчості, хоча в кожному з них топонімія має власні квалітативні й квантитативні характеристики, функція географічних назв первісно була локалізувальною. Навіть у казках – жанрі, який дослідники трактують як фантастичну оповідь, а простір у них вважають величиною умовною [18, 419], поряд з міфотопонімами доволі активно вживаними є реальні назви. Так, досліджуючи топонімію

закарпатської народної казки, ми виявили, що понад 70 % казкового топонімікону становлять місцеві назви, добре відомі будь-якому мешканцеві Закарпаття [10, 132].

Зрештою це загальна тенденція використання топонімів у фольклорі. Наприклад, в опрацьованих нами збірках народних пісень у записах І.Франка та Ю. Федьковича більше половини репертуару географічних назв становить регіональна топонімія, завданням якої є локальна орієнтація подій. У буковинському пісенному матеріалі це ойконіми *Чернівці, Вижниця, Путилів, Садигура, Розтоки, Кути, Косів, Сучава, Сторожинець, Василеве, Дубівці, Кіцмань, Шубранець, Глибока*, гідроніми *Прут, Серет, Черемош*, ороніми *Ферескуля, Карпати, Чорна гора*; у записах з Галичини – ойконіми *Станіслав, Львів, Самбір, Стрий, Коломия, Кути, Косів, Мулинь, Лолин, Жаб'є, Ворохта, Верджигуша*; ороніми *Чорні гори, Чорногора*; гідроніми: *Ключівка, Дністер* [12; 15]. Якщо ж звернутися до жанрової специфіки, то очевидно, що насамперед в історичних, козацьких, чумацьких, рекрутських солдатських, жовнірських, заробітчанських, емігрантських піснях, піснях-хроніках чимало топонімів є реаліями, які чітко локалізують місце тих чи тих подій, про які йдеться в тексті. Отож, рясніють ці твори географічними назвами на кшталт *Бережани, Бердичів, Булехів, Вінниця, Гайсин, Глухів, Гусятин, Жванець, Заліщики, Іванівці, Космач, Лебедин, Могилів, Немирів, Очаків, Панівка, Прилуки, Печеніжсин, Сатанів, Умань, Хуст, Шаргород* тощо.

Наприклад, у рекрутських піснях з різних теренів України названо міста й містечка, що були відомі як пункти збору новобранців:

*Ой лишив я кучерики у Хусті на танку,
Бодай пани поздыхали, що ня взяли в бранку (Закарпаття).
Я кучерики любила
З малої дитини,
Що в Кіцмани облетіли
За квадра години (Буковина).
А учора ізвечора прийшла карта з Гайсина...
Стали карту читати, кого в військо забрати (Вінничина).
Не буду, не буду дробний овес косив,
Піду до Сяночка, буду шаблю носив (Надсяння).
В Коломії заgrimіло,*

*А в Косові трісло,
Положили жовняренька,
На новеньке крісло (Гуцульщина).*

Якщо ж звернутися до обрядових жанрів, то попри те, що, на думку дослідників, в обрядовій пісенності номінативна функція топонімів помітно згладжується [17, 27], зібраний нами матеріал фіксує чимало реальних топонімів.

У веснянках з Хмельниччини і Київщини співають:

*А у Губчі серед села
Там стояло дівок сорок (с. Губча Старокостянтинівського р-ну).
А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле.
Молодому козаченьку мандрівочка пахне.
Помандрував козаченько з Лубен у Прилуки.
За ним іде дівчинонька, здіймаючи руки (Київщина).*

У купальських і петрівчаних піснях із сіл Вінниківці, що на Вінниччині, та Садків, що на Тернопільщині, засвідчено:

*В Вінниківцях шумить, гуде, а в Дубові дощик йде,
Сходьтєся, люди, дивитися, як буде Іван женитися.
Ой літав сокольо,
Через наші Садки...*

Цікавими є приклади вживання ойконімів у весільних піснях. Наприклад, в одному випадку, поряд з назвою села, де відбувається весілля, використано ойконіми на позначення найближчих міст, вагомих для мешканців села, які, зрештою, є межею відомого їм, звичного для них світу:

*Й а Кам'янци заgrimіло,
А в Хотіни хмари стали,*

А в Білівцях дощі стали...(с. Білівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.).

Ужиті назви, окрім того, що окреслюють життєвий простір виконавця та слухачів пісні, формують також характерну для фольклорної моделі світу семантичну опозицію „своє-чуже”. До речі, текст пісні засвідчує лише її позитивні члени, чужий світ залишається безіменним, що є природним для весільної пісні з її загальною налаштованістю на найкраще.

В іншому тексті ужитий ойконім *Львів*, попри те, що текст зі Львівщини, не так покликаний окреслити його просторову домінанту, як увагомити учасників події та саму подію: бояри та староста прямують до дівчини із самого Львова. Однією з ос-

новних, за О. Хроленком, ознак фольклорного слова є його оцінність. Саме позитивну маркованість ойконіма *Львів* і використовує текст, підсилюючи її уживанням прикладки *город*:

Попід Львовом - городом стоять коники рядом.

Всі бояре коні поят, коли старостойка не поїт (Львівщина).

Часто вживаний у весільних піснях онім *Литва/литва*, на який звернула у своєму дослідженні, присвяченому топонімам, Н. Данилюк [5, 31], є не географічною назвою, а етніонімом, яким українці віддавна йменували білорусів. Але, як зауважила М. Шубравська, у фольклорі уживане з негативним відтінком – недруг, ворог [25, 12]. Заслуговує на увагу факт, що ім'я *Литва*, за спостереженнями російських лінгофольклористів, є частовживаним у карельських билинах і „з епітетом *поганая* використовувався для метонімічного позначення чужоземного війська” [8, 124].

Щодо топонімного поля коломийок, то, на противагу згаданим щойно жанрам, воно є доволі важливим сегментом коломийкового онімного простору. В. Гнатюк зібрав більше 300 зразків текстів коломийок, ключовими словами яких є географічні назви. Проте і в коломийках інших тематичних груп уживання топонімів не поодинокі. Окрім того, серед географічних назв доволі значною є частка мікротопонімів, що не характерне для інших жанрів пісенного фольклору. Для коломийок загалом характерне використання вузькорегіональної онімії, одним з найяскравіших репрезентантів якої є місцеві ойконіми. Частина з них, трохи більше ніж за століття, що минуло з часу запису пісень, – уже не існує і сьогодні є лише фактом історії (*Волцінів, Гниловід, Ферлів* та ін).

У наведених текстах усіх жанрів власні назви сіл, міст, містечок є важливим засобом самоідентифікації, не менш важливим, на думку польського ономаста Е. Вольнич-Павловської, ніж ім'я і прізвище [26, 187]. Наші попередні дослідження засвідчили, що вивчення репертуару не тільки ойконімів, але й хоронімів у порівняльному аспекті (маємо на увазі зіставлення репертуарів топонімів, засвідчених піснями з різних регіонів України) дало б підстави для висновків про фольклорну картину світу українця залежно від місця народження та проживання. Якщо світ буковинця (за піснями, записаними Юрієм Федьковичем) окреслено хоронімами *Німеччина, Угорщина, Польща, Во-*

лощина, Італія, Крим, Поділля, Загір'я, то світ галичанина обмежений такими власними назвами: *Німеччина, Туреччина, Польща, Венгри (Угри), Прусія, Буковина, Поділля, Підгір'я* [12; 15].

В історичних піснях трапляється чимало іншомовних назв, що іменують певні історичні реалії, пов'язані з тими чи тими історичними подіями: *Варна, Волощина, Килія, Кефа-город, Ке-леберда, Литва, Трапезунд, Польща, Лядчина, Туреччина, Турщина, Цареград, Царів-город, Москва, Московщина, Пітер, Ясси*; а також власне українських: *Батурич, Біла Церква, Жовті Води, Канів, Корсунь, Переяслав, Чигирин*. Їх функціонування у фольклорних текстах має свої особливості і, напевно, є предметом окремого дослідження. Зауважимо лише, що документальність (нехай і обмежена, на що звертало увагу чимало дослідників) згаданих вище назв спонукає до розгляду їх трансформації, певної ономастичної еволюції у фольклорних текстах.

У соціально-побутових та родинно-побутових піснях ужито чимало географічних назв, інформативність яких має загальнонаціональний, або й міжнаціональний характер: попри номінативну функцію вони стають також носіями певних узуальних конотацій як інтра-, так й інтерлінгвальних: *Ой йшли чумаки з Дону додому; Ох я рано з Криму йду, гей, всі чумаченьки ведуть...; Ой Канадо, Канадочко, яка ти зрадлива, не одного господаря з торбами пустила*. Поліфункціональність топонімів у фольклорних текстах виявляється в тому, що попри локалізувальну функцію: чумаки насправді їздили по сіль до Криму і по рибу – на Дон, селяни із Західної України на початку ХХ ст. емігрували до Канади, а українських рекрутів гнали і в Московщину, і до Риму, і до Відня, – ці оніми передають також певне емоційно-естетичне ставлення народу до місць – ацени змальованих подій. Досягається це різними засобами: уживанням топонімів із суфіксами суб'єктивної оцінки (*Дунайчик, Канадочка, Українонька* і т. ін.), поєднанням топонімів з якісними прикметниками – означеннями (*зелена Буковина, широка Україна, славна Україна рідна Україна*), присвійними займенниками (*наша Україно, Одесо моя мила*), прикладками (*у Бердичеві, славнім місті; Буковино-вільхо, Буковино-сосно, Канадо-небого*), уживання власних назв у кличному відмінку (*Буковино, Канадо, Канадонько, Канарочко, Канадище, Манітобо, Галичино, Верховино, Бескиде*), використання ускладнених

вигуками повторів із градацією суфіксів суб'єктивної оцінки (*Ой Канадо, Канадочко; Гой Дунаю, ти Дунаю*) тощо. Тобто у фольклорному творі залучено всі можливі стилістичні засоби, щоб власна назва стала одним з його яскравих, образних елементів. Окрім того, для фольклорного тексту, про що вже йшлося вище, характерна опозиція „свій - чужий” як певний фольклорний універсум. Іноді вона реалізується на онімному рівні, що економно й доволі інформативно водночас: *Буковина – Лядчина, Коломия – Відень, Польща – Волощина, Буковина – Канадонька* тощо. У цих парах для виконавця і слухача закладено антонімні конотемі: рідна земля – чужина, мати – мачуха, воля – неволя, – що увиразнює й конкретизує через наведену опозицію текст пісні.

Ще одна особливість уживання географічних назв у фольклорі видається нам суттєвою: нерідко фонетична або й граматична форма фольклорного топоніма є відмінною від реальної. Наприклад, *Кам'янець – городець, Кам'янецький – городочок, Кам'янський Поділець* (Кам'янець – Подільський), *Кремень – город* (Кременець), *Лядчина* (Польща), *Туричина* (Туреччина), *Богослав* (Богуслав), *Василеве* (Василів), *Ковбань* (Кубань), *Нев-Йорк* (Нью-Йорк), *Прус* (Прусія), *Одес, Гадес* (Одеса), *Гамерика* (Америка), *Підгір* (Підгір'я), *Венгери* (Угорщина), *Рус – край, Русь* (Україна). Дослідження зв'язку фольклорної власної назви з реальною (як загальнонаціональною, так і діалектною) ономастикою могло б допомогти з'ясувати, чи фольклоронім є лише відбитком регіональної онімії, чи поетичним переосмисленням, перевтіленням відомої назви, що виконує функцію естетично вагомішу, ніж у реальному ономастиконі. Тобто чітко окреслюємо ще один аспект вивчення фольклорних топонімів: діалектні риси власних назв та їх перетворення у фольклорі. На цю проблему звернув свого часу увагу російський дослідник Я. Гін [3, 115].

Насамкінець звернімось до тих тополексем, які за уживаністю і за вагомістю є чільними у фольклорі українців: це назви *Дунай, Україна, Київ, Львів, Дніпро* тощо. Два перших (попри жанрову, часову та територіальну розмаїтість записів українського фольклору) найпопулярніші в будь-якому зібранні української словесності. Згадані вище назви, безперечно, є концептами, кодом величезного історико-культурного пласту, яким

є для нас фольклор. Розгортання семантичної структури цих онімів на фольклорному матеріалі, пісенному зокрема, вивчення їх участі у формуванні етнічно-мовних утворень – гадаємо, предмет окремих студій. Наприклад, здійснені нами дослідження функціонування лексеми Дунай у слов'янському фольклорі призвело не лише до цікавих, а й подеколи несподіваних вислідів, не співзвучних традиційним у лінгвістиці поглядам [9; 13; 14].

Завершуючи огляд основних аспектів дослідження фольклорних власних назв (їх перелік ще не є остаточним), хочемо наголосити, що у вивченні фольклорної топонімії як одного з елементів фольклоронімного простору українського фольклору зроблено лише перші кроки. Проте вони засвідчили, що подібні студії на часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / Березович Елена Львовна; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. Екатеринбург, 1999. – 39 с.
2. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції : монографія / Т. П. Беценко. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – 400 с.
3. Гин Я. Днепр – Непра – Лелепр: о поэтике гидронима в фольклоре и литературе / Я. Гин // Язык русского фольклора: Сб. науч. ст. – Петрозаводськ: Изд-во ПГУ, 1992. – С. 109-116.
4. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Данилюк Ніна Олексіївна. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.
5. Данилюк Н. О. Топоніми на позначення іноземних локусів у текстах народних пісень / Н. О. Данилюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки: Мовознавство. – 2011. – 5. – Част. 2. – С. 30-35.
6. Калінкін В. М., Лінчицька Ю. В. Из спостережень над поетикою знімного простору роману Ліни Костенко “Берестечко” / В. М. Калінкін, Ю. В. Лінчицька // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13-14 вересня 2000 р. – Київ: Кий, 2000. – С. 62-69.
7. Карпенко Ю. О., Мельник М. Р. Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса: Астропринт, 2004. – 216 с.

8. Климас И. С. Русское фольклорное слово : курс лекций для магистрантов: учебное пособие / И. С. Климас. – Курск : Изд. Курск. гос. ун-та, 2009. – 168 с.
9. Колесник Н. Функціонування лексеми Дунай у слов'янському фольклорі // Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi: Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Kazimierz Dolny 26-27 kwietnia 2002 / Наталія Колесник. – Wydawnictwo Kul. – Lublin 2003. – S. 153-164.
10. Колесник Н. С. Загальна характеристика ономастикону закарпатської народної казки / Н. С. Колесник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. 2(12). – С. 121–137.
11. Колесник Н.С. Особові імена в українських народних обрядових піснях: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Колесник Наталія Степанівна; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 1998. – 22 с.
12. Колесник Н. С. Специфіка ономастикону в народних піснях, записаних Юрієм Федьковичем // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 274-275. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 125-130.
13. Колесник Н. С. Дунай як елемент національної концептосфери (на матеріалі українського пісенного фольклору) / Н. С. Колесник // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. – Випуск 11. – Київ, 2010. – С. 77-84.
14. Колесник Н. Дунайський народнопісенний цикл: до проблеми прабатьківщини слов'ян / Наталія Колесник // Състояние и проблеми българската ономастика. – Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”. – 2010. – С. 423-433.
15. Колесник Н. Особливості ономастикону в українських народних піснях, записаних Іваном Франком / Наталія Колесник // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. – Т. 2. – С. 104-112.
16. Крупеньова Т. І. Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки: Монографія / Т. І. Крупеньова. – Одеса: Астропринт, 2004. – 160 с.
17. Круть Ю. З. Топоніміка в епічній та обрядовій пісенності східних слов'ян / Ю. З. Круть // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №1. – С. 26-29.

18. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / М. Лановик, З. Лановик. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.
19. Митропольская Н. Поэтика имен в былинах / Н. Митропольская // Литература: Науч. тр. высш. учеб. завед. Литовской ССР, XV (2). Рус. лит-ра. – Вильнюс: Минтис, 1974. – Р. 7-22.
20. Немировська О. Ф. Топоніми як засіб створення просторової домінант / О. Ф. Немировська // Вісник Запорізького національного університету: 36 наук. статей. Філол. науки. – Запоріжжя: Запорізький нац. університет, 2006. – С. 184-190.
21. Петренко О. Д. Ономастика дитячих творів Роалда Дала: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 „Германські мови” / Петренко Оксана Дмитрівна; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 19 с.
22. Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Порпуліт Олена Олександрівна; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2000. – 19 с.
23. Редьква М. І. Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках (у записах XIX ст.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Редьква Марія Ігорівна; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 21 с.
24. Шотова-Ніколенко Г. В. Онімний простір романів Ю. І. Яновського: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. „Українська мова” / Шотова-Ніколенко Ганна Василівна; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 21 с.
25. Шубравська М. Українська весільна пісня і дійсність / М. Шубравська // Весільні пісні / [відп. ред. І. П. Березовський]. – К. : Дніпро, 1988. – С. 7-25.
26. Wolnicz-Pawłowska E. Toponimy w “ruskich” tomach “Dzieł wszystkich” Oskara Kolberga / Ewa Wolnicz-Pawłowska, Onomastica 40, s. 176-188.

Natalia Kolesnyk. Toponym field as one of the main elements of folklore onym space

Toponims have studied as a means of forming space key element. The study was based on Ukrainian folklore. The main aspects of the study of this impotent element have been established in folklore onomasticon.

Key words: folklore proper name, folklore text, folklore toponym, toponym field, localization function, connotation, folklore onym space.

Стаття надійшла до редакції 7.05.2012 р.

НАЙМЕНШ ПОШИРЕНІ СЛОВОТВІРНІ МОДЕЛІ ПРИЗВИЩ УКРАЇНЦІВ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНУ

У статті проаналізовано найменш поширені прізвища українців – переселенців, які після Другої світової війни були насильно виселені із споконвіку заселених українським етносом територій – Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини і поселені в 1945 -1946 рр. на територію Тернопільщини. Найменш вживаними у наших матеріалах виявилися прізвища з суфіксами -ич, -ець, -ко, -ик, -ай, -ей, -ій, -ач, -ок, -ек, -івка, -ан, -ун.

Ключові слова: онім, апелятив, формант, спосібтворення, антропонім.

Прізвища українців – переселенців своїм розвитком і формуванням, а також семантичною і словотвірною структурою входять в загальнонаціональну систему іменувань української мови. Наше дослідження морфологічного способу творення прізвищ проведене на матеріалі прізвищ українців – переселенців, які після Другої світової війни були насильно виселені із споконвіку заселених українським етносом територій – Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини і переселені в 1945 -1946 рр. на Тернопільщину.

Прізвища переселенців з точки зору словотвірної структури можна поділити на дві групи:

- 1) примарні (первинні) прізвища, утворені лексико-семантичним способом;
- 2) секундарні (вторинні) прізвища, утворені морфологічним способом.

Суть морфологічного способу творення полягає в тому, що прізвища творяться додаванням до твірної основи відповідних афіксів. Стосовно прізвищ термін "морфологічний" означає ускладнення базових назв, тобто християнських і давньослов'янських імен, індивідуальних прізвиськ і деяких апелятивів, спеціальними словотворчими формантами з одночасною зміною функції цих назв - переходом їх у спадкові родові назви.

Прізвища, утворені морфологічним способом, забезпечують коефіцієнт етимологічної надійності [8, 120]. Саме прізвищтворчі суфікси ідентифікують національну чи регіональну належність. Словотворчий формант, як стверджує П. Чучка, є візитною карткою прізвища [14, 568].

Прізвища українців-переселенців на Тернопільщину, утворені морфологічним способом, становлять 25%. На Лемківщині вторинних прізвищ нараховується 44,8% [8, 73], на Гуцульщині – 53% [3, 15], на Бойківщині – 45% [4, 156], на Опіллі – 25% [9, 12]. В цілому по Україні, за даними Ю.Редька, вторинних прізвищ є більше, ніж первинних: “Понад 60% усіх українських прізвищ утворено за допомогою суфіксів, кількість яких становить майже півтори сотні” [10, 101]. Проте ця цифра є завищеною, оскільки до прізвищ морфологічного способу Ю.Редько зараховує не тільки найменування з патро- і матронімічними суфіксами, але і прізвища з суфіксами, що вказують на походження з певної місцевості чи території (*Поліщук*), з суфіксами, що надають назвам певного емоційного забарвлення (*Павлище*), з суфіксами, що виражають атрибутивність (*Здоровега*), а також суфікси із значенням дійової особи (*Міняйло*).

Лексичною базою вторинних прізвищ виступають лексеми усіх тих груп, звідки черпали свої основи первинні прізвища, а також жіночі імена і андроніми.

Прізвищтворчими формантами прізвищ переселенців стали патронімічні суфікси **-ич, -ович (-евич)**; посесивні **-ів, -ов, -ев, -єв, -ин, -ін**, які з давніх часів вживалися слов'янами для іменування дітей за батьками, а також ряд багатозначних суфіксів переважно з первісним значенням суб'єктивної оцінки, які в більшій чи меншій мірі в різний час набули патронімічного значення. Серед останніх виділяються **-ак (-як), -чак, -ук (-юк), -чук, -ськ-ий, -цьк-ий, -ик (-ік, -ек), -ок, -ець, -ко** та деякі інші. Єдина безафіксна модель вторинних прізвищ – форма родового відмінка однини. Таким чином, антропонімія переселенців, як і українська антропонімія в цілому, не має спеціальних прізвищтворчих формантів. Вона використала у своїх цілях системні можливості української мови і пристосувала їх до ономастичної системи, врахувавши при цьому її можливості та потреби.

Найменш поширеними при прізвищтворенні є суфікси **-ич, -ець, -ко, -ик, -ай, -ей, -ій, -ач, -ок, -ек, -івка, -ан, -ун**, прізвища у формі родового відмінка.

Прізвища з суфіксом **-ик**

Суфікс **-ик** за своїм походженням /; спільнослов'янський [1, 110]. Первісна функція суфікса **-ик** була демінутивною. З цією функцією названий формант відзначається великою продуктивністю як в апелятивній, так і власнеіменній лексиці [11, 120]. Найчастіше суфікс **-ик** використовувався для “означення осіб і конкретних предметів за певною ознакою” при дієслівних та прикметникових коренях”, “на означення здрібнілості іменників чоловічого роду” [11, 120]. Але досить швидко в антропонімії формант **-ик** набув патронімічної функції. Перші антропоніми з цим суфіксом фіксуються у пам'ятках XIII-XIV ст., однак утворення, в яких можна вбачати патроніми, з'являються лише з XV ст. [15, 85].

В антропонімах цей формант міг виконувати як демінутивну, так і патронімічну функції, розмежувати які сьогодні дуже важко або й неможливо. У залежності від того, яку функцію виконує суфікс **-ик**, деривати з ними належать до утворень різних способів словотворення - морфологічного чи семантичного. На патронімічну функцію форманта **-ик** у свій час вказували А.Залеський, П. Чучка [14, 408-463; 6, 138-139]. Аналізуючи первинні прізвища Білорусії, М. Бірила виділяв велику групу відіменних утворень на **-ик**, які тотожні з суфіксальними зменшувально-пестливими формами власних імен [2, 16]. Суфікс **-ик**, як вважає білоруський дослідник, має патронімічне значення лише у тих випадках, коли за його допомогою утворені прізвища від іменників жіночого роду на **-а** (Жабчык), від іменників середнього роду (Пузік), від прикметників (Голік, Серык) [2, 41]. Досліджуючи прізвища Бойківщини, зокрема прізвища неоднозначної словотвірної мотивації, Г. Бучко теж зазначає, що до власне вторинних належать прізвища з суфіксом **-ик**, базою яких є іменування жінок - імена та андроніми, а також прізвиська і апелятивні означення особи, що за морфологічними показниками є іменниками жіночого та середнього роду, тобто ті назви, які на допрізвищевому рівні не утворюють демінутивів на **-ик**: *Марусик, Василаник; Дудик, Козик, Сорочик, Стеблик, Футрик* [4, 63].

На демінутивну і патронімічну функції назв з цим формантом вказують також І. Бубак і Е. Вольнич-Павловська [18, 164; 22, 190].

Прізвища переселенців із суфіксом **-ик** найчастіше можна трактувати і як первинні, і як вторинні. Лише в окремих випадках маємо абсолютну певність, що конкретне прізвище на **-ик** є

утворенням семантичного або морфологічного способу. До первинних відносимо прізвища, співзвучні з непохідними або утвореними на апелятивному рівні лексемами на **-ик**: *Вівсяник, Крик, Смик, Шарик*.

Деривати з суфіксом **-ик**, мотивовані прикметниками, мають словотвірне значення “носій ознаки” і називають особу, тварину або річ за певною характерною ознакою [13, 108]. На цій підставі прізвища *Білик, Масник, Мудрик, Новик* і под. також відносимо до первинних.

Прізвища переселенців, співзвучні з чоловічими іменами на **-ик** (*Василик, Гнатик, Кузьмик, Михайлик, Максимик, Іваник, Остапик, Павелик, Панасик, Прокопик, Якимик*) вважаємо дериватами подвійної словотвірної мотивації, оскільки розмежувати патронімічне і демінутивне значення суфікса **-ик** в таких утвореннях неможливо. Кожне з таких прізвищ під час виникнення могло виражати як значення „маленький Василь”, „маленький Гнат”, так і значення типу „син Василя”, „син Гната”.

При статистичній характеристиці матеріалу відіменні прізвища на **-ик** зараховуємо до первинних.

До власне вторинних належать прізвища з суфіксом **-ик**, в основі яких засвідчені іменники жіночого та середнього роду, оскільки такі іменники не творили і не творять демінутивів на **-ик**. Тому в таких прізвищах як *Губик, Дудик, Козик* суфікс **-ик**, очевидно, виконував патронімічну функцію. Про патронімічність суфіксів **-ик**, **-чик** і одночасно демінутивність твірних їх основ свідчать прізвища, що виникли від прізвиськ, які вказували на рід занять: *Вівчарик* (< вівчарик), *Кухарик* (< кухарик), *Кушнірик* (< кушнірик), *Чабаник* (< чабаник) і етноніми *Мазурик* (< мазурик). Майже кожне з подвійних прізвищ має відповідник серед прізвищ без суфіксів: *Гончар, Мазур*, тому такі прізвища зараховуємо до вторинних.

Розглянуті вище прізвища не підтверджують висловленої колись Ю. Редьком думки, що в українській мові суфікс **-ик** позбавлений патронімічного значення [10, 124].

Місцем найбільшого поширення патронімів із суфіксом **-ик**, як і у XVIII ст. [21, 37], є Перемишлянський і Сяноцький повіти.

Прізвища з суфіксом -к-о

Суфікс **-ко**, що походить з **-ько**, є давнім слов'янським демінутивно-експресивним формантом. Найдавніші антропоніми з

цим формантом фіксуються в пам'ятках XIII ст. Однак надійні приклади з патронімічною функцією цього суфікса подають лише пам'ятки XIV - початку XV ст. [15, 84].

Демінутивний за походженням суфікс **-к-о**, згодом став нейтральним антропонімним формантом, а інколи виконував патронімічну функцію [15, 52]. Як і в прізвищах на **-ик**, відрізнити демінутивну від патронімічної функції суфікса **-к-о** дуже важко. В апелятивній лексиці української мови суфікс **-к-о**, на відміну від суфікса **-ик**, не належать до продуктивних. Він може вживатися при прикметникових і дієслівних основах „на означення носія певної властивості, чинності: глушко, білко, крутко...” [11, 126].

Враховуючи сказане вище, усі прізвища, що є тотожними з християнськими та давньослов'янськими імена на **-к-о**, а також прізвища на зразок *Глушко*, вважаємо семантичними дериватами від відповідних суфіксальних антропонімів. Неоднозначними щодо словотвірної структури є прізвища *Горошко*, *Кийко*, *Лиско*, *Хлібко*, *Щурко*, оскільки усі вони могли утворитися морфологічним способом від прізвищ *Горох*, *Кий*, *Лис*, *Хліб*, *Щур*, або семантичним від давніх слов'янських відапелятивних імен з суфіксом **-к-о** [5, 220].

Характерними для антропонімії переселенців є прізвища на **-к-о**, в яких цей формант, найімовірніше, походить із **-ка** з метою відмежувати антропонім від апелятива, наприклад *Варишко* (пор. варишка), *Головко* (пор. головка), *Дудко* (пор. дудка), *Дорожко* (пор. доріжка), *Кобилко* (пор. кобилка), *Кулешко* (пор. кулешка), *Липка* (пор. липка), *Лопатко* (пор. лопатка), *Свинко* (пор. свинка), *Сливко* (пор. сливка).

Аналогічно у прізвищах *Жовтко* (пор. жовток), *Платко* (пор. платок), *Турко* (пор. турок), *Чобітко* (пор. чобіток) суфікс **-к-о** вживається замість очікуваного **-ок**.

Власне вторинними прізвищами можна вважати хіба-що прізвища *Ковалько*, *Каролько*, *Мінялко*, *Попко*, бо ні як демінутивні апелятиви, ні як давні імена такі лексеми не фіксуються.

Прізвища із суфіксом -ець

Демінутивний суфікс **-ець** походить з праслов'янського **-*ьсь** [13, 99]. Антропоніми з цим суфіксом зустрічаються вже в XIII ст., але в патронімічній ролі він спеціалізується лише з кінця XVI ст. [15, 85].

На здатність виділеного форманта виражати патронімічність вказували польські ономасти С. Роспонд, І. Бубак та ін.

[20, 59; 18, 16]. Серед українських антропонімів на патронімічність суфікса **-ець** вказував свого часу і П. Чучка [15, 85].

Досліджуючи антропонімію різних регіонів України, Г. Бучко, Б. Близнюк, П. Чучка вказують, що в антропонімах названий словотвірний тип зустрічається рідко [4, 86; 3, 131; 17, 63]. У деривації прізвищ переселенців названий вище формант відіграв незначну роль. За його допомогою утворено лише кілька прізвищ від повних **чоловічих християнських імен**: *Гаврилець, Іванець, Лук'янець, Пилипець, Романець, Якимець, Якубець*.

Очевидно, що усі ці антропоніми можна розглядати і як прізвища семантичного способу творення від відповідних суфіксальних варіантів імен. Але враховуючи нетиповість таких демінутивних імен в українській мові, наведені вище прізвища відносимо до прізвищ морфологічного способу творення.

Мабуть, результатом російськомовної канцелярії є фіксація кількох прізвищ на **-ець** без кінцевого пом'якшення: *Василець, Куцибець*. Фінальний приголосний **-ц** завжди вживається в словах української мови лише з м'яким знаком, пор. *молодець, палець, стілець, хлопець* і т.п.

Прізвища із суфіксами -ан, -ун

Формант **-ан** відомий у всіх слов'янських мовах як такий, що міг виражати здрібнілість, згрубілість, а також патронімічність [17, 76]. Вияснити, яку саме функцію виконував названий формант, на основі моделей сучасних прізвищ дуже важко. Вважаємо, що більшість прізвищ із суфіксом **-ан** слід розглядати як утворення подвійної словотвірної мотивації.

В антропонімії Закерзоння маємо усього два прізвища із суфіксом **-ан**, які можна кваліфікувати як патроніми: *Грибан, Лехан*. Інші прізвища на **-ан**, більш імовірно, утворені семантичним способом від суфіксальних імен чи відапелятивних прізвищ: *Бодан, Саман, Трухан*.

Невеликою кількістю утворень представлений в українській мові, як і в мовах інших східних слов'ян, суфікс **-ун** (< *унъ*) [1, 114]. Ю. Редько писав, що названий формант використовувався у минулому як засіб творення зневажливо-насмішливих назв [10, 155]. Цю думку згодом підтримувала Р. Керста [7, 90].

Висока продуктивність суфікса **-ун** в українській та південнослов'янській антропонімії [10, 155; 14, 70; 12, 701] ще не підтверджує його патронімічної функції. У переважній більшості це

семантичні утворення від імен та прізвиськ. Із 33 прізвищ переселенців тільки прізвище *Козун* можна вважати прізвищем морфологічного способу творення.

Прізвища із суфіксом -івк-а/-овк-а

Суфікс **-івк-а** виник унаслідок поєднання субстантивного суфікса **-к-** з відповідними посесивними прикметниковими формантами на **-ово/-ево**, **-ова** з пізнішим переходом **-о**, **-е** в новозакритих складах в **-і**. Цей формант дуже продуктивний у творенні топонімів, але у прізвищах використовується дуже рідко. В ономастиці цей суфікс відомий як андронімний [14, 450], проте не можна виключати і його патронімічну функцію. Про це свідчать і прізвища: *Марківка, Семенівка, Кашиївка*.

Прізвища із суфіксами -ач, -ок, -ек

За походженням суфікс **-ач** співвідносний з давнім суфіксом **-ак**, в якому фінальний **к** перед голосним переднього ряду **ь** перейшов в **ч**. Серед прізвищ переселенців Тернопільщини нараховується 42 утворення з суфіксом **-ач**, проте серед них майже немає переконливих прикладів, які ілюстрували б власне морфологічний спосіб їх творення. Лише у небагатьох випадках можна виділити названий вище формат, як прізвищетворчий: *Стефанкач, Югач* (пор. *jucha < judyta* [19, 369]).

Проте не можна виключати і демінутивне значення форманта **-ок**, на що вказують паралельні утворення з суфіксом **-ок** та польським демінутивним формантом **-ек**: *Бачок і Бачек; Бучок і Бучек; Паничок і Паничек*.

Прізвища із суфіксами -ай, -ей, -ій

З цих трьох суфіксів тільки формант **-ей** фіксується серед тих, що з давніх часів могли виражати патронімічність [17, 69].

У науковій літературі досі немає єдиної думки щодо походження суфікса **-ей**. А. Залеський зазначає, що цей формант є діалектним фонетичним варіантом загальнонаціонального суфікса **-ій** [6, 140]. П. Чучка виділяє суфікс **-ей** серед патронімічних формантів, пов'язуючи його функціонування з поширенням діалектних особових назв типу *головей, зубей* та впливом румунських патронімів на **-ei** [15, 86].

Чималу кількість утворень з суфіксом **-ей** наводить Ю.Редько у своїх працях, присвячених прізвищам, Ф.Богдан у "Словнику українських прізвищ у Канаді": *Головей, Капустей, Пилипей; Барней, Бородей, Будзей*.

Прізвища на **-ей** фіксуються у всьому карпатському регіоні [14; 4; 3] та в білоруській антропонімії [2, 18].

В основах прізвищ переселенців на **-ей** лежать **давньо-слов'янські відкомполітні та церковно-християнські імена**: *Бердей, Войтей, Гурей, Кицей* та ін. Зафіксовані також прізвища, утворені від **імен апеліативного походження і прізвицьк**: *Бабей, Гутей, Крупей, Маслей, Смолей*.

Суфікси **-ай** та **-ій** не належали до спеціальних патронімічних формантів. Імена з суфіксом **-ей** вживалися уже в давній слов'янській антропонімії, а апеліативи на **-ій** є досить поширеними назвами осіб за їх заняттям чи характерною ознакою [11].

Утворення на **-ій**, як зауважує Ю.Редько, могли мати різне значення. Якщо прізвище утворене від чоловічого імені, то воно носило, як правило, демінутивний характер, але якщо це утворення від жіночого імені, то це назва сина від матері (переважно нешлюбного) або насмішливе прізвицько, яким село наділило парубка, що залицявся до дівчини [10, 138].

Однак існують прізвища з суфіксами **-ай** та **-ій**, лексичною базою яких є переважно чоловічі імена, рідше слов'янські автохтонні відапеліативні імена чи прізвицька: *Петрай, Степай, Федай, Горбай, Лабай; Івасій, Кузій, Пилій, Стахній, Голодій, Парубій*, можуть кваліфікуватися як семантичні деривати від відповідних суфіксальних варіантів імен чи прізвицьк, або як вторинні прізвища з суфіксами **-ай** та **-ій** у патронімічній функції.

Прізвища у застиглій формі родового відмінка

Єдина модель прізвищ морфологічного способу творення, в якій не беруть участі суфікси – це прізвища у формі родового відмінка однини. До цієї групи відносимо прізвища на **-а**, утворені від чоловічих іменувань (імен, прізвицьк), що є іменниками II-ї відміни: *Зинона, Карпа, Макара; Кусяйла, Костура, Кензьора, Мадяра, Піхура*.

Таким чином, проаналізувавши прізвища українців-переселенців з території сучасної Польщі на Тернопільщину, ми виділили два словотвірні типи - первинні прізвища, утворені семантичним способом з імен, прізвицьк та апеліативних означень особи, та вторинні, утворені морфологічним - переважно суфіксальним - способом з таких же базових лексем.

Морфологічний спосіб творення прізвищ виражається у використанні власне патронімічних і посесивних формантів, а також

ряду поліфункціональних суфіксів, які з давніх часів використовувалися для вираження патронімічності.

Проаналізовані словотвірні моделі прізвищ, утворених морфологічним способом, показують, що сполучуваність прізвищотворчого форманта з твірною основою не залежить від її значення. Адже форманти **-ович(-евич)**, **-ич**, **-ин**, **-ів**, **-ськ-ий**, **-ук**, **-чук**, **-ак**, **-чак**, **-ей**, **-ій** приєднувалися до різних за значенням твірних основ: церковно-християнських та давньослов'янських імен, імен та прізвиськ відапелятивного походження, апелятивних характеристик особи.

Тільки суфікс **-ин** використаний як прізвищотворчий формант у всіх групах лексичної бази прізвищ, хоч у граматичному плані його сполучувальні можливості обмежені – як посесивний суфікс він приєднується тільки до іменників на **-а**. Інший посесивний формант **-ів** творив прізвища переважно від чоловічих імен, як і власне патронімний суфікс **-ович (-евич)**. Натомість поліфункціональний суфікс **-ак (-ак)**, **-чак**, який не має обмежень у своїх сполучувальних можливостях, переважає при формуванні прізвищ від автохтонних відапелятивних імен та прізвиськ.

Як бачимо, найпродуктивнішими прізвищотворчими формантами переселенців із Польщі є суфікси **-ак(-як)**, **-чак**. За їх допомогою утворено більше третини вторинних прізвищ. До продуктивних формантів належать також суфікси **-ович**, **-евич**, **-ук (-'ук)**, **-чук**, **-ин**, **-ів (-ов)**, **-ич**. Усі ці форманти є продуктивними і у деривації прізвищ інших західних регіонів України (Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Опілля).

Аналіз словотвірної структури прізвищ переселенців із Закарпаття показав, що абсолютна перевага у творенні цих спадкових родових назв на крайньому заході української етнічної території належить лексико-семантичному способу. 75% прізвищ вважаємо первинними в плані їх словотвірної структури. Показник цей значно вищий, ніж в інших історико-етнографічних регіонах України, в яких такі дослідження проведені. Без сумніву, кількісні показники можуть бути не зовсім точні, оскільки при структурно-словотвірному аналізі прізвищ переселенців виникає ряд моментів, які не мають однозначного рішення. Причиною цього є багатозначність, а іноді функціональна невизначеність ряду суфіксів, що входять у структуру прізвищ. Тому багато іменувань, а іноді цілі структурні моделі можна кваліфікувати як прізвища первинні, так і вторинні, тобто як прізвища неоднозначної словотвірної мотивації. В першу чергу

це стосується моделей на **-ик, -ко, -ук (-'ук), -ак (-'ак), -ець, -ан, -ун, -ій**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. /С.Бевзенко//– Ужгород: Закарп. обл. в-во, 1960. – 198 с.
2. Бірыла М. В. /М. Бірыла// Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). /М.Бірыла// – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 57 с.
3. Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. Рукопис дисертації... кандидата філологічних наук. /Б. Близнюк//– Львів, 1997. – С.144
4. Бучко Г. Е. Фаміліи Бойковщины в период их становления и в наши дни. Рукопись диссертации... кандидата филологических наук. /Г. Бучко// – Ужгород, 1986. – 207 с.
5. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців ХІУ-ХУІІ ст./М. Демчук//– К.: Наук. думка, 1988. – 170 с.
6. Залеський А. М. Спостереження над українськими прізвищами ХУІІ в. (на матеріалі інвентаря с. Перегінське) // Дослідження і матеріали з української мови. /А. Залеський// – К.: Наукова думка, 1964. – Т.6. – С.139-145.
7. Керста Р. Й. Українська антропонімія ХУІ ст. Чоловічі іменування. /Р. Керста// – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
8. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини. /С. Панцьо// – Тернопіль: Книжково-журнальне в-во “Тернопіль”, 1995. – 125 с.
9. Панчук Г. Д. Антропонімія Опілля. /Г. Панчук// – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 1999. – 18 с.
10. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. /Ю. Редько// – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.
11. Синявський О. Норми української літературної мови. /О. Синявський// – Львів: Українське вид-во, 1941. – 363 с.
12. Сімович В. І. Історичний розвиток українських (здрібнених та згрупованих) хресних чоловічих імен із окремішною увагою на завершені суфікси. /В. Сімович// – Прага, 1929.
13. Словотвір: Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 403 с.
14. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Рукопис дисс... доктора філол. наук. /П. Чучка// – Ужгород, 1969. – 978 с.
15. Чучка П. П. Історія становлення словотвірних типів прізвищ у говірках Закарпаття // Праці ХІІІ республіканської діалектологічної наради. /П. Чучка// – К.: Наукова думка, 1970. – С.80-89.
16. Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови // Мовознавство. /П. Чучка// – 1984. – № 6. – С.49-56.
17. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. /П.Чучка/ –Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1970–102с.

18. Bubak J. Nazwiska ludności dawnego starostwa Nowotarskiego, cz. I–II. *Prace onomastyczne*, 14–15. /J. Bubak//– Wrocław etc., 1970–1971. – 248 s.
19. Malec M. Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce. /M. Malec// Kraków, 1994. – 462 s.
20. Rospond S. Struktura i klasyfikacja nazwiska słowiańskiego, /S. Rospond// RKJ WTN V, S. 29–63.
21. Wolnicz-Pawłowska E. Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie Ruskim. *Prace slawistyczne*, 7. /E. Wolnicz-Pawłowska//– Wrocław etc., 1978. – 139 s.
22. Wolnicz-Pawłowska E. Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim XVI–XIX wiek. /E. Wolnicz-Pawłowska//– Warszawa, 1993. – 340 s.

Halyna Bachynska. The least widespread structural models of the family names of the Ukrainians who were resettled from Poland to Ternopil region

The article analyzes the least widespread structural models of the family names of the Ukrainians who were forcedly resettled in 1945–1946 from the territories where they had been living from time immemorial.

The least widespread models in the material under study are the family names formed with the help of the suffixes -ych-, -ets-, -ko-, -yk-, -aj-, -ej-, -ij-, -ach-, -ok-, -ek-, -ivka-, -an-, -un and some others.

Key words: antroponymy, a proper name, forming suffix, a common name, noun stems.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2012 р.

УДК 811.161.2'373.21
ББК 73

Віра Котович (Дрогобич)

**ОЙКОНІМИ САМБІРЩИНИ: ФОНЕТИЧНІ ТА
МОРФЕМНО-СЛОВОТВІРНІ ЗМІНИ**

У статті проаналізовано фонетичні та морфемно-словотвірні зміни, відбиті в назвах окремих бойківських поселень, локалізованих на теренах сучасного Самбірського району Львівської області, з'ясовано характер таких змін, обґрунтовано необхідність повернення ойконімам їхнього первісного звучання.

Ключові слова: Самбірщина, Бойківщина, ойконім, антропонім, апелятив, фонетичні зміни, морфемно-словотвірні зміни, ойконімотвірна модель.

Самбірський район у сучасних межах створений 1965 року. Він розміщений у південно-західній частині Львівської області, переважно в долині річки Дністер та його приток Стривігору, Болозівки, Бистриці та ін., у Передкарпатті – майже повністю в межах Верхньодністровської рівнини, на півдні – на території Самбірсько-Дністровської височини та Верхньодністровських Бескидів. Крайні точки Самбірщини: північна – с. Никловичі, південна – г. Виділок біля сіл Сприня і Звір, західна – с. Рогізне, східна – с. Сусолів [3, 21].

Загалом землі більшої частини сучасної Самбірщини здавен уважалися бойківськими. Про край бойків уперше заговорив П. Шафарик, покликуючись на згадку візантійського імператора К. Багрянородного. Цю землю ідентифікували з сьогоденішньою Бойківщиною І. Вагилевич, Г. Бідерман, Й. Целевич, О. Партицький і, нарешті, І. Франко, хоча М. Грушевський сумнівався в тому, що тези К. Багрянородного стосуються мешканців нашого краю [1, 41].

Сьогодні територію Бойківщини науковці умовно поділяють на три частини: західну, центральну і східну. Західна частина – це територія сучасних Польщі і Словаччини майже до пасма Високого Долу або Хрещатої, а також поселення теперішньої Турківщини. Українські дослідники радянської доби долучили до західної частини також бойківські села Велико-бerezнянського і Воловецького району Закарпаття та південну Дрогобиччину. Центральна частина Бойківщини обмежується Львівською областю, а саме Старосамбірщиною, Сколівщиною, південною смугою Самбірщини і Стрийщини. Східна частина Бойківщини охоплює північно-західну частину Івано-Франківщини. Це майже весь Рожнятівський і Долинський райони. До цього ж регіону зараховують і північну частину Міжгірського району Закарпатської області.

Отже, бойки мешкають у середній частині українських Карпат між Гуцульщиною на півдні, Опіллям – на півночі і Лемківщиною на заході. Схематично Бойківщину можна окреслити руслами рік Стривігор на півночі, Лімницею на сході,

верхів'ям Сяну, а далі Ославою на заході. Південною межею вважають полонинський хребет між Ужем і Тересвою на Закарпатті. Тобто з-поміж поселень сучасної Самбірщини до бойківських ми мали б не зараховувати декілька тих населених пунктів, що розташовані на північ від р. Стривігор – *Вістовичі, Корничі, Купновичі, Никловичі, Орховичі, Рудки* та ін.

Археологічні дослідження стверджують, що терени теперішньої Самбірщини люди заселяли, починаючи з епохи неоліту (5000-1800 р. до н. е.). А 10 городищ княжого періоду біля сіл *Викоти, Вільшаник, Гординя, Городище, Кружики, Кульчиці, Лопушна, Максимовичі, Калинів, Чуква*, 12 безкурганних могильників, розкритих на околицях сіл *Верхівці, Ковиничі, Кульчиці, Городище, Задністряни, Нагірне, Велика Озимина, Сіде, Мала Білина, Велика Білина*, смт *Дубляни*, м. *Рудки*, існування літописного міста *Самбір* – надійні свідки ранньої колонізації досліджуваної території [3, 85].

Про давнє заселення Самбірщини говорять і самі ойконіми – назви тутешніх поселень – не лише датою своєї першої фіксації в історичному джерелі (така дата насправді є набагато молодшою від фактичного року народження поселення), але й ойконімотворчими афіксами та характером етимонів.

Мета нашої статті – розглянути походження тих ойконімів бойківської Самбірщини, що з плином часу зазнали фонетичних чи морфемно-словотвірних змін.

Зі Самбірщиною пов'язано багато відомих в історії краю особистостей. У селі *Кульчиці* народився гетьман України XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. У мовленні місцевих жителів село і досі називається *Кульчичі*, хоча сьогодні офіційним вважається варіант *Кульчиці*. Про походження ойконіма *Кульчиці* (< *Кульчичі*) маємо ґрунтовну доповідь Я. Рудницького „Кульчичі чи Кульчиці”, виголошену вченим на з'їзді дослідників Бойківщини в Самборі 10 червня 1934 р. Так називається частина доповіді, а повна назва її “Із дослідів над бойківською топономастикою”). Доповідь надруковано в книзі “Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів” І. Волчка-Кульчицького [1].

Аналізуючи ойконім *Кульчиці*, Я. Рудницький ставив своїм завданням визначити *топономастичний тип* цієї назви, з'ясувати її походження і на цій основі дати відповідь на запи-

тання: чи можна теперішню назву *Кульчиці* вважати полонізмом?

Перша частина розвідки вченого зводиться до пояснення того, що давній слов'янський суфікс **-ич** (< **-*itj**) і його розширений варіант **-ович** є патронічним, тому й назви поселень з цим суфіксом, на зразок: *Бориничі* (оселя синів *Борині*), *Лисовичі* (оселя потомків *Лиса*) тощо вказують на місце, де живуть чи жили сини, потомки, нащадки начальника роду, найменування якого засвідчене в основі. До таких патронімічних назв (сучасні ономасти називають їх відпатронімними ойконімами) належать і *Кульчиці*. Отже, логічним у назві цього поселення мав би бути суфікс **-ич-і**, а не **-иц-і**. Функціонування останнього автор пояснює польським впливом, бо ж у польській мові давній **-*itj** перейшов у **-іц** (пор. *дзєдіц*, *кєєнджиц*, *паніц*), хоча, з іншого боку, **-ці** в назві *Кульчиці* можна пояснювати своєрідною дисиміляцією або впливом українських ойконімів типу *Микулинці*, *Воскресинці* [1, 5-6].

Задекларувавши морфемно-словотвірну зміну, що відбулася в ойконімі *Кульчиці*, Я. Рудницький наголосив, що в історичних джерелах назва *Кульчиці* звучала ще як *Кольчице*, *Кульчице*. Виходило б, що *Кульчиці* – це давнє *Кольчиці*, потомки *Кольки*, що повинно би дати сьогодні *Кільчиці*. Однак, якщо такої зміни не відбулося, то імовірніше, що *Кульчиці* – це поселення, засноване потомками не *Кольки*, а *Кульки* [1, 6-7].

Власну особову назву *Koles*, *Kolka*, що походить від імені *Mikołaj* / *Nikołaj* вбачає в патронімі, що став етимомом для ойконіма *Kolczyce* > *Kulczyce*, В. Макарський [7, 136].

Перша відома нам писемна фіксація назви поселення засвідчена у привілеї князя Лева Даниловича від 1284 р.: село *Кольчицѣ*...до *Кольчицѣ* [Акт., 506]. Подальші документальні згадки в історичних джерелах такі: 1425 р. – *de Colczyce* [AGZ IV, 14]; 1437 р. – *Culczicze* [AGZ XIII, 457]; 1487 р. – *Kylczycze* [AGZ XVIII, 3569]; 1515 р. – *Kolczicze* [ŻDż. XVIII/I, 140]; 1565 р. – *Kulczycze* [ЖУР I, 245]; 1589 р. – *Kolczyce Nobilium* [ŻDż. XVIII/I, 29]; 1648 р. – *z Kulczyc* [AGZ XXI, 13]; 1785-1788 pp. – *Kulczyce Rustykalne, Kulczyce Szlacheckie* [ЙМ, 165]; 1883 р. – *Kulczyce rustykalne i szlacheckie* [SG IV, 859]; 1907 р. – *Kulczyce Rustykalne, Kulczyce Szlacheckie* [Skor., 570]; 1947 р. –

Кульчиці Рустикальні [АТП, 917], *Кульчиці Перші* [АТП, 138]; *Кульчиці Шляхоцькі* [АТП, 917], *Кульчиці Другі* [АТП, 138].

Аналіз найдавніших документальних свідчень дає змогу трактувати назву поселення як відпатронімний ойконім на **-ичі** від власної особової назви *Колька* з первісним значенням: „*Кольчичі* – поселення, яке заселяє рід чи піддані *Кольки* – *Кольчичі*”.

Щодо власної особової назви *Колька*, то це суфіксальне утворення з суфіксом **-к-а** від християнського імені *Коля* від *Микола* (*Миколай, Никола*) [ВІЛ, 77].

П. Чучка, чоловіче ім'я *Коля* співвідносить не лише з *Микола*, але й з повним іменем *Коста* [6, 278].

Від XVIII ст. в офіційних документах фігурують назви двох сіл – *Кульчиць Рустикальних* і *Кульчиць Шляхецьких*. Поняття *рустикальні землі* означає селянські земельні наділи, що передавалися у спадок. Майже до кожної княжої осади вільних селян – лицарів чи дрібної української шляхти, починаючи від XVI ст., польський уряд прикріплював нових осадників і на своїх правах та умовах творив так звані королівські села. Вони належали до королівського трону і ними керувала спеціальна адміністративна влада – королівська камера. Фактичними управителями таких сіл були міські старости. Старости віддавали керівництво підстаростам, а останні наставляли своїх солтисів, котрі приймали осадників, управляли селом, за що одержували відповідний наділ землі та рівні зі шляхтою права [1, 35].

Своєрідним явищем для Бойківщини є велика кількість дрібних шляхетських родів. У таких селах, як *Явора, Ільник, Турка, Бачина, Сілець, Гординя, Городище, Лука, Білина, Бережниця, Блажів, Ясениця, Кропивники, Монастирець, Кульчиці, Комарники, Терло, Крушельниця, Топільниця, Ортиничі, Корчин* вели власні господарства селяни, які здавна гордилися своїм княжо-боярським і лицарсько-шляхетським родовим походженням [1, 83]. Атрибутивний компонент в ойконімі *Кульчиці Шляхецькі* вказує на приналежність родин, замешканих у цьому поселенні, до давніх лицарсько-шляхетським родів.

Така ж морфемно-словотвірна зміна, як у теперішній назві поселення *Кульчиці* з колишньої *Кольчичі* відбулася і в ойконімі *Бірчиці*, давніше *Бірчичі* чи навіть *Борчичі*. Перша писемна згадка про поселення припадає на 1436 р. – *Borczyce* [AGZ XIII, 2];

1515 p. – *Borcricze* [ŹDŹ. XVIII/I, 129]; 1680 p. – *między Burczycami* [AGZ XXII, 51]; 1785-1788 pp. – *Burczyce Nowe / Burczyce Niemieckie, Burczyce Stare* [ЙМ, 33]; 1880 p. – *Burczyce stare i nowe* [SG I, 474]; 1907 p. – *Burczyce Nowe, Burczyce Stare* [Skor., 570]; 1947 p. – *Бірчиці* [АТП, 148].

Якщо вживання ойконіма *Борчиці* замість *Борчичі*, як і в попередньому випадку, можна вважати польським впливом, то зміна *o – y – i* в корені базового слова потребує додаткового дослідження.

М. Худаш первісною назвою поселення називає *Бірчичі* і вказує, що в ній відображено патронімну назву на **-ичі** *Бірчичі* “рід чи піддані *Бірка*”, утворену від особової назви *Бірко*. Антропонім *Бірко* (*Бирко*) [Ил., 75] < *Биръ* [Мор, 12] – слов’янська автохтонна відкомполітна (від імені-комполіта типу **Биримиръ*) власна особова назва. Написання *Burczyce* замість *Бірчичі* вчений вважає помилковою польською деформацією за асоціацією з польським апелятивом *bur* або й *bór* [5, 33], а інших писемних фіксацій, з XV-XVII ст., не наводить.

В. Макарьський вказує, що в XV ст. поселення засвідчено, як *Borcricze*, у XVI ст. – *Borcricze, Burczice*, у XVII-XVIII ст. – *Burczice*. У процесі переходу *or > ur* польський дослідник вбачає “вплив укання”, а етимологом ойконіма визначає патронімну назву, що походить від особової назви *Borka* [SSNO I, 218] або *Borzec* [SSNO I, 226; 7, 48].

Гадаємо, що первісним варіантом назви поселення був документально засвідчений в історичних джерелах *Борчичі*. Зіставлення цього ойконіма з апелятивом *bip / bór* “сосновий або інший шпильковий ліс з переважанням сосни” [СУМ I, 188] народноетимологічним способом спричинило зміни *o – ou – y – i* в корені етимона.

Незрозумілим є мотив перейменування давнього ойконіма *Баранчичі* на теперішній *Баранівці*. В історичних документах цей ойконім засвідчено так: 1436 p. – *Baranczyce* [AGZ XIII, 24]; 1515 p. – *Baranczyce* [ŹDŹ. XVIII/I, 139]; 1589 p. – *Baranczyce Minor* [ŹDŹ. XVIII/I, 18], *Baranczyce Maior* [ŹDŹ. XVIII/I, 20]; 1657 p. – *z Boranczyc* [AGZ XIX, 120]; 1785-1788 pp. – *Barańczyce Wielkie* [ЙМ, 12]; 1907 p. – *Barańczyce Wielkie* [Skor., 569]; 1947 p. – *Баранчичі* [АТП, 881], *Баранівці* [АТП, 148].

В. Макарьський виводить ойконім *Баранчичі* від патронімної назви *Баранчичі*, що є похідною від особової назви *Baranek*, *Baraniec* [SSNO I, 88; 7, 30].

Можливо, у первісній назві поселення відображено родинну назву *Баранчичі* “родина *Баранчича*”, що є похідною від антропоніма *Баранчич*. Антропонім *Баранчич* – патронім на **-ич** від *Баранко* < *Баран* [2, 123] – слов’янської автохтонної відапелятивної (від апелятива *баран*) власної особової назви.

М. Худаш, не заперечуючи відапелятивного походження антропоніма *Баран*, зазначає, що це може бути і відкомполітна власна особова назва. Вчений припускає, що давня слов’янська власна особова назва *Боран* (*Boran*), наведена Я. Свободою в одному антропонімійному ряді з *Bohan*, *Bojan*, *Vičan* [Sv., 157], могла побутувати у мовленні, а далі й закріпитися на письмі як *Баран* за асоціацією з апелятивом *баран*. У свою чергу *Боран* – похідне суфіксальне утворення від вихідного *Борь* [Мор., 9], що походить від якогось із імен-комполітів з препозитивним або й постпозитивним компонентом **Бор(и)-**, **-борь** типу *Бориславь*, *Боримирь*, *Домаборь*, *Тугоборь* тощо [4, 18-19].

П. Чучка співвідносить антропонім *Баран* з апелятивом *баран*, однак, розглядаючи *Баран* як прізвище закарпатських українців, припускає, що воно могло утворитися і від антропоніма *Бара* за допомогою суфікса **-ан**. У свою чергу, антропонім *Бара*, за спостереженнями вченого, міг утворитися і від угорського гіпокористичного чоловічого імені *Bara*, що походить з офіційного *Barabas*, і від хорватського розмовного чоловічого імені *Bara*, співвідносного з повними іменами *Barabas*, *Barlam*, *Barnada*, *Bartol* та ін., і від чеського імені *Bartoloměj*, і від сербського чоловічого імені *Бара* < *Бранислав* [6, 48-49].

Отже, ми розглянули три бойківські ойконіми, локалізовані на території теперішньої Самбірщини, що протягом кількавікового свого побутування зазнали різних морфемно-словотвірних або фонетичних змін. Заміна давнього патронімічного суфікса **-ич-і** на **-иц-і** (*Борчичі* > *Борчиці*, *Кольчичі* > *Кольчиці*) спричинена українсько-польською інтерференцією, суфікса **-ич-і** на **-івц-і** (*Баранчичі* > *Баранівці*) екстралінгвальними суб’єктивними чинниками; фонема **о** на **і** (*Борчичі* > *Бірчиці*, *Кольчичі* > *Кульчиці*) народною етимологією.

Вважаємо, що названим поселенням слід повернути їхні первісні, історично сформовані назви, які досі активно побутують у мовленні місцевого населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волчко-Кульчицький І. Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів / Іван Волчко-Кульчицький. – Дрогобич: Відродження, 1995. – 389 с.
2. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVIII ст.: монографія / М. О. Демчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 172 с.
3. Самбір і Самбірщина: Красзнавчий нарис / [Георгій Машура, Дмитро Каднічанський, Анатолій Каднічанський, Осип Козар]. – Дрогобич: Коло, 2005. – 288 с.
4. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) : монографія / М. Худаш. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 536 с.
5. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпонітованих скорочених особових власних імен) : монографія / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1995. – 362 с.
6. Чучка П. Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 707+XLVIII с.
7. Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Przemyśkiej / Władysław Makarski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. – 429 s.

ДЖЕРЕЛА

- Акт. – Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – перш. полов. XIV ст. – Львів: НТШ, 2004.
- АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – 1064 с.
- ВІЛ – Скрипник Л. Г. Власні імена людей: словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.
- ЖУР – Жерела до історії України-Руси: [у 7 т.]. – Львів, 1885-1903.
- Илчев – Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1969.
- ЙМ – Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики (Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів). – К.: Наукова думка, 1965. – 353 с.
- Мор. – Морошкин М. Я. Словянський именованье или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке. – Спб., 1867.
- СУМ – Словник української мови: [в 11 т.] / ред. кол.: Білодід І. К. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка. – Т. І. – 1971. – 799 с.

- AGZ: Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868-1935. – T. 1-25.
- Skor. – Skorowidz gminny Galicyi. – Wiedeń, 1907. – 1023 s.
- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1902. – T. 1-15.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych // Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965-1985. – T. 1-7.
- Sv. – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha: Nakladatelství ČSAR, 1964.
- ŹDŹ.: Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII, cz. 1.

Vira Kotovich. Oykonyms by Sambir district: phonetic and morphemic-slovotvirni changes

The article analyzes the phonetic and morphemic-slovotvirni changes reflected in the names of certain boiko settlements, localized in the territory of modern Sambir district, Lviv region, clarified the nature of such changes, the necessity of returning oykonymam their original sound.

Key words: Sambir district, Boikivschyna, oykonym, anthroponym, apelyatyv, phonetic changes, morphemic-slovotvirni changes oykonymotvirna model.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2012 р.

УДК 811. 161. 242
ББК 81.411.1-314

Інна Волянчук (Кременець)

ОЙКОНИМІЯ ШУМЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

У статті простежено заселення Шумського району Тернопільської області за даними ойконімії; проаналізовано становлення та розвиток ойконімії краю, беручи до уваги першофіксації назв поселень в історичних документах, характер твірного слова та топонімотворчого форманта.

Ключові слова: ойконім, першофіксація, історичне джерело, апелятив, особова назва.

Територія Шумщини багата на археологічні знахідки, що належать до різних історичних епох і виявляють найдавніші сліди перебування тут первісної людини. Так, у селах Новостав, Бірки, Стіжок виявлені поселення і стоянки мезоліту (перехідної фази від палеоліту до неоліту) [6, 4]. Крем'яні вироби цієї епохи та пізнього палеоліту віднайдено також у сс. Васьківцях, Великій Іловиці, Вілії, Кутах, Новосілках [3, 35-36]. Залишки поселень трипільців відомі біля сіл Бриків, Бодаки, Онишківці, Васьківці, Кути, Новостав, Шумбар та в місті Шумську.

Поховання періоду доби міді розкопано поблизу с. Обич. У 1938 р. велику майстерню кремінного знаряддя досліджував О. Цинкаловський у с. Ісерні (Кутянка). У цьому поселенні було зібрано кількасот кремінних ядрищ, скалок, півфабрикатів, готових знарядь, товкачів. Кілька кам'яних сокир та інші кам'яні знаряддя доби міді знайдено поблизу с. Великої Іловиці [4, 44].

Племена комарівської культури жили від 1500 до 800 років до н. е. Основним їхнім заняттям було землеробство. Знаряддя праці, зброю, прикраси виготовляли з кременю, каменю, кісток і бронзи. Кам'яні знаряддя доби бронзи знайдено в селах Соснівка та Літовище [6, 5; 7, 45]. Поховання доби ранньої бронзи виявлено поблизу сіл Васьківці, Кути, Тетильківці.

Пам'ятки матеріальної і духовної культури первісного суспільства, виявлені на території Шумщини, наочно переконують, що цей край з найдавніших часів був заселений нашими предками. Про архаїчність заселення досліджуваного краю свідчать не лише археологічні знахідки, а й ойконіми, передусім їх словотвірна структура, семантика твірних основ і час першофіксацій у писемних джерелах.

Найдавнішими назвами поселень Шумщини є літописні ойконіми *Шумськ*, *Данилів* (сьогодні неіснуюче) та *Стіжок*.

Найперша згадка про *Шумськ* датується в Лаврентіївському літописі під 1149 р.: „Володимирко приступилъ бяше къ *Шюмьску*” [ПСРЛ I, 323]; 1152: „Изяславъ... посла... посадники въ городы: въ *Бужескъ*, въ *Шюмескъ*, въ *Тихомль* оу *Вигошевъ*” [ПСРЛ II, 454]. Оскільки *Шумськ* як місто у писемних джерелах фіксується уже в XII ст., то як звичайний населений пункт він мусив виникнути набагато раніше. Адже перш, ніж звичайне поселення могло отримати статус міста, мусило пройти не менше 50 – 100 років. У топонімічних дослідженнях висловлю-

ються різні думки вчених щодо походження цього ойконіма. Вони описані нами у давніших дослідженнях [2, 68-71]. На нашу думку, ойконім *Шумськ* утворено від найменування гідрооб'єкта на зразок *Шум*, *Шума*, *Шумок* чи под. за допомогою релятивного суф. *-ьск* (> *-ськ*). Тепер об'єкт з такою назвою поблизу Шумська не простежується, але це міг бути якийсь потік, який існував у давнину, а сьогодні зник чи його перейменовано. Городище княжого Шумська археологи виявили між сс. Бриків та Онишківці на узвишші правого берега р. Куми (права притока Вілії). Не виключено, що р. Кума у час виникнення Шумська могла називатися Шума (від *шум*, *шуміти*), але згодом, під впливом народно-етимологічної асоціації з апелятивом *кума*, почала називатися Кума [1, 36]. Зміна кореневого *ю* у літописному записі (*Шюмеск*) на *у* (*Шумськ*) відбулася внаслідок поступового ствердіння шиплячих.

Свідком княжої доби є ойконім *Данилів* – „середньовічне волинське неіснуюче від XIII ст. місто” [1, 337]. На жаль, дата заснування поселення нам не відома, перша писемна згадка датується 1240 р.: „видив же Кремянець и град Даниловъ” [ПСРЛ I, 786]. За О. Цинкаловським, у 1261 р. князь Данило Романович на вимогу татар наказав зруйнувати багато міст на Волині, разом зі столицею Волині Володимиром, тоді було зруйновано й город Данилів [Цинк., 337]. Велике городище й підгороддя цього міста знаходиться тепер на схід від міста Кременець, в напрямку Шумська. За походженням ця назва є відантропонімним ойконімом із посесивним суфіксом *-ов* (> *-ів*). Твірною основою його є ОН Данило. Отже, *Данилів* – „місто Данила”.

Недалеко від містечка *Данилів* знаходилося ще місто *Стожок*. Найімовірніше, це місто було розташоване на місці сучасного села *Стіжок* Шумського району. Поблизу села виявлено залишки поселення з майстернею крем'яних знарядь доби бронзи та двох городищ часів Київської Русі [ІМС Т, 608]. Вперше назва цього поселення фіксується в Лаврентіївському літописі під 1261р.: „Левъ розмета Даниловъ и Стожекъ” [ПСРЛ I, 786]. Власноручно зруйнована фортеця в наступні роки не відбудовувалась, а тому про поселення *Стіжок* не згадують більше ні пізніші літописи, ні інші писемні пам'ятки. Лише в актових книгах Кременецького земського суду з XVI ст.

знаходимо запис з 14.XI.1544 р. про розмежування земель в селах Залисецьке і Стожецьке.

Назву ойконіма *Стіжок* виводимо від давньоукраїнської загальної назви **стожъкъ** „межовий знак, стіжок”, а виникнення назви поселення відбулося, очевидно, шляхом метонімічного перенесення назви примітного географічного об’єкта на розміщене біля нього поселення.

До давньоукраїнського періоду заснування, на нашу думку, належать також ойконіми *Сураж*, *Башківці*, *Тетильківці*, *Бірки*, *Потуторів*, *Боричів*, *Малинів*, *Цеценівка*. Вони уперше фіксуються в історичних джерелах XIV-XVI ст., твірними основами більшості з цих ойконімів є давньослов’янські відкомполітивні антропоніми, а топонімотворчими формантами у них виступають архаїчні суфікси **-*jъ** (**-*j-е**, **-*j-а**), **-ів** (< **-ов**) та ін.

Першу згадку про поселення *Сураж* знаходимо в історичних джерелах під 1550 р.: *Suroż* [ZD XIX, 34]. Поблизу цього села виявлено залишки давньоруського городища, яке датується XI-XIII ст., що свідчить про архаїчність виникнення як самого поселення, так і його назви. Ми вважаємо, що ойконім *Сураж* – це відантропонімічне утворення, яке походить від давньослов’янського імені ***Сурадъ** і посесивного суфікса **-*jъ**. ОН *Сурадъ* – це усічений варіант давнього двочленного імені, першим препозиційним компонентом якого був *Суди-* чи *Сули-*, який згодом зазнав усічення до одного складу *Су-*, пор. *Судимиръ*, *Сулимиръ* [Мор., 189]. Другим, постпозиційним, компонентом імені *Сурад* є елемент *-рад*. Після приєднання до імені ***Су[ди]рад** суфікса **-*jъ** фінальний приголосний імені **-д** закономірно змінився на **-ж**.

Назва поселення *Башківці* вперше згадується в 1545 р.: *Башковцы* [Теод. III, 352]). Цей ойконім походить від патроніма *башківці* з первісним значенням „рід чи піддані *Башка*”: *Башківці* < *башківці* < люди *Башка*. ОН *Башко*, можливо, утворена від композитного антропоніма, першим компонентом якого є *Бах-*, напр.: *Бахатоуръ* чи *Бахтіяръ* [Мор., 9].

Ще одним давнім поселенням Шумщини є *Тетильківці*, хоча писемну першофіксацію його знаходимо лише з 1552 р.: *Титильковцы* [АЮЗР 7/II, 33]). Це теж відпатронімічний ойконім, утворений від пароніма *тетильківці*, з первісним значенням „рід чи піддані *Тетилька*”. ОН *Тетилько*, найімовірніше утворено від

композитного імені **Тетимил* в результаті синкопічного усічення фіналі першого і початку другого компонента імені *Тети[ми]л* і приєднання деминутивного суфікса *-к-о*: *Тетилько* < **Тети[ми]лько*, пор. *Тетикъ* [Мор., 192].

Давньоукраїнською за часом виникнення вважаємо й назву поселення на *-и* – *Бірки*, яка уперше фіксується з 1539 р.: *zemla ... Borkowskaia ...* [АЮЗР 7/II, 35-42], 1583 р. – *Borky* [ЗД XIX, 143]. Цей ойконім ми виводимо від родинної назви *борки* „родина *Борка*”. ОН *Борко* могла виникнути від композитного імені з компонентом *Бор-* на зразок *Боригн.:въ Бориславъ* [Мор., 22].

Ойконім *Потуторів* уперше зафіксовано в документах з 1583 р.: *Potutorowa* [ЗД XIX, 140]. Твірною основою цього ойконіма є відкомпозитне ім'я **Потутор* чи **Потудор*, що могло утворитися шляхом усічення фіналі препозитивного компонента *По[и]*- композитного імені **По[и]тудор* або **По[и]тутор*. Первісне значення „**Потуторів* (двір чи ін.)”. Пор.: *Поиминъ, Потуль* [Мор., 153-154]. У назві *Тудоръ* [Мор., 195] простежуються наслідки прогресивної асиміляції за дзвінкістю *д > т*. Це стосується й ОН **Потудор > *Потутор*.

Тільки у першій половині ХХ ст. виявляємо писемно засвідчені ойконіми *Боричів* і *Малинів*, в основах яких, на нашу думку, відображені слов'янські автохтонні відкомпозитні власні назви. Так, ойконім *Боричів* утворено від ОН *Боричъ* [Мор., 23], що є дериватом імені *Бориславъ* [Туп., 116], за допомогою суфікса *-ів* (<*-ов*). Аналогічно утворено й ойконім *Малинів* від антропоніма *Малин* [Богд., 176], що є дериватом *Малон.:гъ*, пор. ще *Маловекъ, Малозимъ* [Мор., 117-118]; пор. також ойконім *Малин* (Жт.).

Порівняно нову словотвірну модель репрезентують українські ойконіми на *-іvk-а*. Твірна основа одного з них на теренах Шумщини – *Цеценівка* – мотивована, вважаємо, слов'янським автохтонним відкомпозитним іменем **Цецен*. Першофіксацію цієї назви поселення знаходимо у писемних джерелах ХVI ст.: *Цеценівка* – 1533 р.: *Ceceniowka* [AS III, 452]). Ойконім утворено за допомогою суф. *-іvk-а* (< *-овк-а*) від слов'янського відкомпозитного імені **Цецен*, що могло утворитися від *Ciecierad* [Mal., 67], пор. *Цеценко* [СП, 376].

ХV століття – час першофіксації небагатьох назв поселень. Серед них – відпатроніміними є назви *Пицатинці*, 1449 р.:

Пищатинці [РИБ I, 110], ойконім утворено від патроніма *пищатинці* „рід чи піддані Пищати”, пор. ст. чес. *Piščata* [Svob., 165], та *Матвіївці*, 1449 р.: Матѣевцы [РИБ I, 110], утворено від *матвіївці* „рід чи піддані Матвія”, „поселення, яке заселяють *матвіївці*”. Відродинний ойконім *Ходаки* засвідчений у документах з 1468 р.: *Chodaki* [AS III, 20], від *Ходаки* „родина *Ходака*” [Богд., 116].

Уперше в документах XV ст. виявляємо також першофіксації складних ойконімів, які репрезентуються назвами поселень *Новостав*: 1459 р. – отъ Нового ставу [АЮЗР 8/IV, 18], сучасний ойконім утворено шляхом онімізації словосполучення *новий став*; а назву *Новосілки*, 1444 р.: z... *Nowosielec* [AS I, 40], 1545 р. – „...сь Новоселокъ” [Пам. II, 77], утворено від апелятива *новосілки* „новозасноване поселення” [5, 105], пор. *новоселець* „новий поселенець” [Гр. II, 569].

Одиничними прикладами засвідчені в джерелах назви поселень з суф. *-*j-a*, конфіксальні та відапелятивні ойконіми. Першофіксацію ойконіма *Рибча* виявляємо в документах з 1434 р.: *Рыбча* [АЮЗР 8/IV, 133]. Ця назва походить від ОН *Рыбка* [Мор., 170] та суф. *-*j-a*. Ойконім *Залужжя* уперше фіксується в документах з 1463 р.: *Залужжя* [AS I, 54]. Його утворено від апелятива *залужжя* „місцевість за лугом”. Відапелятивного походження є ойконім *Обич*, 1441 р.: *Обычь* [Теод. III, 130]. Він утворений від апелятива *обіч* „схил гори; схил гори над водою; дорога по схилу гори” [Марус., 238].

У писемних джерелах XVI століття спостерігаємо помітне збільшення стосовно XV ст. кількості першофіксацій ойконімів Шумщини. Серед них не лише назви поселень з архаїчними суфіксами, а й низка інших моделей. Найчисельнішими серед них є давні відпатронімні ойконіми: *Биківці*, 1583 р.: ze wsi *Wykowiecz* [ŻD XIX, 140], назву поселення утворено від патроніма *биківці* „рід чи піддані Бика” [Туп., 74], інакше „поселення, яке заселяють *биківці*”, пор. *Быкъ* [Туп., 74]. *Вовківці*, 1518 р.: *Wolkowce* [AS III, 173], „поселення, яке заселяють *вовківці*” < ОН *Волкъ* [Мор., 59]; *Антонівці*, 1545 р.: Антоновцы [Теод. III, 310], „поселення, яке заселяють *антонівці*” < ОН *Антон*; *Васьківці*, 1518 р.: *Waskowce* [AS III, 167], „поселення, яке заселяють *васьківці*”, утворено від ОН *Васько* < *Василь*; *Гриньківці*, 1545 р.: *Hrynkowcy* [ŻD VI, 107], „поселення, яке заселяють *гри-*

ньківці” – від ОН Гринько < Григорій [Скрип., 53]; *Мізюринці*, 1583 р.: wsi Mizuryniec [ŻD XIX, 143], „поселення, яке заселяють *мізюринці*” – від ОН Мізюра < Мисюра, Мисюръ < Михайло [Туп., 252]; *Онишківці*, 1545 р.: Онишковцы [Теод. III, 345], „поселення, яке заселяють *онишківці*” – від ОН Онишко < Онисим [Скрип., 86]; *Янківці*, 1518 р.: Jankowce [AS III, 167], „поселення, яке заселяють *янківці*” – від ОН Янко < Ян = Іван.

Назви поселень на **-івка** засвідчені такими прикладами: *Кудлаївка*, 1598 р.: Кудлаївка [КЗС I, 192], утворено за допомогою суфікса **-івк -а** від ОН *Кудлай* [Горп., Корн., 121]. *Лепешівка*, 1518 р.: Lepieszówka [AS III, 173 – 174], походить від ОН **Лепеш*, пор. ОН *Лепеха*, *Леніш* [Богд., 161], Лепешко [СП, 209]. *Шкроботівка*, 1583 р.: z Skrobotowki [ŻD XIX, 142], походить від ОН *Шкробот* [Богд., 265]. *Боложівка*, 1583 р.: z ... Bolozowki [ŻD XIX, 141], утворено за допомогою суфікса **-івк -а** від слов'янської відкомполітичної ОН **Болож*, пор. Болог [Горп., 19], Болебогъ, Болебудъ [Мор., 20]. *Переморівка*, 1592 р.: Переморів [КЗС I, 91], 1629 р. – Переморівка [Бар., 131]. Первісно посесив на **-ів** (< **-ов**) від ОН **Переморъ*, пор. ОН *Перемиль* [Туп., 301], *Перенігъ* [Мор., 149], з XVII століття – це утворення на **-івка**. *Радошівка*, 1542 р.: Радошовка [Теод. III, 137], походить від слов'янської відкомполітичної ОН *Радошъ* [Мор., 164] < *Рад[омиль]* + **-ош**.

Першофіксаціями XVI століття є ще утворення на **-ів** (< **-овъ**): *Бриків*, 1566 р.: Бриквъ [Теод. III, 319], в основі цього ойконіма лежить ОН *Брыкъ* [Туп., 65], первісне значення „Бриків (двір чи ін.)”. *Кордишів*, 1583 р.: z...Kordyszowa [ŻD XIX, 140], від ОН **Кордиш*, пор. *Кордаш* [СП, 185], первісне значення „Кордишів (двір чи ін.)”. *Рохманів*, 1583 р.: z Rochmanowa [ŻD XIX, 143], від ОН *Рахман* [Туп., 335], первісне значення „Рохманів (двір чи ін.)”.

Окрім розглянутих вище ойконімів, уперше в документах XVI ст. засвідчено такі відапелятивні назви поселень: *Жолобки*, 1545 р.: Жолобки [Теод. III, 326], утворена від апелятива *жолобки*, множина від *жолобок*, демінутив від *жолоб*. *Кути*, 1570 р.: Кути [ТЕС II, 297], утворено від апелятива *кут*, мн. *кути*. *Літовище*, 1570 р.: Литовище [КЗС I, 31], утворено від апелятива *літовище* „місце і час літнього перебування в горах гуцульської худоби”, „шар деревини, що визначає вік дерева”

[Гр. II, 372]. *Сошище*, 1579 р.: Сошище [КЗС I, 68], походить від апелятива *соха*, збільш. *сошище* „стовп, підпора переважно вилоподібна на кінці; міра орної землі; верхня частина даху в клуні, на ній повертається ручка колодяжного журавля...” [Гр. IV, 171].

Поодинокими прикладами представлені **відродинні** ойконіми: *Дедеркали* (*Великі, Малі*), 1545 р.: Дедеркали [ІМС Т, 592], утворено від родинної назви *Дедеркали* шляхом перенесення назви людей на їх поселення. Первісне значення „поселення, яке заселяють *Дедеркали*”, пор. ОН Дедеркал [КЗС I, 25]. Диференційний член *Великі/ Малі* вказує на розмір поселення; **локально-етнічні** назви поселень: *Підгайці*, 1545 р.: Подгайцы [Теод. III, 213], від ЕН *підгайці* „люди, що оселилися під гаєм”; **відтопонімні** ойконіми: *Вілія*, 1545 р.: Вилия [Теод. III, 111], утворено від однойменного гідроніма Вілія; ойконіми з суфіксами **-ець, -иця** (вперше з’являються в документах XVI ст.): *Круголець*, 1578 р.: Круголець [КЗС I, 54], утворено від прикметника *круглий* і субстантивуючого суфікса **-ець** – „поселення, що виникло на круглій ділянці землі”; *Іловиця*, з 2-ї пол. XVI ст.: Іловиця [ТЕС II, 437], утворено від гідроніма *Іловиця*; *Вербиця*, 1563 р.: „*imienia iego Wierzbice*” [АЮЗР 7/ II, 81], утворено шляхом онімізації апелятива *вербиця*, зменшувальне до *верба*. Не виключено також, що ойконім *Вербиця* – це відгідронімний дериват; шляхом **субстантивації** атрибута виник лише один ойконім *Угорськ*, 1545 р.: Угорськ [Теод. III, 327], у 1947 р. його перейменовано у с. Підгірське [АТП, 1026]. Найімовірніше, ойконім утворено шляхом субстантивації прикметника *угорське*, суфікс **-ськ** може виражати релятивне значення, якщо враховувати, що поселення розташоване біля річки *Угорка*.

Ойконімами із затемненою семантикою є назви *Ісерна* та *Людвище*. *Ісерна*, 1571 р.: Ісерна [КЗС I, 38], у 1947 р. перейменовано на Кутянку [АТП, 984]). *Людвище*, 1545р.: Людвищи [Теод. III, 76]; 1569-1616 рр. – Лудвище [КЗС I, 42].

У писемних пам’ятках XVII-XIX ст. знаходимо набагато менше першофіксацій назв поселень, ніж у попередніх століттях. Це пояснюється тим, що більшість ойконімів уже знайшли своє відображення у документах попереднього століття. У цей період уперше засвідчені в писемних пам’ятках такі ойконіми: *Андрушівка*, 1629 р.: Андрушівка [Бар., 114], утворений за допо-

могою суфікса **-іvk-а** (< **-овк-а**) від ОН *Андруш* < *Андрій*. Первісне значення „поселення, яке заснував (яким володів) **Андруш*”. *Соснівка*, 1629 р.: Соснівка [Бар., 136]. Посесив з суфіксом **-іvk-а** від ОН *Сосна* [Богд., 283]. *Малі Загайці*, 1626 р.: Малі Загайці [ТЕС II, 447]) – від ЕН *загайці* „люди, що оселились за гаєм”; диференційний член *Малі* вказує на розмір поселення. *Катеринівка* (первісно Катербург), з 1882 р.: Katerburg [SG III, 910], 1906 р. – Катербургъ [СНМВГ, 100], з 1947 р. – Катеринівка [АТП, 559]) – первісне значення „місто Катерини”. За відомостями „Тернопільського енциклопедичного словника”, граф Ю.-В. Плятер назвав містечко в честь своєї дружини [ТЕС II, 51].

Ойконімія Шумщини ХХ ст. репрезентує розгорнуту систему словотвірних моделей: майже всі ойконімічні моделі, що були властиві ойконімії попередніх століть, наявні й у першофіксаціях ХХ ст. Це різні як за семантикою твірних основ (відантропонімічні та відапелятивні), так і за структурою (прості, складні та складені) деривати. За своїми етимонами та твірними формантами вони (моделі) є суто слов’янськими, що черговий раз засвідчує той факт, що час першофіксації ойконіма не можна вважати часом його виникнення. На час першофіксації ці ойконіми були переважно назвами хуторів, присілків, фільварків, але пізніше їх було об’єднано з більшими населеними пунктами й вилучено з облікових даних. Найпоширенішими серед першофіксацій цього часу є ойконіми, утворені внаслідок топонімізації апелятивів: *Діброва* < ап. *діброва* „листяний ліс на родючих ґрунтах, на якому переважає дуб” [СУМ II, 294]; *Монастирок* < ап. *монастирок*, демінутив до монастир „церква, будівлі й територія, належні релігійній громаді ченців та черниць” [СУМ IV, 78]; *Ліс* < ап. *ліс*; *Руда* < ап. *руда* „болотиста низина; ржаве болото на березі” [Марус., 248]; „руда; ржаве болото; кров” [Гр. IV, 85]; *Степ* < ап. *стен*; *Ферма* < ап. *ферма*; *Хмелище* < ап. *хмелище* – „місце, де ріс хміль”; *Хутір* < ап. *хутір*; *Черенко* < ап. *черенко*, демінутив до *черінь* – „рівнина, площа, що нагадує дно печі” [НУТС, 576], пор. ще *черен* – „леміш” [Гр. IV, 455-456]; *Мости* < ап. *міст*, множина *мости*; *Пеньки* < ап. *пеньок*, множина *пеньки*.

Друге місце серед уперше засвідчених у ХХ ст. назв поселень посідають складені ойконіми. Вони утворені шляхом лексикалізації та онімізації словосполучень. Диференційні члени у

них переважно виконують атрибутивну функцію. Так, в ойконімах *Руська Гута* та *Стара Гута* опорний компонент утворено від апелятива *гута* – „скляний завод” [Гр. I, 344]. Диференційний член першого з них (*Руська*) вказує на етнічну ознаку поселення, а другого (*Стара*) – на його вік. Назву поселення *Городиське Гутисько* утворено від апелятива *гутисько* – „місце, де був скляний завод” [Гр. I, 344], а диференційний член *Городиське* походить від апелятива *городисько*, те ж саме, що *городище* „древнє земляне укріплення” [Гр. I, 315].

Серед першофіксацій ХХ ст. наявні також окремі відродинні назви на **-и/-і**, ойконіми з суфіксом **-іvk-а** та ойконіми у формі родового відмінка. Усі разом вони займають третю позицію. Розглянемо їх докладніше. *Дригани* < від *Дригани* „родина *Дригана*”, *Дриган*, можливо, = *Драган* [Мор., 76]; *Маринки* < від *Маринки* „родина *Маринка*”, *Маринко* – здрібніло-пестлива форма від *Марин*. Назва поселення *Михайлівка* походить від ОН *Михайло* + суфікс **-іvk-а**. Ойконім *Писарівка* утворений за допомогою суф. **-іvk-а** від ОН *Писар* [СП, 273]. *Забара* – ойконім у формі родового відмінка – утворений від ОН **Забар*, пор. *Забарко*, *Забара* [СП, 146]. Первісне значення „Поселення *Забара*”. *Кульбіда* < ОН **Кульбід*, пор. ОН *Кульбіда* [Богд., 149; СП, 198]. Первісне значення цього ойконіма – „Поселення *Кульбіда*”.

Інші словотвірні моделі запрезентовані лише поодинокими прикладами: *Рідкодуб* – складна назва, утворена від апелятива *рідкодуб*, пор. *рідкодубина* – „рідкий дубовий лісок” [Гр. IV, 20]. *Надстав* – префіксальний ойконім, первісне значення „поселення, розташоване над ставом”. *Монастирищина* – посесивний ойконім на **-(ш)ина**, утворений від апелятива *монастирищина* – „те, що колись було власністю монастиря”; *Ольгине* – посесив на **-ин** від ОН *Ольга*.

У другій половині ХХ ст. під впливом нової ідеології розпочався процес перейменування населених пунктів. Так, чужомовна за структурою назва замінена українським відповідником: *Катербург* < *Катеринівка*; а назву *Янківці* з польським варіантом імені *Іван* – *Ян* перейменовано на *Іванківці*; перейменовано також назву поселення, що викликала певні негативні асоціації: *Голибіси* > *Мирове* і т. п.

Здійснений нами аналіз ойконімії Шумщини дає можливість стверджувати, що ця територія належить до одного з найдавніше заселених районів сучасної Тернопільської області. Беручи до уваги час першофіксації ойконімів в історичних документах, характер твірних слів і топонімотворчих формантів, а також враховуючи дані археології, переконуємось у тому, що ойконімія цього краю сформувалася практично вже у XIV-XV століттях. За своїм характером вона була і залишається власне слов'янською.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Д. Г. Назви найдавніших поселень Тернопільщини / Д. Г. Бучко // Наукові записки. – Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – Вип. I. – С. 32-42.
2. Воляннюк І. Найдавніші ойконіми Південної Волині (в межах Тернопільської області) / І. Воляннюк // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – № 2 (10). – С. 68-71.
3. Демидюк М. О., Мацкевой Л. Г. Розвідки в Бережанському та Шумському районах на Тернопільщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині / Демидюк М. О., Мацкевой Л. Г. – Львів: Світ, 1991. – С. 35-36.
4. Івановський В. І. Роботи на території Ланівецького району Тернопільської області / Івановський В. І. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1991. – С. 37-38.
5. Котович В. Походження назв населених пунктів Опілля / Віра Котович. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 156 с.
6. Черніхівський Г. І. Крем'янецьчина: Історичне та літературне краєзнавство / Черніхівський Г. І. – Кременець: Просвіта, 1992. – 104 с.
7. Ющук А. Шумщина до 1149 року // Шумщина: краєзнавчий альманах. – Книга 1: Сучасність і давнина в дослідженнях, документах і красному письмі / Ющук А. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 44-48.

ДЖЕРЕЛА

- АЮЗР – Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. II; Ч. 8. – Т. IV. – К., 1876 – 1907.
- Бар. – Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства у I пол. XVII ст. / Ол. Баранович. – К.: УВАН. Соціально-

- економічний відділ. Комісія історико-географічна., 1930. – 155 с. З картою Волинського воєводства, 1629 р.
- ІМС Т – Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1973. – 640 с.
- КЗС – Кременецький земський суд: описи актових книг XVI-XVII ст. / [укл.: Л. А. Попова, З. С. Хомуцька, В. Д. Чунтулова]; відп. ред. І. Л. Бутич. – Вип. I-IV. – К., 1959-1965.
- Пам. – Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. I – II. – К., 1897-1898.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей: в 2 т. / [под ред. акад. Е. Ф. Карского]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962.
- РИБ – Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссией. – Т. I. – Литовская метрика. – СПб, 1910.
- СНМВГ – Список населенных мест Волынской губернии... – Житомир: Волын. губ. типогр., 1906. – 219 с.
- Теод. – Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. III. – Почаев, 1899.
- АТП Т – Тернопільська область. Адміністративно-територіальний поділ / [упор. М. В. Дудар]. – Тернопіль, 1967. – 142 с.
- ТЕС – Тернопільський енциклопедичний словник: в 2 т. / [гол. ред. кол. Геннадій Яворський]. – Тернопіль: ВАТ ТВПК „Збруч”, 2004 – 2005.
- АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К.: Укр. вид-во політичної літератури, 1947. – 1064 с.
- Цинк. – Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.: в 2-х т. – Вінніпег, 1984.
- AS – Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. – Т. I – III. – Lwów, 1887 – 1910.
- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I-XV. – Warszawa, 1880-1902.
- ŻD – Źródła dziejowe. – Т. VI, XIX. – Warszawa. – 1877-1889.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Богд. – Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді /Богдан Ф.–Вінніпег–Ванкувер, 1974.– 354 с.
- Горп. – Горпинич В.О., Бабій Ю.Б. Прізвища Середньої Наддніпрянщини: словник / В. О. Горпинич, Ю. Б. Бабій. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 139 с.

- Горп., Корн. – Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя: словник / В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 271 с.
- Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киевская старина”. Надр. з вид. 1907-1909 рр., фотомех. способом. – Т. I-IV. – К.: Довіра – УНВЦ „Рідна мова”, 1997.
- Жт. – Житомирська область
- Марус. – Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Марусенко Т. А. – М.: Наука, 1968. – 303 с.
- Мор. – Морошкин М. Я. Славянский именослов или собрание славянских личных имён / Морошкин М. Я. – СПб., 1867. – 213 с.
- НУТС – Новий український тлумачний словник / [укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник; за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Харків: Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2008. – 608 с.
- Скрип. – Скрипник Л. Г. Власні імена людей / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.
- СП – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) / [Н. Д. Бабич, Н. С. Колесник, К. М. Лук’янюк та ін.; гол. ред. К. М. Лук’янюк]. – Чернівці: Букрек, 2002. – 424 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. / [голова ред. кол. І. К. Білодід]. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. II, IV.
- Туп. – Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имён: Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества. – СПб., 1903. – 857 с.
- Mal. – Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych. – Wrocław etc.: PAN, 1982. – 220 s.
- Svob. – Svoboda L. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 317 s.

Inna Volyanuk. Oikonymy of Shumsk region through the centuries prism

The article traces the process of the inhabiting of Shumsk district (Ternopil region) according to the oikonymic data; the genesis and development of the local oikonymia (taken into consideration the first notes about the names of the settlements in the historical documents, the character of the forming word and toponym forming formant) is analyzed.

Key words: oikonym, first-ficsation, historical source, apelative, personal name.

УДК 81'373.21
ББК 81.411.1-314

Любов Дика (Хмельницький)

ХРОНОЛОГІЯ ОЙКОНІМІВ ВІННИЧЧИНИ З ХРИСТИЯНСЬКИМИ ІМЕНАМИ В ОСНОВАХ

У статті досліджується кількісна характеристика та хронологія назв населених пунктів Східного Поділля з християнськими іменами в основах. Подано антропоніми християнського походження, від яких утворено ойконіми досліджуваного типу.

Ключові слова: антропонім, населений пункт, ойконім, основа, особова назва, християнське ім'я.

Ойконімна система Вінниччини (Східного Поділля) почала формуватися ще в давньоукраїнський період, про що говорить як словотвірна структура топонімів, виявлених нами на території названого краю, так і семантика їх базових назв. Саме тому значна частина назв населених пунктів Східного Поділля первісно могли бути назвами родів, нащадків або підданих певних осіб або ще назвами родин, а лише згодом ставали назвами тих поселень, де вони жили. Варто зазначити, що до прийняття християнства наші предки в Київській Русі використовували імена слов'янського походження і лише зрідка, як пишуть М. Худаш і М. Демчук, вживалися запозичені неслов'янські особові власні імена типу *Олег* зі сканд. *Helgi* [4, 14]. Оскільки у давній період

вибір імені був вільний, то, як стверджує І. Трійняк [3, 5], батьки могли називати своїх дітей як хотіли.

З прийняттям у Київській Русі християнства, слов'янські імена витісняються церковними, однак повністю з ужитку не виходять. Дослідниця української актової мови XIV-XV ст. Л. Гумецька стверджує, що в період XIV-XV ст. церковні імена дедалі більше витісняють давні слов'янські, оскільки останні не ввійшли в церковні святці [1, 18]. Незважаючи на поширеність церковних імен у досліджуваний період, як пише Л. Гумецька, одна й та сама особа могла бути носієм і церковної, і слов'янської власної назви [1, 28]. Також дослідниця зазначає, що в документах XIV-XV ст. невелику групу становлять особові імена чужомовного походження – литовсько-пруського, германського, тюркського, польського та ін. [1, 28-30]. Вище згадані вчені М. Худаш і М. Демчук стверджують, що в давньоруський період, коли церковно-християнські імена стали панівними, слов'янські автохтонні власні назви поступово витіснилися на другий план ідентифікації і в основному почали виконувати роль прізвищ. Крім того, починаючи з XIV ст., на Україні почали з'являтися іноземні відантропонімні ойконіми з католицькими, лютеранськими чи литовськими іменами в основах [4, 14]. М. Демчук у монографії „Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст.” також вказує на паралельне вживання в досліджуваний період слов'янських автохтонних імен і церковно-християнських [2, 19], наголошуючи на тому, що перевага надавалася слов'янським автохтонним іменам як єдиновживаним в побуті населення [2, 20]. Подібної думки дотримується І. Трійняк, говорячи, що старі ймення (тобто слов'янські) до XVIII ст. вживалися разом із канонічними; людина водночас могла називатися і *Іваном*, і *Вовком*, *Марією* й *Милюшею* [3, 6].

Як слов'янські, так і християнські власні назви послужили твірними основами для творення багатьох назв населених пунктів. До таких ойконімів належать назви на зразок: *Бабин*, *Біївці*, *Біликівці*, *Бухни*, *Вороновичі*, *Дашківці*, *Качанівка*, *Комарів*, *Любашівка*, *Марківка*, *Павлівка*, *Попівці*, *Соколинці*, *Тараски*, *Хижинці* та ін.

Уже в XIV-XVII ст., як пише М. Демчук, основним елементом ідентифікації особи на Україні були церковно-християнські

імена [2, 32], які „давались новонародженим дітям при здійсненні хрещення по святцям або церковному календарю” [2, 144]. І хоча з прийняттям християнства слов'янські автохтонні власні назви виконують функцію додаткових імен або прізвиськ, однак в побуті, зазначає дослідниця, майже до кінця XVII ст. церковно-християнські імена не вживалися, або ж приховувалися [2, 144]. Відповідно, назви поселень, основи яких мотивуються антропонімами названого типу, засвідчені писемними джерелами значно пізніше, ніж назви поселень зі слов'янськими автохтонними іменами.

Потрапивши на східнослов'янську територію, християнські імена пристосовувалися до фонетичних та морфологічних норм тієї чи іншої мови. Поряд з повною (офіційною) формою християнського імені виникли різні структурно-словотвірні варіанти останніх: усічені, усічено-суфіксальні, суфіксальні. Тому велика кількість християнських власних назв мають декілька варіантів одного і того ж імені: с. *Іванів* < ОН *Іван*, с. *Іванківці* < ОН *Іванко*, с. *Івашківці* < ОН *Івашко*; с. *Василівка* < ОН *Василь*, с. *Васильківці* < ОН *Василько*, с. *Васютинці* < ОН *Васюта*; с. *Гавришівка* < ОН *Гавриш* (варіант імені *Гаврило*); с. *Гриненки* < ОН *Гриненко* (варіант імені *Григорій*); с. *Дашківці* < ОН *Дашко* (варіант імені *Данило*); с. *Дохно* < ОН *Данило* [Тр., 99]; с. *Ільківка* < ОН *Ілько* (варіант імені *Ілля*); с. *Калинівка* < ОН *Калина* [Тр., 163]; с. *Кинашів* < *Кинаш* < ОН *Конон* [Тр., 179]; с. *Леськове* < ОН *Олександр* [Тр., 261]; с. *Маркуші* < ОН *Марко* [Тр., 216]; с. *Петрані* < ОН *Петрань* (варіант імені *Петро*) та ін.

Як бачимо, і офіційний варіант церковно-християнської власної назви, і його інваріанти (скорочене, розмовне, пестливе, зневажливе тощо) могли стати твірною основою для назви населеного пункту. Це пояснюється, насамперед, впливами церкви, документів, розмовної стихії, територіальних умов, католицької церкви [3, с. 7].

Назви населених пунктів з християнськими іменами в основах принагідно аналізувалися у регіональних та ареальних дослідженнях багатьох вітчизняних учених (роботи Ю. Карпенка, Є. Черняхівської, О. Стрижака, І. Лободи, Д. Бучка, Я. Пури, М. Худаша, М. Демчук, М. Торчинського, М. Габорака, В. Котович, В. Шульгача, О. Купчинського, З. Купчинської, Л. Радьо, І. Царалунги та ін.).

Об'єктом свого дослідження ми обрали назви населених пунктів Східного Поділля з християнськими іменами в основах, які становлять більше 20 % від усіх ойконімів досліджуваного регіону.

Метою статті є дослідити кількісну характеристику та хронологічну дистрибуцію назв населених пунктів Східного Поділля з християнськими іменами в основах, а також визначити антропоніми, від яких утворено ойконіми досліджуваного типу.

На Вінниччині протягом XIV-XX ст. нами виявлено 404 ойконіми з християнськими іменами в основах. Вперше назви населених пунктів аналізованого типу на досліджуваній території згадуються, починаючи з XIV ст.: *Микулинці* (Мыкулинцы, 1388 р. [Под., 65]) < ОН *Микула* < *Микола* [Тр., 230]; *Ориничі* (Орыничы, 1388 р. [Под., 65]) < *Орина* [Тр., 274]; усього дві назви.

Варто зазначити, що, починаючи із XV ст., число ойконімів Вінниччини з християнськими іменами в основах постійно зростає (табл. 1).

Таблиця 1. Кількість ойконімів Східного Поділля з християнськими іменами в основах за століттями
(стосовно до усіх ойконімів цього регіону)

Століття	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
К-сть назв	2	21	49	110	168	252	393
%	0,49	5,19	12,1	27,2	41,5	62,3	97,2

Так, у XV ст. на досліджуваній території нами виявлено уже 21 ойконім з християнськими іменами в основах: *Борків* (Борків, 1431 р. [Отам., 45]) < ОН *Борка* < *Борис* [Тр., 52]; *Василівці* (Василевцы, 1498 р. [Груш., 35]) < ОН *Василь*; *Дашів* (Дашевъ, 1418 р. [Под., 39]) < ОН *Даш* < *Данило* [Тр., 100]; *Зяньківці* (Зяньковцы, 1493 р. [Груш., 56]) < ОН *Зянько* < *Зенон* [Тр., 138]; *Іванівці* (Ивановцы, 1431 р. [Молч., 386]) < ОН *Іван*; *Ксаверівка* (Ксаверывка, 1431 р. [Отам., 65]) < ОН *Ксавер* < *Ксаверій* [Тр., 184]; *Митки* (Мытки, 1493 р. [Груш., 189]) < ОН *Митко* < *Дмитро* [Тр., 107]; *Петрані* (Петрани, 1438 р. [Груш., 49]) < ОН *Петрань* < *Петро* [Тр., 293] та ін.

Ойконім *Микулинці* зберігся з попереднього століття, інші – першофіксації XV ст.; назва населеного пункту *Ориничі* згадується вдруге в документах XVI ст. Думаємо, що названий ойконім існував і у XV ст., але через відсутність джерельного матеріалу у нас не було відомостей про нього.

XVI ст. репрезентується уже 49 назвами населених пунктів з християнськими іменами в основах, виявлених нами на території Вінниччини. Першофіксаціями серед них є: *Демидівка* (Демидівці, 1530 р. [От., 66]) < ОН *Демид*; *Іванів* (Яново, 1552 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 52]) < ОН *Іван* (первісно - *Ян*); *Івча* (Іовче, 1565 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 100]) < ОН *Івко* < ОН *Іов* [Тр., 154]; *Іллінці* (Ілинці, 1545 р. [Отам., 73]) < ОН *Ілля*; *Кузьминці* (Кузминцы, 1506 р. [Груш., 57]) < ОН *Кузьма*; *Маньківці* (Mankowcze, 1520 р. [Арх.ЮЗР 8/I, 48]) < ОН *Манько* < *Мануїл* [Тр., 209]; *Павлівка* (Павлівка, 1570 р. [Отам., 35]) < ОН *Павло*; *Супрунів* (Супруновъ, 1552 р. [Молч., 335]) < ОН *Супрун* (*Сопрон*) [Тр., 345]; *Уланів* (Ulanow miasteczko [Арх.ЮЗР 7/II, 163]) < ОН *Улан* < *Улян* [Тр., 367]; *Яцківці* (Яцковці, 1545 р. [Отам., 73]) < ОН *Яцько* < *Яків* [Тр., 413] та ін.; усього 28 назв. Ойконім *Василівці* у документах XVI ст. фіксується як давно зникле [Груш., 36].

Порівняно з попереднім століттям, у XVII ст. значно збільшилася кількість ойконімів з християнськими іменами в основах – їх уже 110 назв. Уперше фіксуються у доступних нам джерелах такі назви поселень: *Андрушівка* (Андрушовка, 1634 р. [Арх.ЮЗР 1/VI, 676]) < ОН *Андруш* < *Андрій* [Тр., 33]; *Богданівка* (Богдановка, 1629 р. [Арх.ЮЗР I/VI, 604]) < ОН *Богдан*; *Василівка* (...z Wasilowki, 1668 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 543]) < ОН *Василь*; *Гордіївка* (Gordiwka, 1668 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 563]) < ОН *Гордій*; *Гранів* (... w Granowie, 1693 р. [Арх.ЮЗР 2/II, 505]) < ОН *Гран* < *Євграф* [Тр., 492]; *Демківка* (Демковка, 1653 р. [АЮЗР X, 239]) < ОН *Демко* < *Дем'ян* [Тр., 103]; *Дорошівка* (Дирешова, 1662 р. [Крик., 465]) < ОН *Дорош* < *Дорофій* [Тр., 112]; *Іваньки* (...z miasteczka Iwanki, 1668 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 558]) < ОН *Іванько* < *Іван* [Тр., 144]; *Карпівка* (Карпівка (Karpowka), 1681 р. [Крик., 469]) < ОН *Карпо*; *Махаринці* (Macharynce, 1618 р. [Żdź XXI, 268]) < ОН **Махар* < ОН *Макар* [Тр., 205]; *Никифорівці* (...w Nikiforowcach, 1602 р. [Żdź XXI, 442]) < ОН *Никифор*; *Савинці* (Савунці, 1649 р. [Крип., 134]) < ОН *Сава*; *Семки* (Siemki, 1611 р. [Żdź V, 53]) < ОН *Семко* < *Семен* [Тр., 331]; *Талалаївка* (...z Tałalsjowki, 1668 р. [Арх.ЮЗР 7/II, 557]) < ОН *Талалай* < *Фалалій* [Тр., 372] та ін.; усього 64 назва. З попереднього століття збереглося 46 назв поселень. Ойконім *Ориничі*, засвідчений у XVI ст., у XVII ст. нами не виявлений.

Назви поселень *Овдиєвичі* < ОН *Овдій* [Тр., 255], *Худоровичі* < ОН *Худор* < *Худіон* [Тр., 404] (згадуються у 1570 р. як зруйновані [Отам., 32]), у документах пізніших століть не фіксуються.

Кількість ойконімів досліджуваного типу у XVIII ст. нараховує 168 одиниць, що становить 41,5% від усіх назв населених пунктів Вінниччини з християнськими іменами в основах, виявлених нами протягом XIV-XX ст. Першофіксаціями цього століття є: *Адамівка* (Adamówka, кін.XVIII ст. [Арх.ЮЗР 5/II, 473]) < ОН *Адам*; *Андріяшівка* (Андріяшовка, 1796 р. [БН, 146]) < ОН *Андріяш* < *Андрій* [Тр., 33]; *Богущівка* (...w Boguszówce [Арх.ЮЗР, 3/III, 73]) < ОН *Богущ* < ОН *Богуслав* [Тр., 51]; *Гнатівка* (Гнатівка, 1796 р. [БН, 255]) < ОН *Гнат*; *Гунька* (Hunka, 1765 р. [Арх.ЮЗР 5/II, 190]) < ОН *Гунько* < *Сергій* [Тр., 335]; *Даньківка* (Даньковка, 1796 р. [БН, 154]) < ОН *Данько* < *Данило* [Тр., 100]; *Кинашів* (Кинашовъ, 1796 р. [БН, 143]) < ОН *Кинаш* < *Конон* [Тр., 179]; *Левківка* (Левковка, 1796 р. [БН, 149]) < ОН *Левко* < *Лев* [Тр., 190]; *Марківці* (Markowce, XVIII ст. [Арх.ЮЗР 1/IV, 556]) < ОН *Марко*; *Михайлин* (Михайлин, 1796 р. [БН, 159]) < ОН *Михайлин*; *Пархомівка* (Пархомовка, 1796 р. [БН, 161]) < ОН *Пархом*; *Семенівка* (Семенівка, 1796 р. [БН, 61]) < ОН *Семен*; *Талалаї* (Tałałay, 1765-1791 pp. [Арх.ЮЗР 5/II, с. 377]) < ОН *Талалай* < ОН *Фалалій* [Тр., с. 372]; *Терешки* (Терешки, XVIII ст. [Груш. д., с. 351]) < ОН *Терешко* < *Терентій* [Тр., 358]; *Якубівка* (Якубовка, 1796 р. [БН, 150]) < ОН *Якуб* [Тр., 415] та ін., усього 59 назв. Варто зазначити, що ойконім *Демидовичі* (1643 р. [Сел.РУ, 1569-1647, 474]), виявлений нами у попередньому столітті, у XVIII ст. не зберігся.

У XIX ст. спостерігаємо збільшення кількості назв поселень Східного Поділля з християнськими іменами в основах – їх 252 назви. Пояснюється це насамперед наявністю максимально повних списків назв населених пунктів. Першофіксаціями цього століття є наступні назви: *Анютине* (Анютина, 1893 р. [Гульдм., 11]) < ОН *Анюта* < *Анна* (*Ганна*) [81]; *Антонопіль* (Антонопіль, 1861 р. [Сел.РУ 1850-1861 pp., 403]) – складна назва, утвор. від ОН *Антон* і апел. *поль* (лат. *polis* „місто”); *Вахнівка* (Вахновцы, 1893 р. [Гульдм., 58]) < ОН *Вахно* < *Іван* [Тр., с. 144]; *Гнатків* (Игнатковъ, 1893 р. [Гульдм., 177]) < ОН *Гнатко* (Ігнатко) < *Гнат* [Тр., 90-91]; *Гонорівка* (Гоноровка, 1893 р. [Гульдм., 102])

< ОН *Гонор* [Тр., 91]; *Дмитренки* (Дмитренки, 1893 р. [Гульдм., 134]) < ОН *Дмитренко* < *Дмитро* [Тр., 107]; *Ельжбитівка* (Ельжбетовка, 1893 р. [Гульдм., 146]) < Ельжбета < ОН *Єлизавета* [Тр., 494]; *Іракліївка* (Ираклиевка, 1893 р. [Гульдм., 180]) < ОН *Іраклій* [Тр., 156]; *Йосипівці* (Юзвинь хуторь (ст.н. Юзвенці), 1893 р. [Гульдм., 569]) < ОН *Йосип*; *Калинівка* (Калиновка, 1893 р. [Гульдм., 185]) < ОН *Калина* [Тр., 163]; *Катеринівка* (Катеринівка, 1847 р. [Сел.РУ 1826-1849 рр., 427]) < ОН *Катерина*; *Колюхів* (Колюхів, 1839 р. [Сел.РУ 1826-1849 рр., 394]) < ОН *Колюх* < *Микола* [Тр., 229]; *Лаврівка* (Лавровка, 1893 р. [Гульдм., с. 252]) < ОН *Лавро* [Тр., 188]; *Олексіївка* (Алексеевка, 1893 р. [Гульдм., с. 25]) < ОН *Олексій*; *Оляниця* (Оляниця, 1861 р. [Сел.РУ 1850-1861 рр., 314]) – < ОН *Оляна* = *Уляна* [Тр., 368]; *Теклівка* (Теклевка, 1893 р. [Гульдм., 467]) < ОН *Текля*; *Язвинки* (Язвинки, 1893 р. [Гульдм., 573]) < ОН *Язвинко* < *Язя* < *Ядвіга* [Тр., 487] та ін., усього 84 назв; усі ойконіми, засвідчені у документах попереднього століття, збереглися й у ХІХ ст. Починаючи з ХІХ ст., характерним явищем для ойконімії Вінниччини стає творення складних назв поселень з християнськими іменами в основах типу: *Велика Стратіївка*/*Мала Стратіївка* (утвор. від ОН *Стратій* < *Стратон* [Тр., 352] і дифер. члена, який вказує на розмір), *Мала Кириївка* (утвор. від ОН *Кирій* [Тр., 175]), *Шура-Копіївська*, *Шура-Мітлинецька* (утвор. від ОН *Шура* < *Олександр* [Тр., 262] і диференційного члена, який вказує на місце розташування поселення).

У ХХ ст. значно зросла кількість назв населених пунктів Східного Поділля з християнськими іменами в основах. У документах ХХ ст. на досліджуваній території нами виявлено 399 ойконімів названого типу. Новими серед них є: *Абрамович* (1947 р. [АТП 1947, 35]) < ОН *Абрам* < *Аврам* [Тр., 18]; *Аристівка* (194 р. [АТП 1947, 16]) < ОН *Арист* [Тр., 41]; *Борисівка* (1947 р. [АТП 1947, 18]) < ОН *Борис*; *Вікентіївка* (1947 р. [АТП 1947, 23]) < ОН *Вікентій* [Тр., 66]; *Вікторівка* (1947 р. [АТП 1947, 31]) < ОН *Віктор*; *Володимирівка* (Володимирка, 1947 р. [АТП 1947, 26]) < ОН *Володимир*; *Ганнівка* (1947 р. [АТП 1947, 30]) < ОН *Ганна*; *Костюківка* (1947 р. [АТП 1947, с. 15]) < ОН *Костюк* < *Костянтин* [Тр., 183]; *Матяшівка* (1969 р. [АТП 1969, с. 30]) < ОН *Матяш* <

Матвій [Тр., 221]; Ольгине (с-ще радгоспу „Ольгине”, 1947 р. [АТП 1947, 39]) < ОН Ольга; Панасівка (1947 р. [АТП 1947, 18]) < ОН Панас; Саши (Саши, 1906 р. [Свед., 36]) < ОН Саши < Олександр [Тр., 263]; Сидориха (1947 р. [АТП 1947, 39]) < ОН Сидор < Сидір [Тр., с. 336]; Теклинівка (1947 р. [АТП 1947, 23]) < ОН Теклина < Текля [Тр., 356]; Шиманівка (Шимановка, 1906 р. [Свед., 35]) < ОН Шиман / Шимон < Симон [Тр., 507] та ін., усього 147 назв. Усі ойконіми, виявлені нами у писемних джерелах попереднього століття, збереглися і у XX ст.

Отже, загальна кількість назв населених пунктів Вінниччини з християнськими іменами в основах зростає протягом усього досліджуваного періоду. Відповідно також зростає число першофіксацій протягом XIV-XX ст., хоча у XVIII ст. простежується тенденція до їх спаду. Найбільша кількість нових назв населених пунктів Східного Поділля з християнськими іменами в основах засвідчена у XX ст. (табл. 2), оскільки ойконімія названого краю вже добре представлена в джерельних матеріалах, а топонімів, які б не збереглися з попереднього століття, немає.

Таблиця 2. Кількість новозасвідчених та збережених з попередніх століть ойконімів Східного Поділля з християнськими іменами в основах

Століття	Новозасвідчені ойконіми	%	Ойконіми, збережені з попередніх століть	%
XIV	2	100	-	-
XV	19	90,4	2	100
XVI	28	57,1	21	100
XVII	64	58,1	46	93,8
XVIII	59	35,1	109	99
XIX	84	33,3	168	100
XX	147	36,8	252	100

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. /Л. Л. Гумецька.- К.:В-во АН УРСР, 1958.-298 с.
2. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV-XVIII ст. /М. О. Демчук.-К.: Наук. думка, 1988.- 171 с.

3. Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк // [за ред. Желізняка І. М.] – К.: Довіра, 2005. – 510 с.
4. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 268 с.

ДЖЕРЕЛА

- Арх.ЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для раз бора древних актов, височайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859-1914.
- Ч. 5, Т. II: Переписи еврейского населения въ юго-западномъ крае въ 1765-1791 гг. – 1890. – 724 с.
- Ч. 7, Т. II: Акты о заселении Юго-Западной России. – 1886. – II, 85, 647, XII с.
- АТП 1947 – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ (на 1-е вересня 1946 р.). – К.: Вид-во політ. літ., 1947. – 1064 с.
- АТП 1969 – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ (на 1 квітня 1967 р. з дод. відомостей про зміни до 1 січня 1969 р.): У 2-х т. – К., 1969.
- Т.1. – 1969. – 541 с.
- АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. / [собр. и изд. Археограф. комиссиею]. – Т.1-15. – СПб., 1865-1892.
- БН – Петренко О. С. Брацлавське намісництво (90-ті роки XVIII ст.) / О. С. Петренко. – Вінниця, 2001. – 328 с.
- Груш. – Грушевський М. С. Барское староство, исторические очерки: XV-XVIII вв. / М. С. Грушевський. – К., 1894. – 470 с.
- Груш. д. – Грушевський М. С. Дополнительные главы к исследованию: „Барское староство, исторические очерки” / М. С. Грушевський. – К., 1894. – 56 с.
- Гульдм. – Гульдман В. К. Населённые места Подольской губернии / В. К. Гульдман – К.-Под., 1893. – 636 с.
- Крик. – Крикун М. Г. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // Записки НТШ, т. ССХІІІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 374-511.
- Крип. – Крип'якевич І. Адміністративний поділ України (1648-1654 рр.) / І. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Вип. I. – С. 123-149.
- Молч. – Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К., 1885. – 388 с.
- Отам. – Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця: Конинент-прим, 1993. – 463 с.
- Под. – Подолия. Историческое описание съ высочайшаго соизволения издано при министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. – СПб., 1891. – 264 с.
- Свед. – Сведения о населении Подольской губернии в 1906 г. – К.-Под., 1907. – 88 с.

Сел.РУ 1826-1849 рр. – Селянський рух на Україні (1826-1849 рр.). / [Зб. документів і матеріалів]. – К.: Наук. думка, 1993. – 504 с.
Сел.РУ 1850-1861 рр. – Селянський рух на Україні (1850-1861 рр.). / [Зб. документів і матеріалів]. – К.: Наук. думка, 1988. – 448 с.
Тр. – Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк; [за ред. Железняк І. М.] – К.: Довіра, 2005. – 510 с.
Żdz – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889-1911. – Т. V, XVIII, XIX, XX.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

с. – назва поселення
ОН – особова назва

ст.н. – стара назва
утвор. – утворено

Liubov Dyka. The Chronology of Vinnytsia Region ojkonomimivs, which are based on Christian names

The article research is based on the characteristics and chronology of Eastern Podillia population centers' names with the Christian names in origin. There was added an antroponomics of Christian's line age, which created ojkonyms of investigated type.

Key words: antroponym, population centre, ojkonym, base, proper name, Christian name.

Стаття надійшла до редакції 3.04.2012 р.

УДК 81. 367. 7
ББК 81. 411.1-314

Галина Панчук, Ольга Марочкіна (Тернопіль)

ОСОБЛИВОСТІ АГЕНТИВНОЇ ПАСИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ОСНОВАХ ПРИЗВИЩ ОПІЛЛЯ ТА РОЗТОЧЧЯ

Стаття присвячена аналізу пасивної лексики на позначення назв осіб за професією чи заняттям в основах прізвищ Опілля та Розточчя. З'ясовуються спільні і відмінні особливості такої лексики на зазначених територіях.

Ключові слова: пасивна лексика, агентивна лексика, апелятив.

Свідчення антропонімів є вагомим як для історії мови, так і для історії суспільства. Прізвища зберегли велику кількість слів, які, не закріпившись в їх основах, могли б безслідно зникнути. Виникнення значної кількості українських прізвищ мотивовано соціальним становищем чи постійним заняттям людини. Аналіз антропонімів, в основах яких відображено назви давніх професій, занять, посад, є вдячним матеріалом для вивчення етнографії, соціально-економічного життя будь-якої території і актуальним в ономастичних дослідженнях. Справа в тому, що діапазон сучасних ремесел і промислів помітно звужився, тому що з II пол. XIX ст. вони почали занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю, а в основах прізвищ відповідні давні апелятиви збереглися. Ю. Редько зазначав, що „прізвища, утворені від назви професії, легко передавалися нащадкам і ставали спадковими, бо ж і сама професія дуже часто переходила з покоління в покоління” [2, 38]. Досить часто лексична база прізвищ (досліджуваної території в тому числі) фіксує назви домашніх промислів та ремесел типу теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва і под. На думку М. Корниловича, прізвища за видом діяльності були поширені насамперед серед дворових селян, що „повідбивалися від своїх родин, ба навіть часом не знали або не пам’ятали свого батьківського імені” [1, 130].

Метою статті є проаналізувати прізвища двох відносно сусідніх територій (до складу Опілля, крім невеликої частини Івано-Франківської і Тернопільської областей, включасмо всі населені пункти сучасного Перемишлянського та частину поселень Миколаївського, Жидачівського районів Львівської області, а до складу українського (Південного) Розточчя – Яворівський та Жовківський райони Львівської області), показати подібність і відмінність агентивної пасивної лексики в їх основах.

Прізвища жителів Опілля і Розточчя дають можливість уявити суспільне життя мешканців у різних аспектах: економічному (промисловість, ремесло, торгівля, сільське господарство та ін.), військовому, церковному, адміністративному.

Аналіз назв в основах прізвищ на позначення економічного життя показав спільну і відмінну агентивну лексику для кожної території.

Спільна пасивна **агентивна лексика** в основах прізвищ Опілля та Розточчя: *Боднар* (Оп.¹), *Боднаренко*, *Бондаренко* (Розт.²), *Гірник* (Оп., Розт.): гірник – „робітник у каменоломні” [Грн. I, 286], *Гонтар* (Оп., Розт.), *Гонтарук* (Розт.): „гонтар – той, хто покриває дахи гонтом” [Грн. I, 350], *Гутник* (Оп., Розт.): гутник – „майстер на склозаводі” [Грн. I, 344], *Зварич* (Оп., Розт.): зварич – „солевар” [ЕСУМ II, 332], *Кабар*, *Кабарович* (Оп.), *Кабарчук* (Розт.): кабар – „пастух свиней, свинар” [ЕСУМ II, 330], *Кметь* (Оп., Розт.): кметь – „селянин господар, тямуща людина” [ЕСУМ II 472], *Коломієць* (Оп., Розт.): коломієць – „добувач солі” [Грн. II, 271], *Коновал* (Оп., Розт.), *Коновальчук* (Розт.): коновал – „той, хто каструє жеребців”, перен. „поганий лікар, неук в медицині” [СУМ ІУ, 261], *Котляр* (Оп., Розт.), *Котлярчук* : котляр – „казаняр” [Грн. II, 247], *Кухта* (Оп., Розт.), *Кухтик* (Розт.): кухта – діал. „кухарчук” [СУМ ІУ, 421], *Кушнір* (Оп.), *Кушнірик* (Розт.), *Лимар* (Оп.), *Римарчук* (Розт.): лимар=римар – „майстер, що виготовляє ремінну зброю” [СУМ ІУ, 485], *Салогуб* (Оп., Розт.): салогуб – „лайл. торговець, міщанин” [Грн. ІУ, 125], *Стадник* (Оп., Розт.), *Стадничук* (Розт.), *Трач* (Оп.), *Трачик* (Розт.): трач – „той, хто розпилює колоду на дошки” [Грн. ІУ, 280], *Форналь* (Оп.), *Форнальчик* (Розт.): форналь – „конюх” [Грн. ІУ, 378].

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в основах прізвищ Опілля: *Бердник*: бердник – „виготовлювач берд” [ЕСУМ I, 169], *Бортник*, *Будник*: будник – „робітник на поташному заводі” [Грн. I, 106], *Гайдар*: гайдар – „пастух овець” [Грн. I, 265], *Гамарник*: гамарня – „металоплавильна установка” [Грн. I, 269], *Гребенник*: гребенник – „майстер, що робить гребінки” [ЕСУМ I, 589], *Гуральник*: гуральник – „робітник на винокурній” [Грн. I, 341], *Джус*: джус – „джура, хлопець, учень, студент” [ЕСУМ II, 54], *Калашник*: калашник – „пекар, який робить калачі” [Грн. II, 210], *Квасниця*: квасниця – „хто варить, готує

¹ Оп.- Опілля

² Розт.- Розточчя

або продає квас” [СУМ ІУ, 131], *Кобильник*: кобильник – „любитель коней” [ЕСУМ ІІ, 477], *Копас*: копас – „той, хто шарує кукурудзу, картоплю” [ЕСУМ І, 566], *Кочар*: кочар – „діал. болг. пастух свиней” [Илч., 273], *Машталір*: машталір – „конюх, кучер” [Грн. ІІ, 414], *Мідник*: мідник – „той, хто виготовляє чи ремонтує мідний посуд чи інші мідні вироби” – [СУМ ІУ, 725], *Нижник*: нижник – „один з тих, хто розпилює дерево на дошки, що стоїть унизу” [Грн. ІІ, 536], *Побережник*: побережник – „лісовий сторож” [Грн. ІІ, 201], *Поборейко*: поборець – „той, що збирає податки” [Грн. ІІІ, 204-205], *Сокирник*: сокирник – „стельмах” [Грн. ІУ, 165], *Цебрій*, *Шаповал*: шаповал – „шерстобій, войлочник” [Грн. ІУ, 485], *Шпитко*: шпитко – „той, хто копає, рие” [Грн. ІУ, 509] або від давньослов’янського Спитко Спитигньвъ.

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Розточчя: *Гнап*: гнап – „майстер, що виробляє сіряки й опанчі” [ЕСУМ І, 534], *Добуш*: добош = добуш – „барабанщик; литаврист” [ЕСУМ ІІ, 98], *Кантор*: кантор – „півчий, соліст хору в католицькій і протестантській церквах” [СУМ ІУ, 90], *Кнап*: кнап – „ткач” [ЕСУМ ІІ, 472], *Коноводченко*: коновод – „те саме, що конокрад”; „конокрад – той, хто краде коней; коновод” [СУМ ІУ, 262], *Лупій*: лупій – „шкуродер; лихвар” [ЕСУМ ІІІ, 308], *Сідельник*: сідельник – „майстер, що виготовляє сідла” [СУМ ІХ, 214], *Скрипник*: скрипник – „заст. скрипаль” [СУМ ІХ, 319], *Сніцар*: сніцар – „заст. слюсар” [СУМ ІХ, 427], *Солодовник*: солодовник – „те саме, що пивовар” [СУМ ІХ, 448], *Шельвах*: шельвах – „діал., заст. вартовий” [СУМ ХІ, 438].

Прізвищ з назвами на позначення **військової справи** значно менше на обох територіях.

Спільна пасивна агентивна лексика в основах прізвищ: *Гайдукевич* (Оп.), *Гайдюк* (Розт.): гайдук: „високородний службовець, солдат надвірної охорони” [Грн. І, 265]; повстанець: партизан у південних слов’ян з ХУ-ХІХ ст. [ЕСУМ І, 453], *Жовнір* (Оп.), *Жовнірук* (Розт.), *Козак* (Оп., Розт.), *Цюра* (Оп., Розт.): цюра – „джура” [Грн. ІУ, 439].

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Опілля: *Гніздюк*: гніздюк – „козак, що осів на одному місці і має велике господарство” [СУМ ІІ, 95], *Гетьман*, *Джура*: джура – „військовий слуга, зброєносець” [ЕСУМ ІІ, 25], *Кварцяний*:

кварцяний – „про військо, солдат, які утримувались на четверту частину доходів з королівських маєтків старої Польщі” [Грн. II, 230], *Компанієць*: компанієць – „козак легкокінного війська ХУІІ ст.” [Грн. II, 276], *Пушкар*, *Рекрут*.

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Розточчя: *Гусар*, *Гусер*: гусар – „... військовий з частин легкої кінноти” [СУМ II, 197], *Єсауленко*: есаул = осавул [ЕСУМ II, 181]; „осавул – виборна службова особа...; офіцерський чин у козачих військах” [СУМ II, 751], *Риндюк*: „ринда – зброєносець та охоронець московських князів і царів XIV-XVII ст.” [СУМ VIII, 536], *Сердюк*: сердюк – „... козак найманих піхотних полків” [СУМ IX, 133], *Чура*: чура – „дал. джура” [СУМ XI, 385].

Поодинокі трапляються прізвища з назвами в основі на позначення **церковної** та **адміністративної** діяльності.

Спільна пасивна агентивна лексика з **церковними** назвами в основах прізвищ: *Біскуп* (Оп., Розт.): біскуп – „католицький єпископ” [ЕСУМ I, 202], *Титар* (Оп.), *Титаренко* (Розт.): титар – „церковний староста” [Грн. IV, 163], *Паламар* (Оп.), *Паламарчук* (Розт.)

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Опілля: *Бернардин*: бернардин – „член католицького чернечого ордену” [СУМ I, 162], *Вікарчук*: вікарій – „у православній церкві єпископ, який є помічником чи заступником архієрея; у католицькій церкві парафіяльний священик” [СУМ I, 671]. Відповідної лексики, яка властива тільки прізвищам Розточчя, не зафіксовано.

Спільна агентивна пасивна лексика з **адміністративними** назвами в основах прізвищ: *Війтик* (Оп.), *Войтенко*, *Войтович* (Розт.), *Возний* (Оп.): возний – „судовий урядовець в Польщі, Україні, Литві до XIX ст.” [СУМ I, 725], *Маршалок* (Оп., Розт.): маршалок – „іст. голова сейму в Польщі” [СУМ IV, 635].

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Опілля: *Присяжний*, *Ратушний*: ратушний – „член міського чи сільського управління” [Грн. IV, 7], *Солтис*.

Агентивна пасивна лексика, що збереглася в прізвищах Розточчя: *Гоменюк*, *Гумен*, *Гуменний*, *Гуменюк*: гуменний – „прикажчик, що організовував роботу на току поміщика” [СУМ II, 193], *Каштелянчук*: каштелян – „...службова особа, яку призначав король або князь для управління цитаделлю в місті, а

пізніше – наглядач замку, громадського будинку...” [СУМІУ, 126], *Шафаренко*: шафар – „заст. збирач податків” [СУМХІ, 422].

Отже, аналіз агентивної пасивної лексики в основах прізвищ Опілля та Розточчя показав, що переважна її більшість є спільною для цих відносно сусідніх територій. Однак і Опілля, і Розточчя мають свої особливості як щодо складу пасивної лексики, так і щодо структури відповідних прізвищ (напр. *Боднар*, *Титар* на Опіллі, *Бондаренко*, *Титаренко* на території Розточчя), що, можливо, свідчить про особливості заселення цих земель. Дослідження порівняльного плану пасивної лексики в основах прізвищ сусідніх чи віддалених територій потребують подальшого розвитку, що дасть можливість побачити становлення матеріальної і духовної культури різних частин України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнилович М.О. Народна родова ономастика на Волині наприкінці ХУІІІ ст. // Етнографічний вісник. – Кн. 9/ М. О. Корнилович. – Київ, 1930. – 130 с.
2. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. – Київ: Вид-во „Рад. шк..”, 1968. – 255 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Грн. – Словарь української мови. За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К., 1982-1989. –Т. 1-3.
- Илч. – Илчев Стефан. Речник на личните и фамилии имена у българите. – София, 1969. – 629 с.
- СУМ – Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.І-ХІ.

Halyna Panchuk, Olha Marochkina. Features agentive passive vocabulary in the surnames Opillya and Roztochia

The article analyzes the passive vocabulary to describe the names of individuals in a profession or occupation in the surnames Opillya and Roztochia. Fomaking common and distinctive features of this vocabulary in these areas

Key words: passive vocabulary, agentive language, common noun.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2012 р.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ ІЗ ВЛАСНОІМЕННИМ КОМПОНЕНТОМ

Стаття присвячена вивченню паремій із власноіменним компонентом, зокрема визначенню ролі онімів у структурі прислів'їв та приказок; виокремленню тематичних груп.

Ключові слова: власна назва, ідентифікація, компаратив, конотація, ментальність, паремія.

Матеріалом нашої розвідки послужили українські народні прислів'я та приказки із власними назвами у їх складі, що увійшли до збірок І. Франка, М. Номиса, М. Пазяка, А. Багмута. Загалом опрацьовано понад 1200 паремій, що різняться компонентним складом та семантичним навантаженням. Об'єктом дослідження стали власні назви в українських народних прислів'ях та приказках, а предметом аналізу – природа власних назв, їх конотонімізація та перехід у загальну. Мета роботи: проаналізувати українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом, виокремити тематичні групи, що з'явилися внаслідок конотонімізації онімів, прослідкувати процес переходу власної назви у загальну в українських народних прислів'ях та приказках. Вивчення онімів у складі фольклорних текстів однією з перших розпочала Наталія Колесник у своїй статті “Фольклорна ономастика на зламі тисячоліть”. У ній авторка, розглянувши погляди на цю проблему ряду слов'янських ономастів, зазначила, що „...попри розмаїття думок авторитетних слов'янських ономастів про власні назви у фольклорі, ще не випрацьовано основної схеми їх вивчення, оскільки остаточно не з'ясовано теоретичних та методологічних засад дослідження фольклорної ономастики в межах ономастичної парадигми, зокрема літературної ономастики” [5, 396].

У нашій статті ми ставимо своєю метою розглянути ті прислів'я та приказки, що включають власноіменний компонент (власне антропоніми та топоніми). Відомо, що у прислів'ях і приказках найповніше й найчіткіше узагальнено досвід народу,

його розуміння явищ навколишнього світу, стосунків між людьми, внутрішнього світу людини. У них найвищою мірою втілено народну мудрість, через те вони, як правило, мають повчальний характер: *Не буде Галя, буде другая; У Сидора звичай, а у Петра свій рай; Який Сава, така й слава; Переїдеш Вересоч, тоді їдь, куди хоч; На Гліба-Бориса за хліб не берися; Диви, Ляше, по Случ наше; Будеш знать по чім в Тростянці гребінці; І в Йорданській воді не відмиєш сі.*

Значення одних прислів'їв залежить від прямого номінативного значення їхніх компонентів. Значення інших прислів'їв сприймається як переносне: узагальнено-метафоричне: *Коломия - не помия, Коломия - місто; Хто про що, а він про Наливайка; Разовий хліб - Іван, а тильованій - Ясьо.*

На відміну від прислів'їв приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження, а тому вони не мають повчального характеру: *Чудася про Мусія; Зійшов сі Яким з таким; Такої ласки найду і в Парашки.* Разом з тим за значенням приказки нерідко наближаються до власне фразеологізмів. Приказки важко відрізнити від прислів'їв, а тому їх не розрізняють ні в навчальних посібниках, ні в збірниках народної творчості, а подають і розглядають разом. Прислів'я і приказки відзначаються великою різноманітністю синтаксичної будови. Кожне прислів'я чи приказка – це окреме речення і водночас мінімальний твір зі своїми виразними художньо-стилістичними особливостями.

Досить часто прислів'я та приказки мають форму простих або складних речень: *Ти йому про Тараса, а він тобі півтораєста; Єдному Гасі, а другому засі; Гендель-Мендель; Мацько робит, Мацько їсть. Мацько не робит, має піст; Плете з Марії Терези.*

Типовими для прислів'їв та приказок є пропуски членів речення, які домислюються або з ситуації, або - у другій частині складного речення – з контексту: *Золотоноша - кругом хороша; Як хан долізе до Криму; Ромен -город на горі, по дві дурниці на дворі; Покошичі – розкошичі: хто прийде в жупані, той піде без свитки; Аж Київ видно.*

Для прислів'їв та приказок найбільш характерні односкладні узагальнено-особові речення. Поширеною конструкцією прислів'їв та приказок є складні речення з двома предикативними частинами, рідко – з трьома чи більше, на-

приклад : На **Тетяну** поговір, що **Тетяна** вмерла, вона лежить на печі і ноги задерла; Знайшов би й десять, якби не **Олеся**; Танцюй, **Мар'яна**, поки не викопалась яма; Не розумний тим **Денис**, що великий має ніс. Лише в поодиноких випадках прислів'я і приказки можуть мати структуру складносурядних речень, наприклад: **Мастя Федя** медом, а **Федь** усе **Федьом**; **Марина** м'яка як глина, а **Явдоха** твердша троха; Д'їд з **Жиравки**, атизлавки.

Прислів'я та приказки нерідко будуються за допомогою антонімів: Не глядає **Наці**, іно праці; За **Єлену** не дам і кітку дуплену; Не те в **Кузьми** на умі; Не кожна ж **Ганна** й гарна; Говори, **Климе**, нехай твоє не гине.

У прислів'ях та приказках часто використовується такий стилістичний засіб, як порівняння: **Пани** однакові, що в нас, що в **Кракові**; **Купці** з бару – ні грошей, ні товару; **Марина** м'яка як глина, а **Явдоха** твердша троха; **Гарасим** попросив, а **Штефан** узяв сам; Сидит як **Тит**, а з носа каптить. Отже, чимало прислів'їв і приказок складаються з двох симетричних частин, у яких зіставляються або протиставляються певні явища.

Емоційність прислів'їв та приказок нерідко підсилюється ритмічністю та римуванням: **Кожда Тереса** має свої інтереса; **Анна** – не велика обрадо ванна; У **Луцьку** все не по-людськи.

В українських народних прислів'ях та приказках часто зафіксовано поєднання займенника та власної назви. Так, наприклад, **Кожда Тереса** має свої інтереса; У кожної **Домашки** свої замашки; **Кожда** дівиця діжде ся свого **Гриця**; **Кожний Івась** ма свій лас. Означальні займенники за своїм значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. **Усяк Веремій**, про себе розумій; У **всякої Федорки** свої одговори; **Всі Мيني** з глини. Вказівний займенник **такий** вказує на ознаку, а питальний займенник **який** виражає запитання про якість: **Яка** матка, така **Катка**; **Який** Сава, така слава; **Яка Настя**, таке з нею щастя; **Який** дідько **Химка**, така його й жінка.

Приналежність у пареміях найчастіше виражена присвійними займенниками: Для **нашого Федота** не страшна робота; Дістається **нашому Мартину** і в зуби і в спину; У **нашої Катерини** разом весіле й хрестини: і до шлюбу ведуть, і до хресту несуть; З **нашого Андрушка** ні мн'ясо, ні юшка.

У прислів'ях та приказках вживаються також архаїчні слова чи форми слів: **Ляшки** ся бунтують, бо короля в **Польши** не чу-

ють; **Марина** м'ягка як глина, а **Явдоха** твердша троха; Зачму-тувала кумася коло свого **Івася**; Хоть не **Василий**, а мині милий.

У складі українських народних прислів'їв та приказок виявляємо не лише антропоніми, а й топоніми. Антропоніми ідентифікують соціальну роль, так, наприклад, **Яке в Гані, таке в пані**; Як сказав пан, так зробив **Іван**; також етнічну приналежність, так, наприклад, **Жидівочка Рохля на припічку здохла та ін.** Наявні у прислів'ях та приказках топоніми репрезентують країни, міста, села. Вони прямо чи опосередковано називають певні історичні епохи: **Нема слободи, як на Україні**; Або будемо на **Русі** або пропадемо усі; **Що таке Америка, спитай у Каленика**, їздив по гроші, а привіз гниди та воші; **Задесенські** людиці на все зле митці; Бути у **Римі** і папу не бачити; **Ляшки** ся бунтують, бо короля в **Польши** не чують; **Єгипетська** мума; **Золотоноша**, яка ти хороша; Як у **Києві** на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в **Полтаві** перекупки на місті гуторять; В **Хоролі** всього доволі; У **Самборі** байгарі; **Коломия** - не помия, **Коломия** - місто; Аж **Київ** видно; **Золотоноша** - яка ти хороша; **Ніжин** більший від **Носівки** однією хатою; У **Диканьці** дівки модні, всі гуляють, хоч і голодні; Як хан долізе до **Криму**; Чи ти з-під **Глухова**? У **Києві** не женись, а в **Ромнах** кобил не міняй; Де ти поза **Уманню** ходиш ?

„Будучи художнім образом прислів'я, власна назва також, як і усі компоненти прислів'я, підпадає під процес „згущення” і, підкоряючись у своїй зміні законам семантики, переходить від конкретного до загального і абстрактного поняття. І якщо би власна назва не мала здатності узагальнювати, а була би завжди конкретна, одинична, то вона була би нестійка, не загальнонародна, оскільки образ повинен „замінювати безліч різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами” [6, 118]. Наш матеріал засвідчує приклади українських народних прислів'їв та приказок, що мають здатність узагальнювати, наприклад: **Кожда дівця діжде ся Гриця** [13 I, 571]; **Не буде Галя, буде другая** [13 I, 311]; **Без одного Василя обійде ся весілля**; **Єдному Гасі, а другому засі** [13 II, 90]; **Гендель - Мендель** [13 I, 312]; **Кожда Тереса має свої інтереса** [13 II, 222]; **Бліді лиця не чарують Гриця** [13 II, 350]; **На тобі, Данило, що мені не мило** [13 I, 511]; **Що буде Касі, буде й Парасі** [13 II, 245].

Більшість зворотів, до складу яких уходять ономастичні компоненти є національно маркованою, оскільки власні назви по суті акумулюють інформацію про історію: *За короля **Ольбрахта** загинула в **Польщі** шляхта; міфологію: Пішов до **Бусовищ** Бога шукати; звичай: Провадь мене і до **Вени**, то не зробиш пана з мене; спосіб мислення: Мисль не мисль, буде місто **Перемишль**; В **Городенці** як пан, а поза **Городенков** як пес; специфіку словотворчості народу: Сорок сороков **церкову Москві**.*

У праці „Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа” Т. Кондратьєва зауважує, що „у конкретній ситуації власна назва може набувати різних значень та понять” [6, 98]. Тут же авторка стверджує: „З точки зору лінгвістики взагалі неможливо провести чітку демаркаційну лінію між власними та загальними назвами... Назва завжди конотує якість чи якості, за котрими впізнаємо його носія чи носіїв, що своїми якостями відрізняються від інших осіб чи предметів” [6, 106]. Так, наприклад, в українських народних прислів'ях та приказках прослідковуємо додаткові значення назви: *Грають води, як **Дунай*** (стан передчуття приходу весни). *Так єм зробив, як кобилі **Павла*** (не досягти мети). *Буде й **Збараж**, але не зараз* (здобудемо перемогу, але ще не пора).

Про власні назви та їх перехід у загальні у російських прислів'ях Т. Кондратьєва пише: „Таким чином, власні назви, що перейшли у загальні, часто пов'язані із обрядами, звичаями російського народу. З часом вони видозмінюються, залишається узагальнення образу прислів'я із найбільш характерними його якостями і властивостями” [6, 147]. Українські народні прислів'я і приказки також зафіксували такі зміни. Нами виявлено і проаналізовано 40 прикладів, що є порівняльними зворотами, у яких оніми зазнають деонімізації. У порівняльних зворотах можемо виокремити окремі тематичні групи. Паремії вказують на: а) результат діяльності: *Доробив си, як **Мошко** на шпильках* [13 II, 32]; *Вийшов на тім, як **Заблотний** на милі* [13 I, 170]; *Повело му ся, як з **Петрової** днини* [13 II, 526]; б) ставлення до праці: *Робит, як **Лелюм-Полелюм*** [13 III, 23]; *Розложила роботу, як **Марисі** таниці* [13 III, 31]; в) характеризують розумові здібності людини: *Розумний, як **Беркова** ярмулка* [13 III, 41]; *Мудрий, як **Саламон*** [13 II, 415]; *Такий за-розумний, як **Фишків** кінь* [13 III, 41]; *Премудрий, як **Саламон*** [13 II, 588]; г) окреслюють

несподіваність у діях, вчинках; зміну переконань: *Показав ся як пан, а зробив як Іван* [13 II, 563]; *Вирвав ся, як Пилип з конопель* [13 II, 527]; *Надійшли, як Лопотова війна* [13 II, 360]; д) швидкоплинність життя: *Все мине ся, як Тростянецькі черешині* [13 III, 225]; *Так ся минуло, як у Біличі* [13 II, 393]; е) християнські цінності: *Потрібно го ту, як дідька в Ченстохові* [13 II, 580]; *Так потрібний, як чорт у Кохавині. ... дідько в церкві* [13 II, 580]; *Обійшов ся, як Сахно в церкві* [13 III, 7]; *Поцу, як Рахман* [13 III, 7]; *Побожний, як святого Юра кінь* [13 II, 556].

Власні назви дуже часто поєднуються з різними загальними назвами на зразок: *кобила, кінь, ходаки, патинок, штани, портки, ярмулка, бахурі, мати, хата*. Вживання тієї чи тієї загальної назви підкреслює самотність побуту українців, їх ментальність. У ряді паремій використані діалектні лексеми: *бахурі, патинок, портки, ходаки. Розумний, як Беркова ярмулка* [13 III, 41] (ярмулка, -и, д. шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови [2, 1425]); *Пропав, як Фатьові ходаки* [13 II, 602] (ходаки, -ів, діал. постоли [2, 1348]); *Розумний, як Соломонів патинок* (патинки, -ів, мн. (одн. патинок, -нка, ч.) заст. туфлі без закаблуків у деяких східних народів [2, 710]); *Гендель - Мендель* [13 I, 312] (гендель, -для, ч., зневаж. торгівля, комерція з метою наживи // бариш [2, 177]).

Значна кількість паремій має виразну діалектну основу, що передає колорит минулого: *Надув сі, як Мойса* [13 II, 428]; *Дрижить, як Гуцул над дітьми* [13 I, 492]; *Возьит сі по нім, як Мошкові бахурі* [13 I, 252]; *Змішав ся, як Омелькова мати перед смертю* [13 II, 479].

Т. Кондратьєва зауважує, що „...коло значень власної назви вузьке щодо сфери застосування, однак, як і будь-яке слово, воно несе загальне, набуває у контексті різноманітний, багатозначний зміст, ...власна назва „привносить” (конотує) якості і властивості значно енергійніше, ніж загальна, хоча великої відмінності між ними немає” [6, 115]. Компонентний склад багатьох українських народних прислів'їв та приказок включає поєднання власної та загальної назви: *Повело му ся, як з Петрової днини* [13 II, 526]; *Встидає сі так, як Ісайська кобила, коли віз переверне* [13 III, 175]; *Такий за- розумний, як Фишків кінь* [13 III, 41]; *Надійшли, як Лопотова війна* [13 II, 360]; *Такий писок, як відси ді Львова* [13 II, 532]; *Голо, як на Хребті горі* [13 I, 381].

„Виразну негативну оцінку виявляють компаративні фразеологізми, побудовані на несумісності об'єднаних понять” [12, 252]. Так, у досліджуваних нами прикладах маємо наочне підтвердження несумісності об'єднаних понять: *Розумний, як Соломонів патинок*; *Пропав, як Фатьові ходаки* [13 II, 602]; *Заробив, як Заблоцкий на милі* [13 II, 156]; *Потрібно го ту, як дідька в Ченстохові* [13 II, 580]; *Нема слободи, як на Україні* [13 III, 117]; *Ліпший жид, як жидівський Іванко* [13 II, 111]; *Такий писок, як відси ді Львова* [13 II, 523]; *Ти такий розумний, як Михась дурний* [13 III, 41].

„Власні назви прислів'їв, приказок і загадок доносять до нас не лише одне ім'я у його одиничності, але і глибоке розуміння імені народом. Значення власних назв надзвичайно динамічне, і мало не у кожному контексті вони набувають нових відтінків, оскільки у мові існує нескінченно більша кількість понять, ніж слів. Звідси – гнучкість власних назв, здатність служити образом” [6, 131]. „Таким чином, зміна понять власних назв у часі – об'єктивний закон розвитку мови загалом” [6, 186]. Українські народні прислів'я та приказки засвідчують образи Дніпра, Дунаю, Полтави, Криму, Довбуша, Кармалюка та ін. Так, наприклад, *Бачив Крим, Рим, мідні труби та чортові зуби*; *Загинув без слави недалеко від Полтави*; *Подарунки за Дніпром без штанів ходять*; *В нашій короваю вода з Дунаю*; *Дужий, як Довбуш*; *Кармалюк – бідному брат рідний*.

Отже, власна назва у структурі українських народних прислів'їв та приказок – цікаве та самобутнє явище, що віддзеркалює ментальність та традиції української нації. У пареміях кількісно переважають антропоніми, що виокремлює їх з-поміж топонімів. Досліджуваний матеріал фіксує понад 80% римованих прикладів прислів'їв та приказок, що допомагає утримати автентизм та консервативність малого паремійного жанру. Діалектна основа паремій ідентифікує українські народні прислів'я та приказки з Україною. Деонімізація пропрій приводить до розширення значення прислів'я чи приказки загалом. Трансформоване значення пареміологічних одиниць робить їх багатозначними та поліфункціональними. Однак, варто зазначити, що у сучасних умовах глобалізаційних процесів відбувається нівелювання багатьох цінностей, що сповідували східні слов'яни та втрачається зв'язок поколінь, що не використовують цінні

надбання фольклорного жанру, де глибоко та влучно зафіксовано багатовікову життєву мудрість. Отже, специфіка жанру, наявність власних назв, деонімізація, що пронизує, як правило, усі народні прислів'я та приказки, зумовлюють самотність українського народу з-поміж інших східнослов'янських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут А. Українські народні прислів'я та приказки / Багмут А. Й., Багмут Й. А., Бобкова В. – Київ, 1963. – 791 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.
3. Колесник Н. Загальна характеристика ономастичного закарпатської народної казки / Колесник Н. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – 2 (12) – С. 121 – 137.
4. Колесник Н. С. Особові імена в українських народних обрядових піснях: автореф. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. С. Колесник. – Тернопіль, 1998. – 22 с.
5. Колесник Н. Фольклорна ономастика на зламі тисячоліть // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XXIX-XXXI. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту, 2011. – 482 с.
6. Кондратьева Т. Н. Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа / Татьяна Николаевна Кондратьева // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. Изд. Казан. универ., 1964. – С. 98-187.
7. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – 4-те вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
8. Лукаш Г. П. Український конотонімікон: структура і чинники формування: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. П. Лукаш. – Київ, 2011. – 36 с.
9. Номис М. Українські прислів'я, приказки і таке інше / Матвій Номис. – К.: Либідь, 1993. – 766 с.
10. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.

11. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Ч. II. Функціонування власних назв: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 374 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посібн. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
13. Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки / Іван Якович Франко. – Львів, 1901-1909. – Т. 1-3.

Nataliya Khoma. Ukrainian proverbs and sayings with proper names in their structure

The article deals with proper names in Ukrainian proverbs and sayings. The role of onym is determined, as well as the thematic groups are singled out.

Key words: comparative, connotation, identification, mentality, proverbs and sayings, proper names.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2012 р.

ІСТОРІЯ МОВИ. СИНТАКСИС

ПОНЯТТЯ „МОВНА ОСОБИСТІСТЬ” В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті простудійовано трактування поняття «мовна особистість» в українській лінгвістиці. Проаналізовано домінантні підходи до вивчення цієї проблеми. Представлено найважливіші складники мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, мовна свідомість, українське мовознавство, культура мови.

Проблема мовної особистості в лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці не нова. У перші десятиліття XIX ст. В. Гумбольдт започаткував напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. В науці цей напрямок одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів та концентрацію уваги на людській особистості як носієві та творцеві мовної картини світу [2]. У 80-90 рр. XX століття в активний лінгвістичний обіг увійшов термін „мовна особистість”. О. Селіванова зазначає, що це поняття було представлене у працях Г. Штейнталя, В. Вундта, О. Потебні, О. Шахматова й ін., хоч відповідний термін був уведений В. Виноградовим. Розробка проблеми мовної особистості належить О. Леонтьєву, Ю. Караулову, Г. Богіну, Д. Леонтьєву, А. Пузирьову та ін. [17, 370]. Проте українське мовознавство має власний багатий досвід досліджень цього поняття. Досі не було комплексних розвідок, присвячених аналізу задекларованої проблематики, тому необхідно заповнити цю лакуну. Мета нашої статті – здійснити історіографічний огляд трактування поняття „мовна особистість” в українській лінгвістиці.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в україністиці виробилося два підходи до вивчення мовної особистості: шлях

психолінгвістичний і шлях, зумовлений вивченням мови художньої літератури. Проаналізуємо кожен із них.

Трактування мовних явищ завжди пов'язував із психологічними особливостями мовця О. Потебня. Видатний український учений писав: „Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства” [15, 98]. Такий підхід давав плідні результати у висвітленні науковцем багатьох суто теоретичних проблем.

Послідовник О. Потебні, історик культури й критик, лінгвіст Д. Овсянико-Куликовський писав, що рідна мова – музика й малюнок душі людської. Саме в мові учений вбачав найголовнішу ознаку явища національності як об'єднання людей „на ґрунті спільної мови, що досягла певної висоти розвитку і стала психічною основою для колективної розумової діяльності... В подальшому, крізь віки культурного розвитку, національність разом з мовою перетворюється в ту психологічну форму особистості, яка надає їй своєрідного душевного складу..., здійснюється у сферу вищу, всевладну над думкою і над чуттям, у сферу моральну” [11, 281-286].

Розробку психолінгвістичного напрямку в українському мовознавстві продовжив І. Огієнко. Підвалини такого підходу були вмотивовані ним на початку наукової творчості у праці „Українська культура”: „Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я...” [13, 126]. Як бачимо, мовна особистість у праці І. Огієнка постає в образі „психічного Я”. У „Науці про рідномовні обов'язки” вчений зауважує, що про духовну зрілість окремої особи і цілого народу судять насамперед з культури його літературної мови. „Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати на збільшення культури своєї літературної мови” [12, 4].

Від вивчення мови художньої літератури підходить до поняття „мовної особистості” І. Франко. Письменника постійно

цікавила мовна особистість, мовна індивідуальність, підґрунтям чого було тверде переконання вченого в тому, що знаменням нового часу і основою для подальшого суспільного розвитку стає прагнення „кожної людської особистості... до можливого розширення сфери свого буття і своєї діяльності, свого індивідуального розвитку” [25, 145]. Роздумуючи про М. Старицького – і не тільки як письменника, а насамперед як громадянина, І. Франко пише: „Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці... се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше тих прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини... До таких прикмет, що відповідають складові душі, ...належить і мова” [25, 276]. Мовну діяльність І. Франко тісно пов’язував з самою особистістю, з „таємною робітнею її духу”. Творячи концепцію дальшого розвитку української мови, виробляючи теорію мовної поведінки й мовного життя творчої особистості та народу, вчений осмислював мовну діяльність видатних письменників з погляду їх значення і ролі в цих важливих процесах.

У лінгвістичних центрах різних країн особливо зріс інтерес до особистісного аспекту вивчення мови у 80-90-ті роки. Дослідники наголошують: не можна пізнати людину, не пізнавши її мову. Логіка розвитку наукового пізнання зумовлює інше формулювання цієї тези: не можна пізнати мову як таку, не вийшовши за її межі, не звернувшись до її творця, носія – до людини, до конкретної мовної особистості [8, 4-7].

У цей період І. Білодід у праці „Людина і її мова” висловив ряд міркувань щодо класифікації людської мови за типами психічних механізмів усного і писемного спілкування. Аналізуючи основні типи мовлення, науковець активно оперує поняттям „мовна особистість”: „В загальному плані мовно-психічного механізму норма, комплекс, коло мовних асоціацій, узвичаєних у практиці даного мовного колективу, тобто багатство системи асоціацій певної національної мови, певної культури народу, зумовлюються всім суспільним і інтимним життям мовця; адже кожна мовна особистість більшою чи меншою мірою володіє асоціаціями побутовими, загальнокультурними, професійними, науковими, різного роду ремінісцентними (історія, лінгвістика, мистецтво, міфологія тощо). Створення ширшого чи вужчого

діапазону асоціацій, уявлень зумовлюється освітою, вихованням, культурою індивідуума; активність і цілеспрямованість їх використання – це риси психічного механізму мовлення, тобто діяльності мозку, зокрема пам'яті...” [1, 405].

На студіювання проблематики мовної особистості в українському мовознавстві великий вплив мала праця Ю. Караулова „Русский язык и языковая личность”, що вийшла друком у 1987 році [8]. У монографії створено функціональну модель мовної особистості. Структура мовної особистості, на думку вченого, уявно складається з трьох рівнів: 1) нульового, вербально-семантичного; 2) першого, лінгво-когнітивного; 3) другого, прагматичного. Під мовною особистістю науковець розуміє „сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення і сприйняття нею текстів, що відрізняються а) ступенем структурномовної складності, б) глибиною і точністю відображення дійсності, в) певною цілеспрямованістю” [7, 3]. Ю. Караулов резюмує, що сучасні уявлення про мову базуються на чотирьох фундаментальних її властивостях – історичному характерові розвитку, психічній природі, системно-структурних основах її будови, соціально зумовленому характерові виникнення і вживання. При розгляді мовної особистості як об'єкта лінгвістичного вивчення враховується взаємодія усіх цих властивостей, тому що особистість – зосередження і результат соціальних законів; вона продукт історичного розвитку етносу; її мотиваційні нахили, що виникають із взаємодії біологічних спонукань та соціальних, фізичних умов належать до психічної сфери; особистість створює мову і водночас послуговується знаковими, тобто системно-структурними за своєю природою, утвореннями [8, 22]. У подальших дослідженнях українських лінгвістів є частотні покликання на працю Ю. Караулова.

В українському мовознавстві виокремився ще один підхід до вивчення мовної особистості – лінгводидактичний, зумовлений закономірностями навчання мови. На думку відомого педагога В. Сухомлинського, на уроках мови формується той емоційний стан, який багато в чому визначає саму людину як особистість, спрямовує роботу її інтелекту. Виховання „чутливості до слова” та його відтінків – одна з передумов гармонійного розвитку особистості. Викладання мови – це

„виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини” [23, 52].

Національні риси мовної особистості розпізнаються у творчому перетворенні і вербалізації світу індивідуумом. У «Навчально-виховній концепції вивчення української (державної) мови» 1994 року С. Єрмоленко і Л. Мацько стверджують, що „мовна особистість – це той носій мови, який не лише володіє сумою лінгвістичних знань (знає поняття й відповідні правила) чи репродукує мовну діяльність, а й має навички активної роботи зі словом. Підвалини мовної особистості – пробудження індивідуальної мовотворчості, таке засвоєння мови, яке забезпечує вільне самовираження особистості у різних сферах людського спілкування” [5, 32]. Автори концепції у кожному мовцеві вбачають не просто виконавця якоїсь абстрактної семантики мови, а активного суб’єкта пізнання, наділеного індивідуальним і соціальним досвідом, на основі якого він здійснює комунікацію з іншими носіями мови, безперервно словесно перетворює доступний для його сприйняття об’єктивний світ. С. Єрмоленко і Л. Мацько запропонували переорієнтувати зміст неперервної освіти із дисципліни „Українська мова” на комунікативно-прагматичну мету. У цей період у державному стандарті мовної освіти актуалізовано поняття мовної особистості й наголошено на потребі формування саме в загальноосвітній школі сучасної мовної особистості.

У 1996 році під керівництвом професора С. Єрмоленко захищено дві кандидатські дисертації, присвячені дослідженню мовної особистості [3; 21]. Звернення лінгвістів до цього поняття свідчить про виняткову роль мови в житті окремої людини і суспільства в цілому, приверненні уваги до світоглядних основ мовної творчості [див. також 22].

В останнє десятиліття XX століття і на початку XXI століття превалює лінгводидактичний підхід до студіювання проблеми мовної особистості. Це відбито у наукових розвідках В. Мельничайка, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Вашуленка, А. Богуш, М. Пентилюк, О. Семеног та ін.

У 1997 року поняття „мовна особистість” уведено у навчальну програму з курсу „Культура мови” для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України, рекомендовану Міністерством освіти України [16]. У монографіях, навчальних

посібниках, статтях на сторінках фахових періодичних видань зацентовано на аспектах формування мовної особистості. Л. Мацько виокремлює найважливіші складники мовної особистості:

- мовнокомунікативні суспільні запити, мотиваційні потреби і досконалі компетенції;
- ґрунтовні мовні знання і мобільність їх використання;
- мовна свідомість і усвідомлення себе мовними українськими особистостями;
- національна культуровідповідність мовної особистості; знання концептів і мовних знаків національної культури;
- мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття, мовний смак;
- усвідомлена естетична мовна поведінка, мовна спійкість [10, 27].

У 2008 році за загальною редакцією А. Богуш підготовлено монографію „Формування мовної особистості на різних вікових етапах”, у якій подано систему принципів, чинників, педагогічних умов і методів, спрямованих на формування мовної особистості на різних вікових етапах – від дошкілля до дорослого віку в різних умовах діяльності [24].

С. Єрмоленко констатує, що активно послуговується поняттям мовної особистості сучасна лінгвостилістика, яка вивчає мовотворчість письменників, оцінює їхній внесок у розвиток української літературної мови, досліджує, як в індивідуальному художньому мовомисленні, у використаних майстрами слова стилістичних можливостях української мови віддзеркалюється національна мовна картина світу [6, 120]. В Україні у лінгвостилістичному ракурсі виконано низку монографічних досліджень, присвячених проблемі мовної особистості [3; 19; 14; 20].

Результатом активного наукового пошуку українських мовознавців у царині задекларованої проблематики стало закріплення терміна „мовна особистість” у метамові галузі культури мови і лінгвостилістики. Дефініцію поняття представлено у „Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів” 2001 року, за редакцією С. Єрмоленко: „Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставить до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального

середовища, традиції виховання в національній культурі” [4, 93].

Трактування аналізованого поняття наводить О. Селіванова в термінологічній енциклопедії: „Мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу” [17, 370]. Дефініція відображає функціонування терміна у парадигмі комунікативної лінгвістики, тобто розширює горизонти застосування терміна. У монографічному дослідженні „Комунікативна компетенція Івана Франка” Т. Космеда репрезентує своє бачення мовної особистості Івана Франка у сучасних вимірах комунікативної лінгвістики [9].

Поняття мовної особистості нерозривно зв’язане з поняттям мовної свідомості. Безсумнівно, що мовна особистість – це „узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди” [10, 27]. Одне з останніх досліджень поняття мовної свідомості – праця П. Селігея „Мовна свідомість: структура, типологія, виховання” [18]. На основі ціннісного критерію автором розроблено типологію рівнів мовної свідомості. Науковець зазначає, що людина з високою мовною свідомістю є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне, зацікавлене, відповідальне ставлення до мови. Висока мовна свідомість наділена опірністю до мовного безкультур’я та нігілізму, сповідує культ рідної мови, виступаючи таким чином запорукою мовної стійкості [18, 117].

Отже, проблема мовної особистості перебуває у центрі досліджень учених різних наукових сфер: мовознавства, психолінгвістики, лінгводидактики, культурології. Термін „мовна особистість” можна назвати інтердисциплінарним. Водночас „мовна особистість” – одне із ключових понять у галузі культури мови, лінгвостилістики, комунікативної лінгвістики. В українському мовознавстві виробилося кілька підходів до аналізу поняття. З огляду на багатовимірність

проблема мовної особистості потребує перманентних наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Вибрані праці в трьох томах. – Т. 1 / І. К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1986. – 446 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем.; [под ред. Г. В. Рамшвили] / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Дужик Н. С. Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. С. Дужик. – К., 1996. – 20 с.
4. Єрмоленко С. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [за ред. С. Я. Єрмоленко] / С. Єрмоленко, С. Бирик, О. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
5. Єрмоленко С. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С. Єрмоленко, Л. Мацько // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 28-33.
6. Єрмоленко С. Формування української мовної особистості / С. Єрмоленко // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 120-123.
7. Караулов Ю. Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность / [отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М.: Наука, 1989. – 216 с.
8. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность / [отв. ред. Д. Шмелев]. – М.: Наука, 1987. – С. 4-7.
9. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів: Видавництво «ПАІС», 2006. – 328 с.
10. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі: [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня „магістр”] / Л. Мацько. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
11. Овсянко-Куликовский Д. Н. Вопросы психологии творчества / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – СПб., 1902. – 307 с.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. – Слово. – 1991. – Ч. 13. – Липень. – С. 4-5.
13. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
14. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу): [монографія] / С. І. Потапенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 360 с.
15. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
16. Програма з курсу „Культура мови” для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України / [уклад. Л. Струганець]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 1997. – 20 с.

17. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
18. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П. Селігей. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад”, 2012. – 118 с.
19. Семенюк О. А. Язык эпохи и языковая личность в сатирико-юмористическом тексте: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Семенюк Олег Анатольевич. – Кировоград, 2002. – 462 с.
20. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века: [монография] / И. А. Синица. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2006. – 352 с.
21. Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Струганець. – К., 1996. – 20 с.
22. Струганець Л. Олена Пчілка як мовна особистість / Л. Струганець // Дивослово. – 1995. – № 2. – С. 31-32.
23. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1987. – С. 52-61.
24. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: [монографія] / [за заг. ред. А. Богущ]. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2008. – 272 с.
25. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / І. Франко. – К.: Література і мистецтво, 1982. – Т. 33. – 528 с.

Lyubov Struhanets. The conception „language personality” in Ukrainian linguistic (historiographic aspect)

Interpretation of the conception „language personality” in Ukrainian linguistic is studied in the article. Dominant approaches for learning this problem are analyzed. The most important components of language personality are represented.

Key words: language personality, language consciousness, Ukrainian linguistic, language culture.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2012 р.

УДК 82 – 6 = 161. 2
ББК 82. 3(4 Укр) Л 63

Стефанія Лісняк (Тернопіль)

МОВОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ У ЛИСТУВАННІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

У статті розглядаються актуальні мовознавчі проблеми кінця XIX-початку XX ст., порушені в листуванні Володимира Гнатюка з відомими українськими та зарубіжними лінгвістами. Основна увага в роботі приділена діалектологічним питанням. Огляд листів виявив важливі матеріали про тісну співпрацю видатного діяча України В. Гнатюка і російського філолога О. Шахматова.

Ключові слова: листування, епістолярій, славістика, діалектологія, говори, правопис.

Постать Володимира Гнатюка – одна з найпомітніших серед наукових діячів України кінця XIX - початку XX ст. Невтомний збирач, дослідник і видавець народної творчості, етнограф, літературознавець, мовознавець, славіст, редактор, він був організатором української науки в Галичині, як незмінний секретар НТШ і УНТ, діяльності яких, за словами О. Шахматова, „...може позаздрити будь-яка академія” [4, 102].

Життя і багатогранна наукова діяльність Володимира Гнатюка ще в радянський час, а особливо в незалежній Україні, були предметом численних монографічних досліджень і окремих розвідок. На сьогоднішньому етапі зацікавлення викликає величезна епістолярна спадщина науковця, яку складають сотні його листів та кореспонденцій інших адресатів – учених, письменників, громадсько-культурних діячів.

Епістолярна спадщина духовних велетнів українського народу має важливе джерелознавче значення, оскільки містить різні відомості про їхній вклад у розвиток науки, про контакти з найвидатнішими представниками України та зарубіжжя, значною мірою доповнює невідому широкій громадськості діяльність учених, розкриває їх світогляд.

Серед публікацій, присвячених листуванню Володимира Гнатюка з окремими представниками української творчої еліти, зокрема з Михайлом Грушевським, Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Федором Вовком, Михайлом Сумцовим тощо, можна назвати праці Я. Мельника [5], Н. Руденко [3], І. Приходько [7]. О. Шеремета розглянула стосунки вченого з тогочасними освітніми діячами [8]. У статті Т. Гонтар узагальнено та проаналізовано різноманітні наукові та особисті

контакти Володимира Гнатюка з метою виявлення властивого йому епістолярного стилю [2]. Однак мовознавчі проблеми у листуванні видатного вченого не були предметом спеціального лінгвістичного дослідження.

У цій статті ми ставимо за мету простежити контакти Володимира Гнатюка з відомими західноєвропейськими та вітчизняними лінгвістами, проаналізувати актуальні мовні проблеми, порушені в його епістолярії.

Листування вченого з низкою європейських науково-організаційних центрів засвідчує широту його славістичних зв'язків та інтересів. В. Гнатюк підтримував дружні стосунки з О. Шахматовим, А. Кримським, Л. Нідерле, Ф. Коршем, Я. Бодуеном де Куртене та іншими вченими, плідні наукові контакти склалися в нього також з видатними західноєвропейськими славістами – В. Ягичем, О. Броком, М. Фасмером, Е. Бернекером.

Ядро наукової творчості вченого становила усна словесність, проте як збирач і видавець фольклорних та етнографічних матеріалів, Гнатюк не міг стояти осторонь мовних проблем того часу. Працюючи в „Літературно-науковому віснику”, будучи його постійним автором і певний час редактором, В. Гнатюк неодноразово ставав на захист української культури та мови, стверджуючи, що не можна говорити про підтримку української культури, переслідуючи і зневажаючи мову народу.

У сфері наукової діяльності заслуга В. Гнатюка полягає насамперед у дослідженні території, яку в громадсько-політичній та науковій літературі XIX ст. визначали як Угорська Русь (територія, заселена українцями, що до 1918 р. входила до складу Угорщини). Ретельно вивчаючи історію розселення українців в Австро-Угорській імперії, їх матеріальну культуру, народну творчість, літературу, мову, вчений доводив, що закарпатські русини – це частина українського етносу. За результатами шести наукових експедицій в Угорську Русь було видано шість томів „Етнографічних матеріалів з Угорської Руси”. Питанню вивчення мови пряшівських русинів і населення Бачки присвячені і декілька його спеціальних лінгвістичних досліджень, як-от: „Русини Пряшівської єпархії і їх говори”, „Чи бачванський говір слов'янський?”, „До бойківського говору”. На думку мовознав-

ців, ці дослідження В. Гнатюка є вагомим внеском в українську діалектологію [1, 12]. У цих працях, у ряді статей і рецензій учений на мовному матеріалі підтверджує свою думку, що населення Закарпатської України та окремих місцевостей південної Угорщини є українським. У нього немає сумнівів, що говори прашівських русинів і бачванців українського походження [1, 18].

На діалектологічних проблемах акцентував увагу Володимир Гнатюк і в листуванні з видатними зарубіжними і вітчизняними славістами.

У листі до етнографа Ф. Вовка від 20 жовтня 1897 року В. Гнатюк ще як студент філологічного факультету зазначає, що при записі етнографічних матеріалів „мав на меті і лінгвістику. Знаючи, як наша філологія стоїть низько, хоть так багата у нас діалектологія, постановив я собі робити записи в різних сторонах нашої країни, можливо, найвірніші, оскільки мене ухо не зведе, щоб лінгвісти могли ними покористуватися” [1, 29]. Казки і пісні, ним записані, автор вважає достатнім матеріалом для визначення особливостей говору.

У листуванні Гнатюк продовжує дискусію про належність бачванського говору до українських чи словацьких говірок. Норвезький славіст О. Брок у листі до українського колеги від 30 травня 1898 року схвально відгукується про “Етнографічні матеріали” вченого, його записи з Угорської Русі, але зауважує про відсутність певних фонетичних прийомів у записах, які вживав він сам. О. Брок вважає бачванський говір східнославацьким і називає дві основні фонетичні риси, які це засвідчують: зміна сполук *og, ol* між приголосними в *ga, la* (*kava*) та твердість приголосних. Але, за словами норвезького вченого, це не стосується „самого народу” [1, 54].

Студент Загребської семінарії Д. Надь у листі до Гнатюка від 4 липня 1899 року обурюється тим, що чеський етнограф Ф. Пастрнек неправильно назвав бачванських українців словаками. За словами Надя, вони ідентифікують себе русинами, і хоч діалект їхній відрізняється від закарпатських і галицьких говорів та має багато спільного зі словацьким, але це пов’язано із мовними впливами, проживанням у словацькому оточенні [1, 70].

Питання належності угро-руських говорів порушено і в листах В. Гнатюка до О. Шахматова. У листі від 1 січня 1902

року вчений пропонує вислати Шахматову апокрифи з угорських рукописів, знайдених ним, оскільки ці апокрифи „дають важні причинки до характеристики угор-руських говорів” [1, 99]. У зв'язку з дискусією про характер говірки бачванських українців В. Гнатюк обґрунтовує в полеміці з О. Соболевським та Ф. Пастрнеком зарахування бачванського говору до русинського шляхом виділення фонетичних та акцентуаційних рис: „Я признаю, що вони сильно пословачені, але аби основа їх була словацька, а не руська, не годжуся на те. З тої причини мені було б дуже приємно почути Вашу гадку в сій справі” [1, 100].

Володимир Гнатюк зі своїх листів постає перед нами як толерантний і водночас принципово вимогливий науковець, справжній учений, який власну концепцію не вважає істиною в останній інстанції, хоче знати об'єктивну думку на спірну проблему. Зокрема, в листі до О. Шахматова від 23 грудня 1901 року Гнатюк зазначає: „Я хотів би почути Вашу гадку, чи говори західноруські і бачванський, які я причисляю до руських говорів, на Ваш погляд, руські чи словацькі, як про те говорять професори Пастрнек, Соболевський, Полівка і ін.” [1, 97].

У листі-відповіді Шахматов пояснює, що питання про говори Угорської Русі (закарпатські) в його статті „К вопросу об образовании руських наречий” розглянуто досить поверхово, що він лише обмежився вказівкою на їхній зв'язок із північними малоруськими діалектами, оскільки основним завданням статті було “дати нарис взаємовідносин руських говорів і рішуче відмовитись від усяких спроб шукати в киянах предків сучасних великоросів” [1, 98].

В. Гнатюк ділиться з О. Шахматовим своїми планами про написання спеціальної розвідки про діалект бачванських русинів: „Тоді задумаю розібрати докладніше закиди тих професорів (Соболевського, Пастрнека та інших (вставка наша – С. Л.) і до аналогії взяти білоруські говори, що мають багато ідентичного з говором бачванським, а проте вони належать до руських говорів, а не західних” [1, 100]. У цей час український учений зайнятий редакторською підготовкою до друку угорських віршів XVIII, розглядаючи їх як матеріал, що підтвердив його погляд на говірки Бачки.

Загалом огляд листів виявляє цікаві матеріали щодо тісної співпраці В. Гнатюка й О. Шахматова. У листах кореспондентів

згадуються такі відомі українські та зарубіжні мовознавці, як І. Верхратський і К. Михальчук, С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, О. Соболевський і Ф. Пастренек, Б. Грінченко і П. Житецький та інші. О. Шахматов у листі до Гнатюка від 25 березня 1903 року щиро вітає його з обранням членом-кореспондентом Петербурзької АН (1902) і просить зайнятись „створенням програми для збору особливостей малоросійських говорів” [1, 121]. У відповіді на цей лист від 7 квітня 1903 року Гнатюк запевняє, що зробить все можливе і просить для зразка програми великоруських і білоруських говорів, з’ясовуючи при цьому, „чи програми мають бути ідентичними, чи українська може від них різнитися” [1, 123].

Характер листів свідчить про близькі стосунки двох відомих учених, їхню взаємну повагу, довіру і підтримку. О. Шахматов у своєму епістолярії висловив надзвичайно високу оцінку етнографічних праць українського науковця: „Ретельно вивчаю тепер Ваші праці. Не знаходжу достатньої похвали за те, що Ви зробили для руської філології. Який величезний і цінний матеріал Ви пустили в обіг!” [1, 207]. В іншому листі російський лінгвіст звернувся до Гнатюка з проханням взяти участь у підготовці видання „Украинский народ в его прошлом и настоящем”, зокрема історико-літературного нарису „Початок Галицького відродження”. За одержану премію О. Котляревського Гнатюк щиро дякує О. Шахматову: „Знаючи, що призначення премії маю найбільше завдячити Вам, складаю отсим свою щирю подяку та прошу приймати запевнення, що Ваше ім’я заховаю все глибоко в своїй пам’яті” [1, 260].

Діалектологічні дослідження галицького вченого знаходили позитивну оцінку і з боку інших мовознавців-сучасників, яку вони висловлювали в листах до нього.

Як до видатного діалектолога звертався до В. Гнатюка і чеський історик та етнограф Л. Нідерле. У листі від 9 серпня 1907 року цей дослідник цікавився українськими говорами в румунській Молдавії та їхніми дослідженнями і просив вислати останні статті з української етнографії. Предметом зацікавлень Нідерле були також проблеми топоніміки, зокрема, де б він міг „знайти достовірні українські назви місцевостей в Галичині, Буковині і в російській Україні” [1, 165].

Із проханням вислати діалектологічні праці звертався до В. Гнатюка і російський мовознавець В. Розов, який, займаючись дослідженнями малоросійських говорів, дуже потребував його

робіт і розвідок інших галицьких дослідників, зокрема в царині вивчення галицьких діалектів [1, 193].

Адресатом В. Гнатюка також був Є. Карський, який у листах-відповідях високо оцінював західноукраїнського етнографа і діалектолога: „Ваші дуже цікаві етнографічні праці я з великою вдячністю отримав і використовуватиму їх в моїх курсах малоросійської мови і руської словесності” [1, 141].

Високу оцінку діяльності Гнатюка дав у своєму листі від 5 серпня 1903 року відомий український славіст і сходознавець А. Кримський: „Я завсігди дуже високо цінив Ваші праці і тепер незвичайно радий, що Академія наук Вас пошанувала. Вам, мабуть, відомо, що в члени-кореспонденти Російської Академії нелегко потрапити і що така честь припадає далеко не кожному російському вченому, а тим паче – заграничному” [1, 126-127]. В іншому своєму листі А. Кримський пропонує В. Гнатюкові взяти участь в написанні нарису української діалектології в редакції В. Ягичем „Энциклопедии славянской филологии”, зауважуючи, що саме він порадив Ягичу запросити галицького славіста. Із матеріалів листування вченого з І. Панькевичем (1920-1925)) довідуємося про укладання словника південнокарпатських говорів.

Важливою лінгвістичною проблемою, що також хвилювала Володимира Гнатюка, було вироблення одної літературної мови і єдиного правопису для України. Це питання порушено в листуванні відомого фольклориста з Євгеном Тимченком. Так, у листі до мовознавця від 25 липня 1912 року В. Гнатюк виявляє намір написати невелику статтю про звук „і” в українській мові та спосіб його передачі на письмі через „i” та „ї”: „Я подам їм таке правило, що хто раз його прочитає, буде знати раз на все, де писати „i”, а де „ї”; через се буде можна усунути найважнішу різницю у правописі по обох боках кордону” [1, 231]. У відповідь у своєму листі від 11 червня 1923 року Тимченко подає зауваження до серії статей В. Гнатюка „В справі української правописі”, погоджуючись з одними і відкидаючи інші положення. Зокрема, схвально відгукуючись на гнатюківські пропозиції щодо правопису іншомовних слів, Тимченко звертає увагу на написання власних назв, критикуючи написання Винниця і Чернігів. Правопис цих слів Тимченко ставить у залежність від їхнього походження, пропонуючи писати Віниця (від віяти) і Чернігів (від “ прикметникової форми -чърн- з наростком -іга. „Також потрібно писати „Україна”, ніхто не вимовляє „Вкраїна”, але „на Вкраїні”, (ніколи „на Україні”), „за Вкраїну” . Мовознавець зазначає також, що г, к, х , а також

губні приголосні і приголосні, перед якими стоїть інший приголосний, не подвоюються, отже потрібно писати, “з огляду на придніпрянську вимову”: *суддя, ніччю*, але *в’ю*, щастя [1, 327].

В. Гнатюк не оминув в епістолярії і досліджень інших лінгвістів. У листі до Агатангела Кримського він запитує про завершення тим граматики української мови, принагідно повідомляючи йому про граматику професора С. Смаль-Стоцького, яка видається німецькою мовою. Діалектологічні уподобання відомого фольклориста висловлені в таких рядках: „Не знаю, однак, чи він проводить границю між літературними формами і діалектичними – що було би дуже потрібне – чи ні” [1, 259].

Цікавила видавця й організатора української науки і робота Кримського над історичним словником української мови, тому у своєму листі-відповіді А. Кримський дає детальну інформацію і запевняє, що буде видавати цей словник у Львові: „Свій словар я б нізащо не послав до Російської Академії наук, а тільки до Товариства Шевченка” [1, 81].

У листах самого Гнатюка мова йде про його зв’язки з українськими, російськими, польськими і німецькими науковцями, обмін з ними науковою продукцією. У взаєминах із зарубіжними мовознавцями Гнатюк постає як турботливий колега, який пропагує водночас праці українських учених, зокрема, „Етнографічні матеріали з Угорської Русі”, видані в „Етнографічному збірнику” НТШ, та „Знадоба до пізнання угорських говорів І. Верхратського”, надруковані в „Записках” того ж товариства. Такі ж праці вчений вислав і німецькому славісту Е. Бернекеру, який уважав, що дослідження цих праць принесе величезну користь. Листи проливають світло на мало відомі факти творчості, засвідчують взаємні симпатії та наукові інтереси виданих вчених.

Численна кореспонденція Володимира Гнатюка свідчить про широке коло його славістичних зв’язків, інтерес до живої мови українського народу, до важливих проблем мовознавства. Окремі питання, які висвітлені в епістолярії галицького дослідника, не втратили актуальності і до сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Документи і матеріали (1871-1989) // Володимир Гнатюк. – Львів, 1998. – 466 с.
2. Гонтар Т. Особливості спілкування Володимира Гнатюка з представниками української інтелігенції // Наукові записки. Серія: Літературознавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції „Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України”. – Тернопіль, 2011. – С. 20-25.
3. Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським /Упорядник, автор вступу, коментарів та показчиків Н. В. Руденко // Старожитності Південної України. – Вип. 16. –Запоріжжя, 2006. – 92 с.
4. Макаров В. І. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. –№5. – С. 89-106.
5. Мельник Я. Іван Франко і Володимир Гнатюк: до історії творчих взаємин і особистих контактів // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 1991. – С. 52-54.
6. Мушинка М. Взаємини Михайла Коцюбинського з Володимиром Гнатюком // Народна творчість та етнографія.– 1966. –№4.– С. 11-19.
7. Приходько І. Наукові взаємини Володимира Гнатюка та Миколи Сумцова // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 1991. – С. 55-57.
8. Шеремета О. Взаємини Володимира Гнатюка з учителями Західної України // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2007. – Вип. 22. – С. 281-285.

Stefaniya Lisnyak. Linguistic problems in correspondence of Volodymyr Gnatyuk

The article deals with the actual linguistic problems of the end of the XIX – the beginning of the XX century, which raised in Volodymyr Gnatyuk's correspondence with famous Ukrainian and foreign linguists. The main attention is paid to issues of dialectology. Because of review letters it was found important materials about close cooperation outstanding figure of Ukraine V.Gnatyuk and Russian philologist O. Shakhmatov.

Key words: correspondence, epistolary, Slavic studies, dialectology, dialects, orthography.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2012 р.

ЯРОСЛАВ-БОГДАН РУДНИЦЬКИЙ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ КРИТИКИ

У статті проаналізовано основні аспекти бачення постаті Ярослава-Богдана Рудницького радянськими мовознавцями. Визначено їхню оцінку діяльності вченого як автора першого „Етимологічного словника української мови”, захисника мовних прав національних меншин і, частково, як ономаста.

Ключові слова: історія мовознавства, радянська критика, методологічні засади, етимологічний словник, лексика, словникова стаття.

Історія українського мовознавства ХХ століття налічує чимало цінних напрацювань. До них, безумовно, слід віднести створення ряду наукових мовознавчих інституцій, як в Україні, так і за кордоном, публікації фундаментальних праць з історії мови, діалектології, лексикології, стилістики тощо, нормалізацію української літературної мови та розширення сфер її вживання, розвиток функціональних стилів мовлення, видання орфографічних, тлумачних, перекладних, термінологічних словників, випуск підручників для середньої та вищої школи, вихід друком періодичних всеукраїнських та регіональних філологічних видань, численних публікацій із загального та українського мовознавства. Однак мали місце і вкрай несприятливі чинники, що негативно вплинули на розвиток вітчизняних лінгвістичних досліджень. Серед них – фактори, пов’язані з розумінням діалектичного матеріалізму як єдиного наукового методу пізнання, насаджування „геніального мовознавчого” вчення Сталіна, впровадження методами аракчєєвського режиму фантастичних „концепцій” М. Я. Марра, „науково-методологічний супровід” свідомої тотальної русифікації українців на теренах УРСР, а також ідеологічне протистояння радянського і зарубіжного мовознавства періоду „холодної війни” між СРСР і світом „загниваючого” капіталізму.

В епіцентрі політичного протиборства соціалістичної та капіталістичної систем опинився визначний український

мовознавець діаспори, відомий учений-славіст, автор першого „Етимологічного словника української мови” Ярослав-Богдан Рудницький, чий науковий доробок оцінювався радянськими критиками не повністю, подекуди тенденційно, однобоко, в світлі „вікопомних рішень” компартії, а сучасні дослідження його багатющої творчої спадщини перебувають на початковій стадії.

Серед праць зарубіжних авторів, присвячених опису життя і діяльності Ярослава Рудницького, варто відзначити біографічний нарис Т. Носко-Оборонів, „Біобібліографію Я. Б. Рудницького” М. Мандрики, статті Я. Славутича, Ю. Шевельова, В. Кубійовича. На сторінках періодичних видань, наукових вісників та енциклопедій незалежної України надруковано праці Р. Зорівчак, Г. Дідківської, Я. Дзири, В. Шендеровського, В. Вериги, О. Домбровського, в яких окреслено основні етапи наукової та громадської роботи відомого вченого. З’являються публікації про окремі аспекти багатогалузевої дослідницької діяльності науковця, наприклад, стаття „Питання багатокультурності та збереження національної гідності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького” Р. Сіромського. Однак проблема еволюції бачення і оцінки творчого доробку Ярослава-Богдана Рудницького в очах наукової спільноти УРСР та широкого читацького загалу пострадянської України чекає на своє висвітлення.

Метою статті є аналіз основних тенденцій в оцінці лінгвістичного доробку Я.-Б. Рудницького радянськими мовознавцями.

Основне її завдання – розмежування оцінки діяльності Я.-Б. Рудницького як визначного науковця, автора першого „Етимологічного словника української мови”, і як громадсько-політичної фігури на тлі політичного протистояння двох світів.

Постать професора Ярослава Рудницького, голови Департаменту славістики й україністики Манітобського університету міста Вінніпег, одного із засновників і багаторічного президента Української вільної Академії наук у Канаді, Української Могиляно-Мазепинської академії наук, відновленої у 1978 році, голови Української наукової ради Канади, очільника Товариства плекання рідної мови, заступника голови Міжнародного комітету спеціальної ономастики при

ООН, редактора серій наукових праць УВАН („Славістика”, „Ономастика”, „Хроніка УВАН”, „Україніка окциденталія”), річника „Слово на сторожі”, видавця „Читань зі слов’янського фольклору”, „Читань зі слов’янської літератури”, співредактора „Україніки канадіани”, „Бюлетеня УВАН”, „Журналу Канадської лінгвістичної асоціації” тощо, учасника біля 150 міжнародних мовознавчих форумів та конференцій, автора численних (близько 3000!) наукових і публіцистичних публікацій та першого „Етимологічного словника української мови”, була настільки яскравою і вагомою, що її не могли оминути увагою навіть за „залізною завісою”.

Так, на сторінках періодичних мовознавчих видань, зокрема, вітчизняного журналу „Мовознавство” та російських часописів „Вопросы языкознания”, „Этимология”, у спільних монографіях та окремих працях ряду радянських учених на соціолінгвістичну, лексикографічну та ономастичну тематику подекуди зустрічаємо ім’я Ярослава-Богдана Рудницького, причому далеко не завжди із нищівною характеристикою „український буржуазний націоналіст”. Цю нав’язливу словесну наліпку найчастіше використовували тоді, коли треба було довести, що не в Радянській Україні, а за кордоном, зокрема в Канаді, наша мова не має майбутнього, зазнає утисків і страждає від насадженої у багатомовному суспільстві домінантної колоніальної мови. Кількість статей, у яких демонстративно підкреслюється ця думка, свідчить про старанні намагання їх авторів на практиці довести, що боротьба з „українським буржуазним націоналізмом” – це одне із найважливіших завдань радянського мовознавства.

У колективній монографії „Розвиток мовознавства в УРСР. 1967-1977 роки” (1980 рік) про Я.-Б. Рудницького в контексті „посилення наступальної боротьби проти ворожих „теорій” і тверджень буржуазного мовознавства” [2, 5] йдеться у розділі „Тенденції розвитку українського радянського мовознавства” (автор – І. К. Білодід). Аналізуючи статтю Ю. О. Жлуктенка „Українська іммігрантська мова в мовній ситуації Канади”, в якій „викриваються антинаукові твердження українського буржуазного націоналіста Я. Рудницького”, академік І. К. Білодід переконує, що заокеанський професор „не помічає, що канадська іммігрантська мова становить уже англо-

український мовний покруч, жаргон”, тоді як „трудяще населення Канади прагне вивчати і знати могутню, барвисту мову українського радянського народу” [2, 16].

В. М. Русанівський, автор статті „Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень” (1970 рік), піддаючи гострій критиці зарубіжні лінгвістичні теорії, що не опираються на чіткі методологічні засади марксистсько-ленінської філософії стосовно мови, принагідно згадує про „науковоподібне”, а насправді „науково неспроможне” застосування положень генеративної граматики Н. Хомського у доповіді Я. Рудницького на Міжнародному конгресі з вивчення СРСР та країн Східної Європи. Контраргументів „формулі мовного розвитку в генеративно-трансформаційній інтерпретації», представлений професором Я.-Б. Рудницьким для доведення явищ лінгвоциду в УРСР, В. М. Русанівський не наводить, застосовуючи натомість ораторські прийоми із солідною дозою сарказму: „Які ж явища він [Я. Рудницький] аналізує з допомогою цієї формули? Вилучення з українського алфавіту літери г. Ось і вся глибина премудрості заокеанського професора” [8, 9].

Стаття Ю. О. Жлуктенка „Українська іммігрантська мова у мовній ситуації Канади” (1976 рік) відображає позиції тогочасних ідеологів від мовознавства щодо роботи Я.-Б. Рудницького у складі урядової Комісії з питань двомовності і двокультурності. Мішенню для критики радянського лінгвіста стала праця Я. Рудницького „Іммігрантські мови, мовний контакт і двомовність у Канаді”, вміщена в 10-му томі американського енциклопедичного видання „Current Trends in Linguistics”. Ю. О. Жлуктенко звинувачує свого канадського опонента в недобросовісності, некомпетентності, ненауковості, у намаганні видати бажане за дійсне. Особливо дратують радянського дописувача наведені Я. Рудницьким статистичні дані, визначені ним типи двомовності та намагання показати українську іммігрантську мову як „стійку”, здатну до „експансії”. Свою неповагу до тверджень канадського вченого Ю. О. Жлуктенко виражає в недопустимій для науковця формі – вживає емоційно забарвлену, а часом і знижену лексику: Я. Б. Рудницький у нього то „благодужно просторікує”, то „прикидаючись простачком, розводиться про щось”, то „похмуро зауважує”, то „вихваляється”, то „змушений часом

промирити щось невиразне”. Міркування своїх заокеанських колег український мовознавець називає „порожнім термінологічним ляскотінням”, „дилетантськими газетними дописами”, „невідомими нікому рукописами” тощо. Як наслідок – убивчий Жлуктенковий висновок, наукову вартість якого продиктувала в свій час політика радянського уряду і страх опинитися в списках „неблагонадійних”: у статті Я. Рудницького „не висвітлено справжнього характеру мовної ситуації Канади, не досліджено функціонування і структурного взаємовпливу іммігрантських мов, не визначено статусу та особливостей розвитку навіть однієї з них – української” [3, 19]. (Зауважмо, що у спеціальному листі на адресу Рудницького від 9 вересня 1976 року прем’єр-міністр Канади високо оцінив діяльність українського вченого у складі урядової комісії, відзначивши зокрема пропагування ним ідеї багатокультурності, а в 1992 році визначного науковця і громадського діяча, одного з найвідданіших захисників української національної ідентичності, „батька канадської багатокультурності” Ярослава Рудницького нагородили „Орденom Канади” – найвищою державною нагородою країни).

Цікаво прослідкувати й те, як відреагувала радянська критика на вихід друком першого „Етимологічного словника української мови” Ярослава-Богдана Рудницького. Вражає, що дві рецензії – потенційного автора київського етимологічного словника, що так і не був виданий, Рейнгольда Кравчука і авторитетного російського мовознавця О. М. Трубачова – з’явилися на сторінках московських видань.

Рецензія О. М. Трубачова у науковому збірнику „Этимология. 1965” (1967 рік видання), на відміну від аналогічних праць Олексі Горбача, видрукованих у Мюнхені в 1962 і в 1964 роках, та Рейнгольда Кравчука у „Вопросах языкознания” за 1968 рік, не рясніє великим переліком доповнень, поправок і пропозицій. Російський лінгвіст, на противагу Ю. О. Жлуктенкові та І. К. Білодідові, визнає існування в Канаді української мови: „...перед нами етимологічний словник української мови, а не якоїсь особливої канадсько-української чи американо-української мови” [9, 382]. Рецензент підкреслює, що „в цілому словник Рудницького підготовлений і виданий досить ретельно”, обіймає значний

пласт лексики української мови та її діалектів, наголошує, що „переважна частина вміщених автором етимологічних характеристик правильна”, позитивно характеризує включення ономастичних матеріалів, подання реконструйованих праслов'янських форм старої української лексики, що „становить інтерес як для славістів, так і для етимологів” [9, 383]. Саме О. М. Трубачов помічає посилення канадського вченого на роботи радянських діалектологів, істориків мови та етимологів, використання ним матеріалів „Української радянської енциклопедії”. І хоча без критичних зауважень щодо окремих етимологій і вказівки про необхідність видання ще одного етимологічного словника української мови в СРСР не обійшлося, у цілому рецензія сприймається як позитивна, виважена, по-науковому точна і не тенденційна.

Визнає історичне значення виходу в світ першого етимологічного словника української мови і Рейнгольд Кравчук на сторінках журналу „Вопросы языкознания” (1968 рік): „...словарь сослужит свою большую службу для славистики. В первую очередь он, конечно, будет полезен украинистам” [5, 133]. Вказує радянський критик і на ряд труднощів, котрі довелося подолати Рудницькому в процесі підготовки своєї фундаментальної праці: відсутність повного історичного та діалектного словників української мови, неможливість ознайомитися з усіма потрібними роботами, виданими чи залишеними в рукописах на теренах УРСР, обмеженість у часі (згадаймо, скільки визначних славістів-етимологів минулого йшли з життя раніше, ніж встигали закінчити свої лексикографічні праці!) тощо. Не оминає увагою критик і той факт, що улюбленець радянської науки німецький учений Макс Фасмер, автор перекладеного на російську мову, доповненого, відредагованого авторитетними вченими РСФСР і двічі виданого в Москві „Етимологічного словника російської мови», мав значно кращі порівняно з Я.-Б. Рудницьким передумови для праці, оскільки „до Фасмера було видано принаймні два російських етимологічних словники”, розгалуженими були і дослідження давньоросійських писемних пам'яток, тоді як „українська лексика була досить слабо представлена майже у всіх існуючих етимологічних словниках”, та й лексику староукраїнських текстів, на думку Р. В. Кравчука, було вивчено

недостатньо [5, 117]. Позитивно характеризує рецензент багатство лексичних пластів, представлених канадсько-українським професором, помічає, що кількість лексичних одиниць і використаних джерел поповнювалися з кожним випуском (на час виходу рецензії їх було уже 5 і вони займали 480 сторінок друкованого тексту). Та, як це часто буває в період визрівання тої чи іншої наукової концепції, кількість критичних зауваг у рецензії значно переважає число схвальних оцінок. Рейнгольд Кравчук пропонує Ярославу Рудницькому переглянути і принципи відбору лексики, і якість використовуваних ним джерел, і будову словникової статті, і способи аналізу ономастичного матеріалу, і правильність приміток та скорочень. Радянський критик не згідний із присутністю у гаслах синонімів, недостатньо врахованою вважає етимологічну ситуацію, не до кінця опрацьованою – географію слів, Рейнгольд Кравчук аналізує 123 статті словника Ярослава Рудницького, подаючи при цьому своє бачення етимологій слів або критично коментуючи запропоновані у словнику варіанти. Однак слід визнати, що така скрупульозність рецензента свідчить не лише про його беззаперечний інтерес до першого етимологічного словника української мови, вона ще й безпомилково вказує на те, наскільки вартісною є аналізована праця, адже пересічні твори не здатні викликати такої бурхливої реакції і не спонукають до таких глибинних досліджень, що їх продемонстрував Р. В. Кравчук у рецензії на вершинний твір Я.-Б. Рудницького.

Знаменно, що й сам канадський україніст в інтерв'ю радіо „Свобода” від 5 травня 1980 року зазначає, що відгуки про його діяльність з боку радянських дослідників приймає як звичайну фахову критику і ставить нарівні із західними, якщо вони науково переконливі. „Отакими були, наприклад голоси Кравчука, Трубачова й ін. про мій етимологічний словник, – говорить професор Рудницький. – Все ж, коли ж вони, ці відгуки, тенденційно злобливі (от наприклад, Жлуктенко, Русанівський і ін.) я даю їм відсіч статтями, доповідями, дискусією, полемікою” [4, 4].

Віддає належне праці Я.-Б. Рудницького і О. С. Мельничук, головний редактор семитомного „Етимологічного словника української мови” Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН

України (протягом 1982-2012 років вийшли шість томів цього академічного видання). У своїй статті „Принципи укладання етимологічного словника української мови” в журналі „Мовознавство” за 1967 рік академік О. С. Мельничук дає повний перелік усіх етимологічних словників слов’янських мов, що вже вийшли друком, не оминаючи увагою і вінніпезьке видання Я.-Б. Рудницького. Оскільки стаття мала на меті висвітлити основний характер словника, підготовлюваного колективом згадуваного Інституту мовознавства ім. О. Потебні, автор не аналізує жодного зі словників-попередників, але уважний читач одразу помітить, що в наведених для прикладу гаслах майбутнього багатотомного видання О. С. Мельничук посилається на етимології професора Рудницького.

Перші крихти інформації про доробок українсько-канадського ученого як ономаста з’являються в роботах, виданих вітчизняними мовознавцями в переломному для української історії 1991 році, зокрема у монографії Худаша М. Л. і Демчук М. О. „Походження українських карпатських і прикарпатських населених пунктів” та в підручнику для студентів педінститутів „Історія українського мовознавства” С. П. Бевзенка. Беручи до уваги масштабність названих наукових проєктів та велику обережність авторів у висловлюваннях про Я. Рудницького, можна припустити, що готувалися вони значно раніше. У підручнику С. П. Бевзенка лише названо працю „Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny” [1, 85] і згадано про перший „Етимологічний словник української мови” [1, 72], виданий у Вінніпезі. Жодних коментарів не додано.

Дещо по-іншому викладено окремі дані про Рудницького у монографії М. Л. Худаша і М. О. Демчук. У розділі „Стан вивчення українських карпатських і прикарпатських ойконімів” згадуються праці представників львівської ономастичної школи – учнів професора Ташицького (тоді завкафедри славістики Львівського університету) – Я. Рудницького, З. Штібера, С. Грабця, написані в другій половині 30-их років ХХ ст., присвячені, відповідно, бойківській, гуцульській, лемківській топоніміці. Далі автори монографії зазначають, що „метод і методика дослідження” у львівських авторів схожі, матеріал подано в алфавітному порядку, лише у С. Грабця та

Я. Рудницького його ще „розташовано в межах відповідної класифікаційної схеми”. Після цих загальних зауваг дослідники подають короткі (в межах абзацу) коментарі стосовно робіт С. Грабця і З. Штібера. Окремого абзацу, де йшлося б про працю Рудницького „Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny”, немає. Його з обережності або „забули” написати, або вилучили при друці [10, 43-48].

Підсумовуючи наведені вище факти, що ілюструють ставлення радянської критики до творчого доробку Ярослава Рудницького, приходимо до висновку, що постать великого лінгвіста з погляду науки не виглядала одіозною. Так чи інакше спеціалісти в галузі славістики, етимології, ономастики навіть у радянський час мали змогу поцінувати талант, громадянську мужність і титанічну працю ученого-емігранта. Про це свідчать позитивні відгуки О. М. Трубачова, ретельність у підготовці рецензії на „Етимологічний словник української мови” з боку Р. В. Кравчука, використання етимологій із вінніпезького видання у семитомному „Етимологічному словнику української мови” Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України (головний редактор – О. С. Мельничук). А неприємні висловлювання і словесні наліпки типу „український буржуазний націоналіст” – гірка данина тоталітарному режиму, коли навіть академіки ставали заручниками політичного протистояння і вимушені були час від часу займатися не стільки лінгвістичними дослідженнями, скільки пропагандою методологічних засад марксизму-ленізму і засудженням „буржуазної науки”, спрямованої на „підтримку паліїв нової війни, які прагнуть знищити суверенітет народів, а разом з тим придушити і розвиток національних мов різних країн” [7, 21]. Тим більше, що з дев’яностих років образ Я.-Б. Рудницького в українському мовознавстві еволюціонував, але це тема вже для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навчальний посібник для педагогічних інститутів спец. 02.19.00 „Українська мова і література” / С. Бевзенко – К.: Вища школа, 1991. – 230 с.

2. Білодід І. Тенденції розвитку українського радянського мовознавства / І. Білодід // Розвиток українського мовознавства в УРСР. 1967-1977 / АН УРСР Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні – К. : Наукова думка, 1980. – С. 16-17.
3. Жлуктенко Ю. Українська іммігрантська мова в мовній ситуації Канади / Ю.Жлуктенко //Мовознавство.–1976. –№ 6. –С. 11-20.
4. Інтерв'ю з проф. Яр. Рудницьким про науку і політику (інтерв'ю представника нью-йоркської радіостанції „Свобода” з нагоди 70-ліття проф. Яр. Рудницького 05.05.1980) // *Ukrainica exiliana*. – No 6: Між наукою й політикою. До 70-річчя проф. д-ра Яр. Рудницького. – Ottawa; Ontario : Ukrainian language association, 1980. – 47 с.
5. Кравчук Р. Y. B. Rudnickyj. An etymological dictionary of the Ukrainian language. Part 1-5. Second revised edition. – Winnipeg (Canada). 1966. 480 стр. (рецензія) / Р. Кравчук // Вопросы языкознания. – 1968. – № 4. – С. 117-133.
6. Мельничук О. Принципи укладання етимологічного словника української мови /О.Мельничук//Мовознавство.–1967.–№2.–С.15-21.
7. Родзевич Н. Реакційні, антинаукові напрями сучасного буржуазного мовознавства / Н. Родзевич // Українська мова і література в школі. – 1953. – №4. – С. 21-30.
8. Русанівський В. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень / В. Русанівський // Мовознавство. – 1975. – №2. – С. 3-11.
9. Трубочов О. Y. B. Rudnickyj. An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 1. Winnipeg, 1962; part 2 – 1963; part 3 – 1964 (А - вага), 288 стр. (рецензія) / О. Трубочов // Этимология. 1965: материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам / АН СССР, Институт русского языка – М.: Наука, 1967. – С. 328-383.
10. Худаш М., Демчук М. Походження українських карпатських та прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Худаш, М. Демчук / АН УРСР, Львівське відділення інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського – К. : Наукова думка, 1991. – 268 с.

Hapon Lesya. J.B. Rudnickyj in the Critical Papers of Soviet Linguists

The present article is to research the place of J.B. Rudnickyj in the papers of soviet linguists. The main critical reviews dealing with famous Rudnickyj's investigations in the field of etymology, socio-linguistic, onomastics are analyzed.

Key-words: the history of linguistic, soviet critics, methodological principles, lexica, etymological dictionary, entry, onomastics.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2012 р.

УДК 821.161.2
ББК 81.2

Наталія Парасін (Тернопіль)

ЕТАЛОННА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ З КОЛІРНИМ КОМПОНЕНТОМ

Стаття присвячена вивченню структури порівняльних конструкцій з колірним компонентом „чорний” із позицій теорії прототипів. Визначено типові структури, конструкції з типовими елементами та нетипові порівняння.

Ключові слова: прототип, об'єкт порівняння, еталон порівняння, порівняльна конструкція, В. Шевчук.

У сучасній лінгвістиці, зорієнтованій на вирішення глобальних процесів репрезентації людського знання засобами мови, центральне місце посіла проблема загальних принципів і механізмів зіставлення когнітивних і мовних структур у контексті основних пізнавальних процесів – концептуалізації та категоризації. Разом з оформленням вагомих результатів досліджень, умовно вписаних у сферу когнітивної лінгвістики, виокремилася низка нових проблем, з-посеред яких, на думку М. М. Болдирєва, на першочергову увагу мовознавців заслуговують аспекти прототипового підходу до вербальної рефлексії об'єктивного світу, зокрема: 1) які елементи мови виступають у ролі опорних точок (когнітивних точок референції за Е. Рош) у процесах формування й передачі змісту, тобто в ролі прототипів, і якою є їхня типологія; 2) чим зумовлено вибір певного слова при відтворенні смислу висловлювання; 3) як зіставляються (і чи зіставляються взагалі) прототипи категорій

немовних об'єктів і прототи́пи мовних категорій (немовні і мовні прототи́пи, прототи́пи ментального й мовного рівнів; 4) якими є основні принципи репрезентації знань у мові [1, 29]. Сформована в 70-х роках ХХ ст., теорія прототипів і категорій базового рівня набула різноманітних форм і реалізувалась у різновекторних виявах психологічного, філософського, лінгвістичного і синтезованого аналізу. Нині відбувся перехід прототипових досліджень від вивчення матеріалу одного етносу через систему різномовних зіставлень до узагальнень світового рівня. Так, у 1976 р. було прийнято спеціальний проект „World Color Survey”, у рамках якого досліджувались кольоропозначення 110 мов [7]. В україністиці вчення Е. Рош та її послідовників, відоме нині як теорія прототипів і категорій базового рівня, поки що не набуло поширення, хоч окремі його аспекти висвітлено у працях А. Левицького, О. Левченко, О. Селіванової, Н. Слухай.

Дослідження прототипів заґрунтоване в осягненні ефектів прототиповості, які полягають в тому, що центральні члени будь-якої категорії (ближчі до прототипу, аніж інші) у порівнянні з нецентральними виявляють інші когнітивні характеристики: без труднощів упізнаються, легше засвоюються, частіше використовуються, пришвидшують розв'язання різноманітних завдань, пов'язаних з ідентифікацією, а також використовуються в логічному встановленні того, що є референтом найменування, а отже, використовуються при розумінні категорії загалом [2, 40]. В основу лінгвістичного розуміння прототипового аналізу покладено філософські категорії тотожності й подібності. Онтологічна сутність порівняння як акту мислення, за допомогою якого класифікується, упорядковується та оцінюється зміст буття і пізнання, відтворюється в лінгвістичній категорії порівняння.

Порівняльна конструкція містить об'єкт порівняння (те, що порівнюють), еталон порівняння (те, з чим порівнюють) і загальну ознаку порівняння, показник порівнювальних відношень. Між об'єктом порівняння й об'єктом, який репрезентує цю ознаку в свідомості мовця, встановлюється відношення мета – джерело», детально описані на прикладі метафори Дж. Лакоффом, які виникають при спробі мовця концептуалізувати те, що визначено не зовсім чітко, в термінах

того, що має конкретні і явні ознаки, на базі виявлених аналогій між об'єктами дійсності [3, 96].

В україністиці вивчення порівняння як стилістичного засобу має давню традицію й охоплює широке поле ідіостильових реалізацій, основним завданням яких було виявлення оказіональних порівнянь, що, на думку більшої частини мовознавців, визначають авторський, тобто оригінальний спосіб світосприймання. Разом з тим дещо ретушованими виглядають позиції загального, типового як компонента етнічно-мовної, та й, почасти, авторської картини світу. Метою нашої роботи є виявлення прототипової структури порівняльних конструкцій із кольорним компонентом. Метою роботи зумовлено виконання таких завдань: здійснити структурний аналіз компаративних конструкцій у творах В. Шевчука; визначити узвичаєне й індивідуально-авторське у виборі об'єктів зіставлення; установити еталони порівнянь; виявити відтворювальні (типові) та оказіональні структури. Матеріалом для роботи послужили романи В. Шевчука „Дім на горі”, „На полі смиренному”, „Срібне молоко”, повісті „Птахи з невидимого острова”, „Сповідь”, „Мор”. Оскільки обсяг роботи не дає змоги проаналізувати проблему зусебіч, то, по-перше, обмежуємо предмет дослідження компаративними одиницями з кольоропозначенням „чорний” і, по-друге, приклади подаємо тільки з двох творів [5; 6].

Незважаючи на позірну простоту, порівняння в лінгвістиці набуло різних форм типізації, що залежать від мети дослідницького завдання, форм порівняльних конструкцій, семантики тощо. У статті використано широке розуміння терміна «порівняльна конструкція», куди, окрім типових порівнянь зі сполучниками *мов, ніби, як* (*чорний, як смола*), з формами орудного відмінка (*стриміти чорною тінню*), зараховано різні структури, побудовані на основі установлення тотожності, зокрема, з лексемами зі значенням подібності (*схожий, нагадував*), з лексемами зі значенням результату перетворення (*став чорним грибом*) тощо.

Словник української мови фіксує 13 значень слова *чорний*: 1. Кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне білий. 2. Темний, темніший у порівнянні із звичайним кольором. 3. Брудний. 4. Непрофесійний, підсобний. 5. Не головний, не парадний.

6. спец. Необроблений або оброблений частково. 7. заст. Який належить до нижчих верств суспільства. 8. перен. Важкий, безпросвітний, безрадісний. 9. перен. Властивий злій, низькій, підступній людині. 10. перен. Вкрай ворожий, реакційний, контрреволюційний. 11. перен. Який не викликає схвалення, поганий, негативний. 12. Уживається як складова частина деяких назв. 13. заст. За марновірними уявленнями – чарівницький, чаклунський, пов'язаний з нечистою силою та ін. [4, 352]. У вибраних із творів В. Шевчука порівняльних конструкціях лексема „чорний” проявляється тільки у першому та другому лексико-семантичних варіантах, акцентуючи наявність семантичного прототипового значення конкретного слова.

Правобічну позицію порівняльних конструкцій займають еталони порівняння, які, проте, в аналізованому дискурсі не збігаються з презентованими в сучасних лексикографічних працях. Існування типових реалій, які часто відтворюються при вербальному зіставленні колірної ознаки чи предмета з такою ознакою, підтверджують статистичні факти: з 32 наявних у текстах В. Шевчука порівнянь з компонентом «чорний» у 10 еталоні аналізованої барви виступає *смола*: *Не намов, а тебе, скурву дочку, захищав, – зимно повів Іван Пошивайло й подивився на жінку так чорно, **ніби ота смола**, що кипіла цілу дорогу в казані його грудей, підступила попід очі, а відтак і плюхнула з них чорними вибухами* [Шевчук 2002: 43]. Зі *смолою* порівнюються реалії і конкретного, і абстрактного рівнів: *очі, ненависть, зуби, шмарклі, чорна барва, палиця, вода: Помітив, що у нього погасла люлька, але не виймав з рота, натомість ковтав дим, що вився з-за панової спини, і слухав, як вогко дихає на нього ріка – ота прірва чорна й бездонна – і як під веслом невдоволено журкоче **чорна, мов смола, вода*** [5, 233]. Сьома прикладами засвідчено лексему *ніч* як етнічний прототип чорноти: *Іван же не відчував страху, хіба що смуток нерозбірливий, бо та постать у чорному все-таки нагадувала **ніч**, яку вони оце пережили, а було в ній сумного забагато* [5, 414]. Чорними, як *ніч*, бувають у художній інтерпретації В. Шевчука *постать людини, очі, ненависть, вогонь, кіт: Впала плазом на землю й схопила міцними пальцями **чорного, як ніч, kota*** [5, 215]. Інші еталони представляють обширну систему номінацій різноманітних, проте рідко використовуваних реалій

довкілля, серед яких переважають назви предметів (*пеньок, колода, гриб, моці, брила*), зрідка використовуються номінації представників фауни (*кішка, жук*) і флори тощо.

І типові, й індивідуально-авторські еталони дають змогу виділити певну ознаку, надати їй виняткової ролі у процесі сприйняття читачем авторського задуму. Прототипами виступають реалії, в яких певна ознака виявляється максимально, їх можна вважати репрезентаторами суперлативного типу колірної ознаки. Будь-які стилістичні прийоми, як-от використання з номеном-еталоном назви кольору, що, зрештою, є логічною тавтологією (*чорна смола*), створення градаційного ефекту за допомогою прикметників вищого ступеня порівняння тощо посилюють ознаку, привертають до неї увагу і, зрештою, символізують її: *Несподіванкою було й інше: побачила в Пошивайловому дворі біля перелазу Івана, який стояв **чорніший від ночі** і дивився змруженими очима вслід жінці, яка вже була разом із возом та Хлопцем покрита хвостом пиляки* [6, 85].

Лівобічну позицію порівняльних конструкцій займають об'єкти порівняння, тобто все те, що потребує уточнення, конкретизації. З-посеред них кількісно виділяються номінації людини (11 контекстів з 32), зокрема людини, яка сприймається як цілісний аналог певного предмета, людини як постаті. Колірна ознака при цьому виступає допоміжною метафоричною рисою, що в процесі ментального освоєння світу трансформується на рівень відносно-якісних характеристик: *Тоді побачив він, що світло довкола нього ще дуже рідке, що ранок, накопивши на землю перші світанкові хвилі, наче завмер – стояв і надчікував свою куму, оту **пані** чорну, як ніч* [5, 414]. Колірна ознака виступає самостійно або в поєднанні з іншими у асоціативних сполуках *людина (постать) – як ніч, як колода, як жук, як кішка, як тінь, як брила, як гриб*. Високочастотними об'єктами порівняльних конструкцій виступають у творах В. Шевчука людські очі, здатні виявити безліч порухів душі у порівняльних парах *очі – як смола, очі – як ніч*: *В цей час Максим ударив Ганну, й вона не закричала, тільки побачив Комарницький, що її чорні **очі** розрослися на півобличчя й закипіли, як **смоляні*** [6, 79].

Однією з найцікавіших тем у кольористиці є забарвлення нематеріальних сутностей. Відомо, наприклад, що окремі особистості здатні бачити звуки, зіставляючи їх з певними кольорами. У В. Шевчука колірна ознака притаманна проявам внутрішнього світу людини. Емоції мають широку тональність, палітрою для якої в основному є релігійно-християнська символіка, відповідно до якої чорний колір асоціюється з чимось негативним, різким, неприємним. Емоційне ядро чорної барви В. Шевчука займають *ненависть* і *туга*, реалізуючись в опозиціях *ненависть* – як *смола*, *ненависть* – як *чорна барва*, *ненависть* – як *ніч*, *туга* – як *чорна квітка*.

Серед одиничних об'єктів порівнянь виділяється група лексем, які належать до лексико-семантичного поля „Людина”: *зуби*, *мозок*, *руки й ноги*, *шмарклі*. Інші реалії привертають увагу письменника порівняно рідко: *кіт*, *вогонь*, *жук*, *крик*, *вода*, *палиця*.

Отже, об'єктом письменницьких зіставлень у переважній більшості виступає людина, що, вірогідно, спроектовано її визначальною роллю у процесі життєдіяльності і її позицією як основного об'єкта художнього відображення. Еталонами сенсорних порівнянь реалій з ознакою „чорний” виступають *смола* і *ніч*.

Наявність у художньому тексті часто повторюваних компонентів зіставних конструкцій ще не означає існування типізованих порівнянь, тобто сполук, що використовуються як певні готові форми відтворення прототипової ситуації об'єктивної дійсності і передбачають стале поєднання об'єктів і еталонів порівняння. З погляду прототипового аналізу усі порівняльні конструкції з колірним компонентом «чорний» можна поділити на чотири групи: стійкі компаративні конструкції, побудовані на основі стереотипного формування конструкції з обома типовими частинами – лівобічною і правобічною (*постать* – як *ніч*, *очі* – як *смола*, *людина* – як *жук*); компаративні конструкції зі сталим об'єктом порівняння (*постать* – як *пеньок*); компаративні конструкції зі сталим еталоном порівняння (*ненависть* – як *смола*, *вогонь* – як *ніч*), оказіональні компаративні конструкції (*туга* – як *чорна квітка*).

Отже, у векторі прототипового підходу виявлено, з одного боку, координацію колірної семантики об'єктів і еталонів порівнянь, що уміщують колірний елемент у лексикографічній

дефініції, а з іншого – орієнтацію на різні еталони порівняння, що дозволяє передати нюанси і відтінки значень. Аналіз сполучуваності об'єктів та еталонів зіставлення дає підстави передбачити обмежувальну або, навпаки, узагальнюючу дію мисленнєво-логічних законів у процесі порівняння. В акті ото-тожнення беруть участь не окремі якості чи властивості предметів, а самі предмети, що, окрім аналізованої риси, виявляють інші властивості, які не можна проігнорувати у процесі сприйняття, саме тому, вірогідно, *постать* людини має мало спільних точок референції зі *смолою*, і хоч чорнота характерна і для постаті людини, і для смоли, однієї спільної ознаки виявляється замало, щоб розташувати предмети на одній площині порівняння. Натомість у логічно віддалених об'єктів *ніч* і *людина* спільними є кілька ознак – чорні, неясні, таємничі, невідомі, такі, що викликають тривогу. Проблеми семантичних трансформацій потребують більш глибокого вивчення.

Загалом зіставлення об'єктів і еталонів порівняльних конструкцій дає змогу виокремити стійкі компаративні структури, етнічна узагальненість яких потребує підтвердження текстами інших авторів чи іншим матеріалом (розмовним мовленням, поетичними текстами тощо), що і планується в подальшій роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н. Н. Прототипы в языковой категории знаний / Н. Н. Болдырев // Проблемы представления (репрезентации) в языке: Типы и форматы знаний. – М.: ИЯ РАН / ТГУ им. Г. Р. Державина, 2007. – Вып. II. – 2007. – С. 29-37. – (Серия „Когнитивные исследования языка”).
2. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка / В. З. Демьянков // Структуры представления знаний в языке / Отв. редактор Кудрякова Е. С. – М.: Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1994. – С. 32-86.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К.: Наукова думка, 1970-1980 – Т. 11: Х-Ь / [ред. С. І. Головашук]. – К.: Наукова думка, 1980. – 700 с.
5. Шевчук В. Дім на горі: [роман-балада] / Валерій Шевчук. – К.: Рад. пис., 1983. – 488 с.
6. Шевчук В. Срібне молоко: [роман] / Валерій Шевчук. – Львів: Кальварія, 2002. – 192 с.

7. The World Color Survey / [Kay P., Berlin B., Maffi L. et al]. – Stanford: CSLI, 2009. – 620 p.

Natalia Parasin. Structuring comparative reference with component of color from the standpoint of standard

The article analyzes comparative constructions with "black" from the standpoint of theory of prototypes. Defined standard comparative design, constructions with typical elements and non-typical comparative structure.

Keywords: prototype, object of comparison, standard of comparison, comparative construction, Shevchuk.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2012 р.

УДК 81'367(477)''19''/''20''
ББК 81. 411. 4–2

Ольга Яцук (Тернопіль)

**ЛІНГВОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ІДЕНТИФІКАЦІЙНОЇ ТА ОТОТОЖНЮВАЛЬНОЇ
ФУНКЦІЙ НАПІВПРЕДИКАТИВНИХ
АПОЗИТИВНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКИХ
ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ КІНЦЯ ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.**

У статті проаналізовано виражальні засоби стилістичного маркування ідентифікаційної та ототожнювальної функцій відокремлених компонентів речення, зокрема напівпредикативних апозитивних, які побутують у художніх прозових текстах кінця ХХ – поч. ХХІ ст.

Ключові слова: напівпредикативна апозитивна одиниця, виражальні засоби, ідентифікаційна функція, ототожнювальна функція.

У сучасній лінгвістиці значно активізувалися дослідження, присвячені опису семантики та граматичних значень мовних одиниць на матеріалі творів майстрів художнього слова, оскільки в художньому мовленні найчастіше видозмінюється

ISSN 978-966-7425-97-5 НЗ ТНПУ. Сер: Мовознавство. 2(21)2011-1(23)2012 207

смысл одиниць мови, збагачується їхня емоційно-оцінна семантика, модифікуються дериваційні можливості. Безперечно, усі означені процеси побутування одиниць мови позначаються на синтаксичній організації речення, тексту, відіграють важливу роль у побудові граматичного ладу літературної мови.

Між українським мовознавством та літературою, зокрема українською літературою кінця XX – поч. XXI ст., існує тісний діалектичний зв'язок, який, за визначенням українського письменника В'ячеслава Медведя, полягає в тому, що „головним персонажем роману є мова” [14, 7]. Отже, засіб пізнання дійсності (мову) оптимально колоритно використано для досягнення ідейно-тематичної цілі, зумовленої художнім текстом (літературою). Зрештою, глибинне герменевтичне прочитання тексту не можливе без граматичного втручання [4, 234].

Твори художньої літератури означеного періоду привертали увагу багатьох літературознавців. Так, Н. В. Зборовська означила її як „літературу порубіжжя”, „межової генерації” [9, 160]. Крім часової характеристики, звертали увагу й на літературно-стилістичні особливості, зокрема гетерогенність, що створює труднощі в класифікаційному описі творів, визначенні на пряму, який вони представляють, а також епатажність, відвертий нігілізм, провокативність, живописання зла, насильства (прикро визнати, але літературознавці часто ігнорують такі твори). Мовознавці звернули увагу на дещо вільне використання у цих художніх текстах правописно не кодифікованих слів, конструкцій, компонування останніх стилістично маркованими лексемами, що спричиняють „мовний бунт” (за визначенням Н. М. Сологуб) тощо.

В україністиці теоретичні засади опису одиниць мови в лінгвостилістичній парадигмі, закладені О. О. Потебнею, поглиблювали І. Г. Чередниченко, В. С. Ващенко, В. М. Русанівський, С. І. Дорошенко, а також їхні послідовники В. А. Чабаненко, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, С. П. Бибик, І. Я. Завальнюк, П. С. Дудик, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, І. М. Кочан, М. С. Зарицький та інші дослідники. У зарубіжному мовознавстві лінгвостилістичні питання розглянуто в працях Ш. Баллі, В. В. Виноградова, Н. Д. Арутю-нової, О. М. Мухіна, В. М. Цоллера, Б. Ю. Нормана, В. І. Болотова та ін.

Однак в україністиці відсутнє комплексне дослідження, присвячене вивченню лінгвостилістичного потенціалу так званих напівпредикативних субстантивних одиниць, зокрема апозитивних. Крім цього, у стилістичному аспекті досі відокремлені члени речення розглядали, зазвичай, з погляду „посилення ролі другорядних членів у певній позиції за допомогою інтонації, наголосу та інших засобів” [18, 196]; поряд з цим функціонує твердження про те, що відокремлення – явище оригінальне не тільки з погляду семантичного, граматичного, а й у функціональних вимірах, за стилістичними ознаками, за частотністю та своєрідністю використання; відокремлення зумовлює появу й використання паралельних форм вислову загалом того самого змісту, що збагачує синоніміку мовлення, виражальні засоби і форми, посилює комунікативну гармонію сказаного [7, 257-259].

З огляду на викладене, *мета нашої статті* – виявити та описати лінгвосемантичне представлення напівпредикативних апозитивних одиниць (далі – НАО) для реалізації ідентифікаційної та ототожнювальної функції у художньому мовленні, а також визначити відмінності між названими стилістичними функціями.

Відокремлені субстантивні одиниці апозитивного типу, що побутують у художніх текстах кінця ХХ – поч. ХХІ ст., виконують низку стилістичних функцій, які слугують втіленню письменницького задуму, увиразнюють моделювання художньої дійсності, а також, безперечно, зумовлені синтаксичною природою НАО – мають уточнювальне, оціннісне значення; виконують функцію ідентифікації, ототожнення та описовості щодо означуваного компонента. Найчастотніше в художньому мовленні використовується ідентифікаційна функція, схожа за семантичним узгодженням із означуваним компонентом до ототожнювальної, однак між ними існують певні відмінності.

Ідентифікаційна функція зумовлена стилістичним зв'язком між означуваним компонентом та НАО, тому виявляється в контекстуальній тотожності між названими компонентами речення, поза контекстом семантичний зв'язок між ними втрачається. Крім цього, ідентифікаційне значення відокремлених компонентів речення апозитивного типу може супроводжуватися оцінним, уточнювальним, образним та

іншими значеннями, однак вони є лише допоміжними, підсилюють ідентифікаційне значення НАО.

Ідентифікаційна функція представлена такими виражальними засобами НАО:

1) образні засоби, змодельовані на основі лексичних засобів:

– метонімія, напр.: ... *разом із деревом падає, вдарившись об землю, його зелена тінь – шумливе гілля* (А. Содомора, 45) → *зелена тінь – шумливе гілля*;

– перифраз, напр.: *Ім'я Пегаса пов'язують з Еос, богинею світанкової зорі...* (Ю. Покальчук, 49) → *Еос – богинею світанкової зорі*;

– контекстуальна ампліфікація, напр.: *Сава приходив додому викручений, як дірява ганчірка, почуваючи приступи огиди і люті до себе – спеціаліста із розчинів та кельми – і до дружини, округлий живіт якої звістував розбрунькування їїньої сім'ї* (С. Процюк, 52) → *він – спеціаліст із розчинів та кельми*;

– епітети у функції атрибутивних компонентів, напр.: ... *Неодномірна реальність відкидає умотивований реалізм, знущається над його адептами – здичавілими прапороносцями будь-яких ідеологій* (Ю. Гудзь, 41) → *адепти – здичавілі прапороносці будь-яких ідеологій*;

– метафора у функції стрижневого компонента НАО, напр.: *А що роблять мільярди служителів храмів і різних митців – посередників між релігіями світовими?...* (І. Павлюк, 50) → *служителі храмів і різні митці – посередники між релігіями світовими*;

– гіпербола (дієслівний компонент) + метонімія (означуваним компонентом і НАО), напр.: ... *директиву Геббельса, аби була гарна тепла погода – взірець пізньої теплої осені, не було виконано* (В. Кожелянко, 37) → *гарна тепла погода – взірець пізньої теплої осені*;

2) власне-лексичні засоби:

– іронічне або зневажливе, негативне, викривальне, інформативне, пафосне значення, напр.: ... *у лівій внутрішній кишені його піджака лежав у сірій (!) шкіряній палітурці паспорт громадянина Швейцарської Конфедерації на ім'я Дітера фон Левітські, вільного адвоката за фахом* (В. Кожелянко, 17) → *Дітер фон Левітські – вільний адвокат за фахом*;

– контекстуальна антонімія між означуваним компонентом та НАО, напр.: ... *годувальниця відсахнулася від немовляти – майбутнього вбивці – через те, що те немовля не пахнуло людським тілом...* (А. Содомора, 377) → *немовля – майбутній вбивця*;

– емоційно забарвлена лексика у функції стрижневого компонента НАО, напр.: *Уявляв власний похорон – одну із найстійкіших фобій* (С. Процюк, 58) → *власний похорон – одна із найстійкіших фобій*;

3) фонетичний засіб: дотримання історичного принципу фонетичного закону чергування /o/ – /i/ у відкритому та закритому складах з метою маркування стрижневого компонента НАО як українізму, напр.: ... *всі народи ніби одна родина, але він, московський нарід, кажуть, старший брат* (В. Кожелянко, 23) → *він – московський нарід*;

4) словотвірні засоби:

– префіксальний спосіб творення стрижневого компонента НАО + лексико-семантичний спосіб творення атрибутивими, напр.: *І берлінські вулиці видаються тобі, сину постсовдепії, [...] гіпертрофовано-іграшковими, сяючими гігантськими флюїдами вічного міста* (С. Процюк, 70) → *ти – син постсовдепії*;

– основоскладання стрижневого компонента НАО + контекстуальне її протиставлення (зі словом-атрибутивною „колишній” утворено стійке словосполучення), напр.: *У нього навіть дід, колишній партпрацівник, був репресований як „ворог народу”* (П. Вольвач, 60) → *його дід – колишній партпрацівник*;

– суфіксальний спосіб творення стрижневого компонента НАО: формант -к- зменшено-пестливого значення, напр.: *Після двох днів [...] кохання Луї втік. Залишилась графині від нього лише одна річ – бронзова медалька з синім камінцем* (В. Кожелянко, 45) → *одна річ – бронзова медалька з синім камінцем*;

– кореневий каламбур: коренева морфема „добір-” + -н(ий) накладається на кореневу морфему „дебіль-” + -н(ий) з метою створення іронічного значення атрибутивими у структурі НАО, напр.: ... *ніхто з батьків Павлових знайомих не передплачував журнали „Новий мір”, „Знамя” і „Юность”, добільний джентльменський набір радянської „прогресивної інтелігенції*

(П. Вольвач, 60) → журнали „Новий мір”, „Знамя” і „Юность” – **добільний джентльменський набір радянської „прогресивної інтелігенції**;

5) лексичний засіб → образно-експресивний засіб: іронічно-оцінне значення + контекстуально зумовлене уособлення, напр.: *Догідна мить – **оказія***

– *рідко йде сама **доруж*** (А. Содомора, 371) → *догідна мить – **оказія***;

6) лексичний засіб та словотвірний засіб: негативно-оцінне значення + основоскладання → неологізм, напр.: ... *армію **пожирачів часу**, чи [...] **часоїдів**, **розбито*** (В. Кожелянко, 135) → *пожирачі часу – чи **часоїди***;

7) лексичний засіб та словотвірно-графічний засіб: медитаційне значення + використання дефіса як засобу стилістичного маркування префіксального форманта й увиразнення в такий спосіб кореневої морфеми, напр.: *Немає **солодкого сну**, бо є **постійний сон** – **не-пробудність*** (А. Содомора, 40) → *постійний сон – **не-пробудність***;

8) словотвірний засіб → образно-експресивний засіб (суфіксальний спосіб творення формантом **-овик-** – позначає метеорологічне явище як істоту за видом діяльності, тобто уособлює його), напр.: *Повернімось і ми до нашого **степового вітру** – **степовика*** (А. Содомора, 135) → *степовий вітер – **степовик***;

9) лексико-контекстуальний засіб: омонімічні (омоформи) відношення між НАО і реченнєвим контекстом → каламбур, напр.: *Мені, професійному **коневі**, у теперішньому стані було б просто **гріх** не **випити** „на **коня**”* (В. Шкляр, 27) → *я – **професійний кінь***;

10) словотвірно-синтаксичний засіб: авторське пояснення смислу, носієм якого є означуваний компонент, через НАО: із нейтрально забарвленої лексеми позитивного змісту утворено лексичне словосполучення негативного змісту методом каламбуру, напр.: ... *Юрій – **Георгій** – Той, що працює на землі: саме так, а не **лише „хлібороб”** – **раб хліба*** (Ю. Гудзь, 35) → *„хлібороб” – **раб хліба***;

11) графічно-словотвірно-синтаксичний засіб: написання усіх слів назви НАО з великої літери з метою надання їй значення урочистості + утворення методом каламбуру від русизму словосполучення із тотожним значенням, але з уточнювальним змістом, напр.: ... *діда **Рибака** **поздоровив** з*

днем Побіди – Днем Після Біди (Ю. Гудзь, 40) → *день Побіди – День Після Біди*;

12) графічно-граматично-образний засіб: написання з великої літери назви вигаданої держави з метою возвеличення країни + узгодження предиката із НАО, а не із суб'єктом (надання НАО у такий спосіб ознак живої істоти) + метонімічне значення НАО, напр.: *Ми, лише ми – Велика Українська Імперія – має панувати на усіх євразійних просторах від Атлантики до Уралу* (В. Кожелянко, 47) → *ми – Велика Українська Імперія*;

13) лексико-синтаксичний засіб: поширений контекстом перифраз, виділений лапками з метою акцентуалізації смислової єдності компонентів, напр.: ... *щодо Пенса, „міністра без портфеля при клику”, то той одягався виключно у дорогі румунські костюми, і то віднедавна, бо завше був нечупарою й полюбляв травичку* (О. Ульяненко, 58) → *Пенс – „міністр без портфеля при клику”*;

14) граматичний засіб: стилістичне порушення узгодження в роді між означуваним компонентом і НАО з метою маркування означуваного елемента, напр.: *Назавтра ВОНО мало відбутись – грандіозна дефіляда звитяжних військ антисталінської коаліції у Москві на Красній площі* (В. Кожелянко, 25) → *ВОНО – грандіозна дефіляда звитяжних військ антисталінської коаліції у Москві на Красній площі*.

Отже, ідентифікаційна функція зреалізована завдяки виражальним засобам різних рівнів мови, а також образним засобам. Крім цього, спостерігається поєднання кількох засобів з метою увиразнення авторського задуму в одній синтаксичній одиниці, зокрема НАО.

Стилістична сутність ототожнення полягає у тому, що НАО та означуваний компонент і поза контекстом, і в контексті є тотожними за лексичним значенням, стилістичним співвідношенням. Стилістичний акцент у напівпредикативних одиницях цього типу падає на вторинні компоненти.

Ототожнювальна функція представлена такими виражальними засобами НАО:

1) лексичний засіб (контекстуально-інформативне значення), напр.: *Полковник Дмитро Левицький завжди мав мороку зі своїм днем народження. А все тому, що його особисте свято (чому день народження – свято, цього ніхто ще якось*

переконливо не пояснив) збіглося з найбільшим святом України – Днем незалежності (В. Кожелянко, 28) → найбільше свято України – **День незалежності**;

2) лексичний засіб (іронічне значення) + фонетичний засіб (утворення атрибутивного компонента НАО – прізвища, за фонетико-правописними правилами української мови щодо загальних назв: чергування /х/ – /ш/ при словотворенні, /і/ – /е/ у закритому та відкритому складах відповідно), напр.: ... *починати треба не з мене, а з найпопулярнішої на сьогодні людини в Україні – капітана футбольної команди „Динамо-Київ” Олега Блошенка* (В. Кожелянко, 8) → *найпопулярніша на сьогодні людина в Україні – **капітан футбольної команди „Динамо-Київ” Олег Блошенко***;

3) лексичний засіб (негативно оцінне значення) + фонемно-графічний засіб (збереження діалектної вимови лексеми Львівського регіону), напр.: *У Винниках, за рікою, густі хащі верболозу, де почали збиратися відьмаки, або, як кажуть тут, опирі* (Г. Пагутяк, 465) → *відьмаки – або **опирі***;

4) контекстуально-образний засіб – нагнітанням смислового значення НАО – ампліфікація, напр.: *Невже у цьому місті, із його палацами і хмарочосами по-совєтські, у рідній державі [...] не знайдеться для них не захищений нещасними тварюками-бомжами підвал, не стійло для рогатого бидла, не конюшню для кобил – перевізниць вантажу, не свинарник – скописько нечистих для мусульман створінь, а свій чистенький куточок ?... (С. Процюк, 23] → 1) *кобили – **перевізниці вантажу***; 2) *свинарник – **скописько нечистих для мусульман створінь***;*

5) лексико-граматичний засіб (авторська трансформація імені відомої людини з метою створення іронічного значення) + словотвірний засіб (лексико-семантичний спосіб творення означуваного компонента – прізвища), напр.: ... *президентом України став Леонід Шапченко, свого часу генеральний директор заводу „Дніпромаш” у Січеславі* (В. Кожелянко, 30) → *Леонід Шапченко – **свого часу генеральний директор заводу „Дніпромаш” у Січеславі***.

Отже, проаналізувавши ідентифікаційну та ототожнювальну функції відокремлених компонентів речення, зокрема апозитивних, а також виражальні засоби їх реалізації

можемо виділити такі істотні ознаки диференціації названих стилістичних функцій:

– денотативна відмінність: смисл означуваного компонента та НАО збігаються і в контексті, і поза ним для представлення ототожнювальної функції; натомість ідентифікаційній функції притаманна тотожність між названими компонентами речення лише в контексті;

– семантична відмінність: семантика означуваного компонента та НАО є рівноцінними у представленні ототожнювальної функції; ідентифікаційна функція поєднує компоненти з відтінками значень – уточнення, оцінності, описовості тощо;

– стилістична відмінність: ототожнювальна функція порівняно із ідентифікаційною представлена меншою кількістю виражальних засобів, що спричинено денотативною та семантичною відмінностями.

Подальші дослідження засобів вираження художнього мовлення, що представлені НАО, доповнять лінгвостилістичний опис відокремлених компонентів щодо їх функціонування в художніх текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 346 с.
2. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики : языковая интерпретация идеи времени / А. В. Бондарко. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 260 с.
3. Вольвач П. Кляса : [роман] / Павло Вольвач // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – № 162. – С. 47-109; № 163 – С. 3-71; № 164. – С. 14-87.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер; [пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова]. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Гудзь Ю. „Не-Ми”. Книга видінь і щезань / Юрко Гудзь // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 102. – С. 20-56, № 103. – С. 8-54; 1999. – № 119-121. – С. 363-371.
6. Дегтярьова І. Стилістичний синтаксис української постмодерністської прози /Ірина Дегтярьова //Укр. мова.–2009.–№ 3.– С.27-38.
7. Дудик П. С. Стилістика української мови /П. С. Дудик. – К.: ВЦ „Академія”, 2005.–368 с.

8. Єшкілев В. Адепт, або свідоцтво Олексія Склавина про сходження до трьох імен. Роман знаків / Володимир Єшкілев, Олег Гуцуляк // Сучасність. – 1995. – № 1. – С. 22-70; № 2. – С. 6-33.
9. Зборовська Н. В. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Н. В. Зборовська. – Львів, 1999. – С. 8-192.
10. Кожелянко В. Дефіляда в Москві: [роман] / Василь Кожелянко // Сучасність. – 1998. – № 11. – С. 9-56; № 12. – С. 6-38.
11. Кожелянко В. Конотоп / Василь Кожелянко // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 10-71.
12. Кожелянко В. Котигорошко: [роман] / Василь Кожелянко. – Львів: Кальварія, 2001. – 148 с.
13. Кожелянко В. ЛжеNostradamus: [роман] / Василь Кожелянко. – Львів: Кальварія, 2001. – 148 с.
14. Медвідь В. Кров по соломі / В'ячеслав Медвідь // Медвідь В'ячеслав. Кров по соломі: [роман]. – Львів: Кальварія, 2002. – С. 15-352.
15. Павлюк І. Вирощування алмазів: [роман] / Ігор Павлюк // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – № 177. – С. 3-52; № 178. – С. 68-111.
16. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі: [повість] / Галина Пагутяк // Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття / [упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Габора]. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2002. – С. 465-499.
17. Покальчук Ю. Посмішка Медузи / Юрко Покальчук // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 40-55.
18. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / О. Д. Пономарів. – [3-тє вид., перероб. і доповн.]. – Тернопіль: навчальна книга–Богдан, 2000. – 248 с.
19. Процюк С. Жертвопринесення: [роман] / Степан Процюк // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – № 160. – С. 5-72; № 161. – С. 23-102.
20. Процюк С. Інфекція / Степан Процюк. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2002. – 196 с.
21. Процюк С. Шибениця для ніжності: [повість] / Степан Процюк. – Тернопіль: Джура, 2001. – 200 с.
22. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля–К, 2006. – 716 с.
23. Серажим К. С. Морфологічні засоби стилістики / К. С. Серажим. – К., 1996. – 60 с.
24. Серажим К. С. Стилїстичне використання засобів словотвору / К. С. Серажим – К., 1996. – 31 с.
25. Серажим К. С. Фонетичні засоби стилістики / К. С. Серажим ; [навч.-метод. посіб.]. – К., 1996. – 53 с.
26. Содомора А. Наодинці зі словом / Андрій Содомора. – Львів : Центр гуманітарних досліджень Львівського держуніверситету ім. І. Франка, 1999. – 475 с.

27. Ульяненко О. Сталінка / Олесь Ульяненко // Ульяненко Олесь. Сталінка: [роман, оповідання]. – Львів: Кальварія, 2000. – С. 7-96.
28. Шкляр В. Елементал: [роман] / Василь Шкляр // Сучасність. – 2002. – № 2. – С. 6-85.

Olga Yatsuk. Lingvo-semantic features identification and analogical functions of partial predicative appositiv units in ukrainian prose texts at the end of XX – at the beginning of XXI centuries

The article analyzes the expressive means of identification and ototozhnyvalnoyi functions separate components of sentence, including napivpredykatyvnykh apozytyvnykh that they perform in artistic prose texts at the end of XX – at the beginning of XXI centuries.

Key words: partial predicative appozitive unit, expressive means, the identification function, the analogical function.

Стаття надійшла до редакції 5.12.2011 р.

РЕЦЕНЗІЇ

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОЙКОНІМІЇ
ДРОГОБИЧЧИНИ. Віра Котович. Походження назв
населених пунктів Дрогобиччини (наукові версії) (Дро-
гобич, 2012, 87 с.)**

У цьому році побачила світ третя з ряду книжка В. Котович, присвячена вивченню ойконімії конкретної території. У двох попередніх авторка досліджувала ойконімію Опілля і Перемишлянищини. У названій праці дослідниця вивчає ойконімію Дрогобиччини. Книга попереджена розлогим вступом, у якому В. Котович порушує ряд теоретичних і практичних питань сучасної ономастики, пов'язаних з вивченням ойконімії конкретного регіону. Разом з тим ця книжка призначена для широкого кола читачів, які цікавляться

топонімією та історією свого краю. Не випадково дослідниця називає ряд прізвищ найвидатніших діячів української науки, культури й історії, які народилися на теренах Дрогобиччини, – Юрія Котермака (Дрогобича), Івана Франка, Леся Мартовича, Модеста Менцинського, Андрія Мельника та ін. У вступі до книжки В.Котович закликає до взаємопорозуміння між ономастами-професіоналами та ономастами-аматорами й краєзнавцями. Без сумніву, останні виконують важливу роль, вивчаючи історію краю, встановлюючи маловідомі чи призабуті прізвища людей, які здійснили вагомий внесок в історію краю та країни в цілому. Працюючи на місцях, краєзнавці виявляють цікавий і багатий фактичний матеріал. Разом з тим називання дат виникнення конкретних поселень, що не підкріплене жодними історичними писемними пам'ятками, або ж встановлення етимології назв населених пунктів (гідро- та орооб'єктів), зважаючи лише на семантику апелятивів, які звучать в основах назв поселень чи інших об'єктів, не може бути кваліфіковане як наукове розв'язання проблеми, а тому не може бути прийнятним. Встановлення наукової етимології конкретної назви поселення не можливе без спеціальної мовознавчої підготовки дослідника, глибокого знання ним законів мови, принципів і способів номінації поселень у конкретні історичні періоди, врешті кожному досліднику необхідне досконале знання ним історії краю.

Якщо ономасти –професіонали при вивченні топонімів основну увагу звертають насамперед на структурно-словотвірну будову аналізованої назви, враховуючи при цьому і характер етимонів (слів, що зафіксовані в основах аналізованих назв поселень), то ономасти-аматори й краєзнавці нерідко при визначенні етимології ойконімів основну увагу звертають на семантику етимона, тобто на семантику кореня та основи назви поселення. Якщо для ономаста назви поселень на зразок *Бориців*, *Носів*, *Струсів* становлять одну словотвірну модель і виражають одне словотвірне значення, тобто вони є етимологічно однаковими за походженням – відантропонімічними назвами зі значенням приналежності, то для багатьох краєзнавців це різні за походженням назви і різними є їх етимони. Зразок народної етимології, пояснення походження назви конкретного населеного пункту В.Котович ілюструє легендами про

виникнення назви Дрогобич. Цілком слушним є заклик авторки рецензованої книги до дослідників-аматорів, щоб тлумачення походження назв поселень розпочинати зі встановлення найдавніших фіксацій їх у писемних пам'ятках та з порівняння сучасної назви з давніми варіантами ойконіма, а також обов'язкового врахування при цьому фонетичних і морфолого-слотвірних законів мови.

Винятково важливе значення для ономастичних студій має встановлення принципів і способів номінації поселень у різні історичні періоди, оскільки правильне встановлення критеріїв, мотивів, принципів і способів називання населених пунктів на конкретних територіях у різні історичні періоди дозволить максимально точно визначати етимологію назви конкретного населеного пункту. У вступі В. Котович наводить сформульовані Д. Бучком чотири принципи номінації поселень, кожен з яких реалізується різною кількістю способів називання, й ілюструє їх відповідними назвами поселень Дрогобиччини. Добре було б, якби авторка проілюструвала дію цих принципів номінації не лише сучасними, а й історичними матеріалами. Це дозволило б з'ясувати, як реалізуються ці принципи в різні історичні періоди, як змінюються або ж не змінюються критерії та мотиви називання поселень в залежності від часу виникнення конкретної назви.

Значну частину вступу у рецензованій праці займає перелік назв міст, сіл, містечок Дрогобиччини з вказівкою найдавніших їх фіксацій у писемних пам'ятках та з вказівкою джерел їх засвідчення. Тут же подані назви хуторів і невеличких сіл, яких сьогодні немає в існуючих довідниках адміністративно-територіального устрою України. Наведення таких даних у вступі, можливо, призначене для тих читачів, які цікавляться лише датами найдавніших фіксацій назв конкретних поселень, а все інше їх не цікавить. Такий висновок напрошується тому, що ці самі дані про кожне село подаються у статтях словника, який творить основну частину рецензованої книги В. Котович.

Додатною стороною рецензованої праці є також відомості про назви невеличких поселень, а також частин населених пунктів, що засвідчені у польсько- та німецькомовних довідкових і картографічних працях XIX – першої половини XX ст., але вони відсутні в україномовних довідниках

адміністративно-територіального устрою України, що видавалися у XX–напоч.XXIст.

Сам словник назв поселень Дрогобиччини містить 161 словникову статтю, у склад яких входять і ті назви дрібних поселень, які не засвідчені в довідниках адміністративно-територіального устрою України з 1967, 1987 і 2005 років. Заголовним варіантом назв поселень, які функціонують сьогодні, є ті, що засвідчені довідником адміністративно-територіального устрою України з 2005 р., а для назв поселень, що були ліквідовані чи приєднані до більших населених пунктів, таким варіантом є той, що зафіксований у довіднику адміністративно-територіального поділу України з 1947 р. Якщо назва поселення змінювалася або ж поселення було перейменоване, то в статті подається і первісна назва населеного пункту.

Практично всі запропоновані В. Котович етимології ойконімів Дрогобиччини не викликають жодних заперечень. Певні доповнення можливі хіба що до статей *Бійничі* (пор. Бойна, Боинь – див. словник М. Морощина, с. 19), *Галотка/Галотка* (= форма Род. відм. від Галотко/ Галотко), *Ріпчиці*, давніше *Роб(н)чичі* (пор. Робикь, Робичь – словник М. Морощина, с. 168).

При написанні цієї книги авторка використала великий джерельний матеріал. Ряд джерел є загальновідомими багатотомними виданнями, напр.: Жерела до історії України-Руси, *Akta grodzkie i ziemskie; Źródła dziejowe* та ін., а окремі з них відомі лише вузькому колу дослідників. У кожній словниковій статті названо час виявленої дослідницею першофіксації ойконіма у конкретному джерелі. На жаль, у багатьох з них (словникових статтях) читаємо, що певна назва уперше згадується щойно в 1947 р. Наведена формула „перша писемна згадка про поселення припадає на...” видається нам не цілком точною, адже йдеться про джерела, які особисто використала дослідниця. Але чи усі? Відомо, що практично жодному дослідникові ще не вдавалося використати всі без винятку наявні джерела. Крім цього, на сьогоднішній день ще не опубліковані й не виявлені всі писемні джерела, в яких можливі фіксації назв поселень. Маємо на увазі різного роду судові справи, в яких розглядалися колись майнові відношення між великими землевласниками. На нашу думку,

ряд назв хуторів, можливо, були зафіксовані як частини поселень у „Skorowidzu gminnym Galicyi”(Wiedeń, 1907), у книгах Schneidera A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi” (t. 1-2, Lwów, 1871-1874), а також у численних шематизмах Львівської дієцезії, що виходили майже щорічно починаючи з 1861 р. до кінця 30-их років XX ст.

На завершення хочемо привітати відомого одномаста, дослідника бойківської та опільської ойконімії з доброю науковою працею, яка стане у великій пригоді не лише ономастам-професіоналам, а й широкому колу читачів, які цікавляться історією й топонімією свого краю.

Дмитро Бучко

Рецензія надійшла до редакції 17.02.2012 р.

**ПЕРШИЙ ІНВЕРСІЙНИЙ СЛОВНИК
ПОЛЬСЬКОЇ ОЙКОНІМІЇ. Ewa Jakus-Borkowa,
Krystyna Nowik. "Nazwy miejscowości w Polsce. Układ a
tergo" (Opole, 2010, 515 s.)**

У кінці 2010 р. відомі польські дослідниці топонімії Є. Якус-Боркова і К. Новик уклали незвичний для не спеціалістів, але дуже потрібний для ономастів інверсійний словник ойконімів Польщі. Незвичність цього словника в тому, що назви поселень розміщені в ньому за алфавітом, але не за їх початком, а кінцем. Розміщені таким чином назви поселень дозволяють виявляти структурно-словотвірні моделі ойконімів, які вживаються в конкретній мові на певній території, а визначення локалізації кожної назви у межах області та подача кількості вживання кожної з них дозволяє дослідникам й усім користувачам встановлювати ареали поширення конкретних моделей назв поселень в межах конкретних регіонів чи країни в цілому.

Польська ономастика стала четвертою після Чехії, Словенії та України на території сучасної Славії, яка на сьогодні може похвалитися виданням такого типу словника назв поселень, що має виняткове значення не лише для різного роду словотвірних студій назв заселених об'єктів, а також для укладання майбутніх

атласів ойконімів як Польщі, так і всієї Слов'янщини. На початку 2011 р. ономасти Польщі та інших слов'янських країн отримали можливість ознайомитися з фундаментальною працею двох названих вище дослідниць. Джерелом рецензованого словника Е. Якус-Боркової та К. Новик. послужили дані Головного статистичного управління Польщі станом на 15 липня 2004 р.

У словнику подано локалізацію ойконімів у межах існуючих у сучасній Польщі 16 воєводств. При цьому, якщо конкретна назва поселення вживається лише один раз у певному воєводстві, то після ойконіма подається лише скорочення назви цього воєводства, коли ж конкретна назва поселення або його частини вживається в межах воєводства більше ніж один раз, то біля скорочення в дужках вказується число вживання цієї назви в конкретному воєводстві, а в кінці статті в дужках подається також число вживання цієї назви в усіх воєводствах Польщі разом, напр.: **Wilcze**: *krot.* 2, *mlp.* 2, *pkar.*, *śl.* 2, *wlkp.*, *wmaz.*, *zpot.* 3 (12). У словнику поміщено 97 202 адміністративно самостійні назви об'єктів (міста і села), а також 56 632 назви несамотійних об'єктів (частин міст, сіл, дільниць, висілків, окремих будинків). Текст опублікованого словника займає понад 500 сторінок.

Майже 50% усіх поміщених у словнику назв поселень є однолексемні, решта – дво- і більше лексемні. Вони мають форму простих структур, складених назв, прийменникових конструкцій, а також їх комбінацій. Заголовні слова нараховують близько 45 000 одиниць. При цьому, згідно з прийнятими у словнику засадами, багато з них є узагальнюючими при складених назвах з однойменними компонентами, напр.: **Jan**: *Święty Jan*: *łódz*; *Jan-Dziadok*, *Góra Świętego Jana*, *Pod Świętym Janem* (3).

Автори рецензованого словника, на відміну від укладачів аналогічних інверсійних словників ойконімів інших мов, які подавали на відповідному місці за алфавітом лише останній компонент складеної назви, залишаючи поза увагою попередні компоненти, подають у своєму словнику як реєстрові слова усі наявні у складених найменуваннях компоненти назв географічних об'єктів, включаючи числівники, займенники, прийменники і навіть сполучники, незалежно від того, яке місце вони займають у межах назви. Кожен з цих компонентів назви

може бути реєстровим словом, поміщеним на відповідному місці словника, напр.: **Aniolka**: Aniolka Druga, ~ Pierwsza (37); **Pierwsza**: Aniolka Pierwsza: *włkp.*; Pierwsza Kolonia za Górą **Za**: Pierwsza Kolonia ~ Górą: *młp.* та ін

У прийменникових конструкціях субстантивний компонент подається як реєстрове слово у реконструйованій початковій формі, а під ним наводиться вся прийменникова назва, напр.: **Wyrań**: Pod Wyreńbem. **Zrań**: Do Zreńbu. **Pod**: ~Wyreńbem: *pkar.* **Do**: ~ Zreńbu: *śl.* Тотожні за звучанням заголовні слова, виражені іменниками і прийменниками, що є простими назвами чи складовими компонентами складених назв і прийменникових конструкцій, подаються під окремими реєстровими словами: **Koło**: *lub...* Krzywe Koło: *pom*; Wysokie Koło; **Koło**: Koło Rzeki: *młp.*; Koło Sarnów: *pkar.* Локалізація та кількість таких назв подається тільки при основному повнозначному слові.

У словнику використовуються різні способи локалізації назв і кількості їх вживання, напр.: **Dybówka**: łódz., *młp.* 2 (3). У дво- чи більше лексемних конструкціях локалізація реєстрового слова подається лише тоді, коли воно є останнім у конструкції, напр.: **Podlaska**: Komarówka Podlaska: *lubl.*; **Kazimierka**: Nowa Kazimierka: *włkp.*, а коли реєстровим словом є перший компонент складеної назви, то локалізація і кількість вживання цієї назви тоді відсутня, напр.: **Bartnia**: Bartnia Góra. **Gozdowska**: Gozdowska Wola. **Tamta**: Tamta Strona. Окремо автори виділяють т. зв. реконструйовані реєстрові слова. Це стосується повнозначних частин мови у прийменникових конструкціях і складених назвах. Реконструйовані заголовні назви вживаються у квадратних дужках напр.: [**Chłapek**]: Pod Chłapkem; [**Chylek**]: Szosa Chyłka; [**Kręciaki**]: Do Kręciaków; [**Oleksiaki**]: Do Oleksiaków.

Укладений Є.Якус-Борковою і К.Новик інверсійний словник ойконімів Польщі, без сумніву, – це значний внесок не лише у польську, але й слов'янську ономастику, адже його автори намагалися презентувати в словнику повний образ лексики, яка використана в польській ойконімії. Як бачимо, рецензований словник містить цінну інформацію, що стосується насамперед кількості і продуктивності структурно-словотвірних моделей ойконімів Польщі, ареалів їх розміщення на теренах Польщі, існування в польській ойконімії загальнослов'янських і власне польських моделей назв. Подана у словнику локалізація конкре-

тних назв поселень і їх кількість, без сумніву, стане надійною підвалиною для укладання як ойконімного атласу Польщі, так і загальнослов'янського ономастичного атласу.

Дмитро Бучко

Рецензія надійшла до редакції 17.02.2012 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрусишин Оксана – аспірантка кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Бачинська Галина – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка

Білецька Олена – старший викладач Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка

Буда Володимир – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Бучко Дмитро – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Воляннюк Інна – кандидат філологічних наук, ст. викладач Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка

Гапон Леся – здобувач кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Гудима Наталія – кандидат філологічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дика Любов – кандидат філологічних наук, доцент Хмельницького економічного університету

Заборна Марія – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Колесник Наталія – кандидат філологічних наук, доцент Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Котович Віра – доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка

Лісняк Стефанія – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка

Панчук Галина – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Парасін Наталія – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Петрушенко Ольга – старший викладач Хмельницького національного університету

Процик Ірина – кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

Скаб Мар'ян – доктор філологічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Струганець Любов – доктор філологічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Ткачівська Марія – доцент Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника

Хома Наталія – здобувач кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Яремко Ярослав – доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка

Яцук Ольга – кандидат філологічних наук, асистент Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка

Наукове видання

**Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету.
Серія: Мовознавство**

Друкується українською мовою
Свідоцтво про реєстрацію KBN 15880-4352P
від 26.10.2009 р.

Підписано до друку 25.05.2012 р. Формат 60x84/16. Гарнітура
Times. Папір друкарський. Ум. друк.арк. 13. Облік.-видав арк. 11,7.
Тираж 300 примірників.

Видавець і виготовлювач
Видавничий відділ Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2
Свідоцтво про реєстрацію KB № 15881-4353 від 26.10.2009 р.